

НАУКА И ТЕХНОЛОГИИ XXI ВЕКА - 2017

18 июля 2017 г.

Международная научно-практическая конференция

МАТЕРИАЛЫ **КОНФЕРЕНЦИИ**

Астана, 2017

ЕВРАЗИЙСКИЙ ЦЕНТР ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ «DARA»

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ
«Наука и технологии XXI века»**

18 июля 2017 г.

г. Астана

УДК 378(063)

ББК 74.58

М 34

М 34

Материалы Международной научно-практической конференции «Наука и технологии XXI века - 2017» = Materials of The International Scientific-Practical Conference «Science and technologies of 21st century - 2017» = «XXI ғасырдың ғылым және технологиялар – 2017» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Астана: Евразийский центр инновационного развития «DARA», 2017. – 159 стр. (қазақша, орысша, ағылшынша). <http://ecir.kz/sciencetechnologies21.php>

ISBN 978-601-06-4373-4

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 378 (063)

ББК 74.58

ISBN 978-601-06-4373-4

© Евразийский центр инновационного развития «DARA», 2017

СОДЕРЖАНИЕ

<i>ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ</i>	5
Умаралиева М.А. ПРЕДЕЛЬНАЯ ТЕОРЕМА ДЛЯ ОДНОЙ СТАТИСТИКИ ТИПА ХИ-КВАДРАТ ПРИ СЛУЧАЙНОМ ОБЪЕМЕ ВЫБОРКИ	5
<i>ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ</i>	7
Лашук М.Ю., Хисамутдинов Р.М., Журкин Е.Б. ПРИМЕНЕНИЕ АДДИТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОИЗВОДСТВЕ ДЕТАЛЕЙ И ИЗДЕЛИЙ РКТ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	7
<i>ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ</i>	11
Kozhamuratov R., Safarov R, Shomanova Zh., Nosenko Yu. USING THE WASTE OF FERROALLOY INDUSTRY AS A CATALYST FOR CYCLOHEXANE OXIDATION	11
<i>ЭКОЛОГИЯ</i>	15
Салихов Т.К., Салихова Т.С. ОЦЕНКА ЗНАЧИМОСТИ И ЦЕННОСТИ ЭКОСИСТЕМ ПРОЕКТИРУЕМОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО РЕЗЕРВАТА «БОКЕЙОРДА»	15
<i>НАУКИ О ЗЕМЛЕ</i>	21
Берденов Ж.Г. ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ ГИС-ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ	21
Жакупов А.А. ТУРИСТИК-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ РЕСУРСТАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАБИҒИ-РЕСУРСТЫҚ ӘЛЕУЕТПЕН БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ	28
Жангужина А.А. ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ БАССЕЙНА РЕКИ ЕСИЛЬ	35
Мендыбаев Е.Х., Атаева Г.М., Мендыбаева Г.Е. ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА ПОЛУПУСТЫННОЙ ЗОНЫ СЕВЕРНОГО ПРИКАСПИЯ	42
Atasoy E., Soykan A., Önal H. TARİH COĞRAFYASI PENCERESINDEN SIBIRYA. SIBERIA FROM THE HISTORICAL GEOGRAPHY PERSPECTIVE	47
Atasoy E., Soykan A., Coşkun S. HAKASYA CUMHURİYETİ'NİN NÜFUS VE EKONOMİ ÖZELLİKLERİ POPULATION AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF THE REPUBLIC OF KHKASSIA	53
<i>БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ</i>	60
Турсунбаева М. Бектурова А.Ж. STUDY ON THE OSMOPROTECTANT IMPROVING SEED GERMINATION IN HALOPHYTE PLANTS IN SALINE SOILS	60
Канапиева Г.М., Мукашева Г.К. СЫРДАРИЯ ӨңІРІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ШИЕЛЕНІСУ ДЕҢГЕЙІН КЕШЕНДІ ГИГИЕНИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІ	82
<i>ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ</i>	85
Асенова А.Х. ӘСЕТ НАЙМАНБАЙҰЛЫНЫҢ «АЛАШҚА» ДАСТАНЫНДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫ	85
Аскарова Н.А., Ражабов Д.Б. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПАЦИЕНТА И МЕДИЦИНСКОГО РАБОТНИКА	89
Аскарова Н.А., Якубова Г.А. ПСИХОКОРРЕКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И	92

ГИПЕРАКТИВНОСТИ	
Берденова А.Б. АДАПТАЦИЯ В ДЕТСКОМ САДУ	95
Ziyayeva K.Z., Isroilova D.M. ESP IS THE NEW ORIENTATION IN TEACHING OF ENGLISH	99
Karimova D.Sh. CREATIVE WRITING BY ENGLISH-SPEAKING AND RUSSIAN-SPEAKING CHILDREN: A COMPARATIVE STUDY	101
Madraximova G.A. STYLES OF ENGLISH PRONUNCIATION AND THEIR CHARACTERISTIC FEATURES	102
Nizamova U.S. THE INNOVATIONAL PROJECTS GUARANTEE THE QUALITY OF EDUCATION SYSTEM	104
Төленді К.Н. СЕМИОТИКАЛЫҚ ТАҢБАЛАРДЫҢ ҚОЖА АХМЕТ ЯССАУИ КЕСЕНЕСІНДЕГІ КӨРІНІСІ	106
Молдабай Т., Тогабаева Г.Е. ТАМГОВЫЕ СИСТЕМЫ КАЗАХОВ	109
Рустамов А.Э., Эшмуродов Ш.А. ОСНОВНЫЕ ОБЛАСТИ ЗАТРУДНЕНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ	113
Рустамова С.Ш., Эшмуродова Д.Б. ВЛИЯНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ	116
Умаров Б.М., Сайдуллаев А.Н. ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	119
Husanova M. TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN A HIGHER EDUCATION FOR STUDENTS OF ENGINEERING	123
<i>ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ И ПРАВО</i>	126
Дранникова Е.А. О РУССКОЙ АДВОКАТУРЕ В ПЕРИОД РЕВОЛЮЦИЙ НАЧАЛА XX ВЕКА В РОССИИ	126
Коломеец Т.В. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР В РАЗВИТИИ РОССИЙСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ	128
Нейман К.П. У. ТОМАС И Ф. ЗНАНЕЦКИЙ «ПОЛЬСКИЙ КРЕСТЬЯНИН В ЕВРОПЕ И АМЕРИКЕ»: ХАРАКТЕРИСТИКА, ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ	130
Төлесбай Ж.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ САУДАСЫ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕС ШАРАЛАРЫ	135
<i>ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ</i>	143
Ботабекова А.М. ҚАЗАҚСТАНДА ЭТНО-ФЕСТИВАЛЬДЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ	143
Сафаров А.Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ КӨЗДЕРІ	145
Төлесбай Ж.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ АДАМ КАПИТАЛЫНЫҢ РӨЛІ	149
Турдиалиева Н.А. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ УЗБЕКИСТАНА С ТУРЦИЕЙ	157

ПРЕДЕЛЬНАЯ ТЕОРЕМА ДЛЯ ОДНОЙ СТАТИСТИКИ ТИПА ХИ-КВАДРАТ ПРИ СЛУЧАЙНОМ ОБЪЕМЕ ВЫБОРКИ

Умаралиева Мохирахон Абдукаххор кизи

sattikulova_g@mail.ru

Студентка 2 курса направления Экономики факультета Технологии машиностроения,
Андижанского машиностроительного института, Андижан, Узбекистан

Научный руководитель – Абдуллаев Абдумухтар

Можно сказать, что построение и изучение критерия хи-квадрат началось после теоремы доказанной К. Пирсоном. После этого очень много научных трудов было посвящено изучению критерия хи-квадрат. Критерий хи-квадрат имеет применение во многих практических задачах, в особенности в задачах статистического изучения экономических показателей.

В данной статье приведена предельная теорема для одной статистики типа хи-квадрат (Пирсона) выборки случайного объема. Вначале приведем определение статистики хи-квадрат.

Предположим, что для случайной величины ξ , с функцией распределения $F(x)$ в результате взаимно независимых наблюдений получено множество выборок $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$. Отрезок $[a, b]$, являющийся множеством значений случайной величины разделен точками $a = a_0 < a_1 < \dots < a_{k-1} < a_k = b$ на k взаимно непересекающихся интервалов, для которых $p_i = F(a_i) - F(a_{i-1}) > 0$ и v_{in} - частоты полученные после группировки выборки $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ по данным интервалам ($i = 1, 2, \dots, k$).

В этом случае сначала К. Пирсон показал, что статистика

$$X_n^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(v_{in} - np_i)^2}{np_i} \quad (1)$$

при $n \rightarrow \infty$ имеет распределение хи-квадрат со степенью свободы $(k - 1)$, то есть

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(X_n^2 < x) = H_{k-1}(x), \quad (2)$$

где $H_{k-1}(x)$ – здесь и в дальнейшем означает распределение хи-квадрат со степенью свободы $(k - 1)$. Это утверждение, доказанное К. Пирсоном стало основой для построения критерия хи-квадрат.

Допустим, что число выборок $\{\xi_i\}$ – является положительной целочисленной случайной величиной, определенной в одной вероятностном пространстве, что “ ξ ” и при этом удовлетворяет следующее условие:

(A_0) : существует такая положительная случайная величина N_0 , и числовая последовательность k_n , такое, что

$$k_n \rightarrow \infty \text{ и } \frac{N_n}{k_n} \rightarrow N_0 \text{ (по вероятности)}$$

Статистика хи-квадрат построенная для выборки $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_{N_n}$ вводится следующим образом:

$$X_{N_n}^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(v_{iN_n} - N_n p_i)^2}{N_n p_i} \quad (3)$$

Известно, что статистические задачи с случайным числом выборок часто встречаются в задачах “теории надёжности” и “теории массового обслуживания”. Поэтому, в таких случаях изучение статистических критериев, в особенности критерия хи-квадрат играет очень важную роль. Поэтому возникает задача о доказательстве теоремы типа Пирсона для статистик хи-квадрат основанных на выборки случайного объема. В работе [1] доказано следующее утверждение.

Теорема 1. ([1]) Если для случайной величины N_n выполнено условие (A_0) , то статистика $X_{N_n}^2$ – обладает свойством перемешивания в смысле Реньи с функцией распределения $H_{k-1}(x)$, то для любого случайного события $A \in \mathcal{F}$ с положительной вероятностью:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(X_{N_n}^2 < x/A) = H_{k-1}(x) \quad (4)$$

Отсюда видно, что при $A = \Omega$ из равенства (4) для статистики $X_{N_n}^2$ получается утверждение аналогичное утверждению (2). В этой работе доказана предельная теорема для следующей статистики типа хи-квадрат:

$$\tilde{X}_{N_n}^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(v_{iN_n} - N_n p_i)^2}{k_n p_i} \quad (5)$$

Теорема 2. Пусть для случайной величины N_n выполняется условие (A_0) : тогда

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(\tilde{X}_{N_n}^2 < x) = \int_0^\infty H_{k-1}\left(\frac{x}{y}\right) d(N_0 < y) \quad (6)$$

Отсюда видно, что если заменим в статистике хи-квадрат случайный нормирующий множитель N_n , на неслучайную величину k_n , то предел распределения полученной статистики не будет чистым хи-квадрат распределением. Доказательство данной теоремы легко вытекает из теоремы 1 и нижеследующей леммы доказанной Й. Модьороди.

Лемма. Предположим, что для последовательностей случайных величин $\{\mu_n\}$ и $\{\tau_n\}$ выполняются следующие условия:

- а) последовательность $\{\mu_n\}$ вместе с некоторой функцией распределения $G(x)$ обладает свойством перемешивания в смысле Реньи; ([1])
- б) последовательность $\{\tau_n\}$ стремится по вероятности к некоторой положительной случайной величине τ_0 .

Тогда для распределения произведения случайных величин μ_n и τ_n имеет место следующее предельное соотношение:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(\mu_n \cdot \tau_n < x) = \int_0^\infty G\left(\frac{x}{y}\right) d(\tau_0 < y)$$

Для доказательства теоремы 2 положим в вышеприведенной лемме $\mu_n = X_{N_n}^2$ и $\tau_n = \frac{N_n}{k_n}$ тогда по теореме 1 и условию (A_0) получим соотношение (6).

Список использованных источников:

1. Абдуллаев А.Г. Свойства перемешивания в смысле Реньи для статистики хи-квадрат построенный по выборке случайного объема «Асимптотические задачи для вероятных распределений». – Сборник научных трудов. - Ташкент.: Изд-во «Фан», 1984.

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

ПРИМЕНЕНИЕ АДДИТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОИЗВОДСТВЕ ДЕТАЛЕЙ И ИЗДЕЛИЙ РКТ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Лашук Максим Юрьевич, Хисамутдинов Рафаэль Мергалиевич, Журкин Ернар Балтабаевич

lashuk-maksim@mail.ru

Студенты 3 курса физико-технического факультета Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Научный руководитель – Демесинова Сауле Самаркановна

Индустриализация – это процесс создания крупного машиностроительного производства во всех отраслях экономики страны. Характер, темпы, источники, цели и социальные последствия индустриализации определяются преобладающими в стране производственными отношениями. Внедрение новых технологий и научных открытий дают значительный скачок в ускоренный рост производства. В результате образуется все более широкий рынок продукции и услуг всех видов, что в свою очередь стимулирует инвестиции и дальнейший экономический рост страны [1].

В декабре 2012 года Президентом Н. А. Назарбаевым была представлена Стратегия развития Республики Казахстан до 2050 года. Президентом была поставлена задача к 2050 году войти в 30-ку конкурентоспособных стран мира. Для решения данной задачи была разработана Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан. Главными направлениями развития являются: металлургия, химия, нефтехимия, машиностроение, строительство материалов и пищевая промышленность [2].

Машиностроение, поставляющее современную технику всем отраслям народного хозяйства, определяет технический прогресс страны и оказывает решающее влияние на создание материально-технической базы общества. Именно развитие машиностроения позволит Республике Казахстан в кратчайшие сроки перейти от продажи ресурсов на внешнем рынке к продаже машин и высоких технологий. В связи с этим развитию отрасли машиностроения должно придаваться огромное значение.

Аэрокосмическая промышленность – одна из самых сложных отраслей машиностроения. В данной области машиностроения массово участвуют почти все отрасли народного хозяйства. Создание ракетно-космической техники характеризуется наукоемкостью, значительной трудоемкостью, продолжительными сроками разработки и проведения испытаний. Кроме того, требуется постоянное поддержание функционирования и развития дорогостоящих уникальных стендов, специальных комплексов и сложнейшего оборудования.

В связи с необходимостью развития аэрокосмической промышленности в Республике Казахстан было образовано в соответствии с Указом Президента № 350 от 6 октября 2016 года Министерство оборонной и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан (МОАП РК). Министром на данный момент является Бейбут Атамкулов (с 7 октября 2016 года). Министерство ответственно за реализацию государственной политики в области

оборонной, аэрокосмической и электронной промышленности, информационной безопасности [3].

Главным недостатком существующих технологий аэрокосмической промышленности является ограничение на размеры деталей, которые не должны превышать габаритов рабочих зон соответствующих технологических установок, а также на их форму, которая должна обеспечивать движение инструмента. Необходимой частью производства любого соединения является сборка деталей, заключающаяся в одинаковом размещении относительно друг друга с заданной точностью, что требует уникальной и крупногабаритной технологической оснастки. Поскольку большая часть изделий ракетно-космической техники имеет минимальную серийность (либо являются уникальной), изготовление специальной оснастки значительно увеличивает стоимость производства детали. Альтернативным решением является использование ручного труда рабочих высокой квалификации, подготовка которых и их удержание на конкретном рабочем месте являются сложными организационно – экономическими задачами [4].

Хотя бы частичное решение указанных проблем может заключаться в широком внедрении в аэрокосмическую промышленность аддитивных технологий. Аддитивные технологии – процесс объединения материала с целью создания объекта, как правило, слой за слоем, в отличие от "вычитающих" производственных технологий [5].

Главное преимущество аддитивных технологий – возможность создать конечное функциональное изделие, в единичном экземпляре или мелкосерийном тираже, выбрав материал из широкого спектра возможных применяемых материалов, но при этом, не применяя специальный технологический цикл и, соответственно, сокращая время и финансовые затраты.

3D-печать — это разговорное название аддитивных технологий. Чтобы лучше понять суть этого метода, необходимо иметь представление о том, что существует два главных способа производить что-либо. Первый — при помощи механической обработки, постепенно избавляясь от всего лишнего: отрезая, отбивая, высверливая. Второй — аддитивный, постепенное добавление материала и наращивание необходимой формы. При механической обработке отходы в виде стружки могут составлять свыше 75%. Только в США в нее уходит 15 млн. т металла на сумму свыше \$10 млрд. в год. Далее приводится сравнительный анализ традиционных методов производства деталей и аддитивных технологий.

Рисунок 1. Традиционное производство деталей

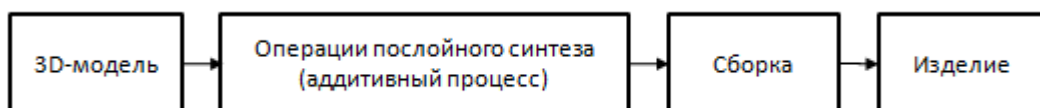

Рисунок 2. Прямое цифровое производство деталей

Таблица 1 - Сравнение методик изготовления детали

Параметры	3D – печать	Традиционные способы изготовления
Срок сдачи	3 недели	6 месяцев
Количество компонентов детали	1 часть	4 части
Количество спайных деталей	0 спаек	5 спаек
Стоимость детали	5 тыс. долларов	10 тыс. долларов

Предпосылки появления аддитивных технологий:

- Появление САПР;
- Появление CNC оборудования и САМ;
- Источники лазерного излучения;
- Персональные компьютеры;
- Развитие порошковой металлургии.

Проанализировав современные аддитивные технологии, можно выделить:

1) Преимущества:

- Значительная экономия средств при запуске производства;
- Возможность внести поправки в CAD - модель;
- Быстрая адаптация к постоянно меняющимся условиям на рынке;
- Кастомизация производственной линии;
- Доступность и отсутствие привычных ограничений, по сравнению с традиционным производством.

2) Недостатки:

- Дорогостоящие расходные материалы;
- Невысокая точность при быстрой печати;
- Необходимость в некоторых случаях последующей обработки поверхности.

Аддитивные технологии отличаются друг от друга в зависимости от выбора материалов и способа их нанесения. Наиболее распространены два случая нанесения: струйный и лазерный. К струйному способу относятся такие технологии, как моделирование методом наплавления. К лазерному – послойное ламинирование, селективное лазерное плавление, селективное лазерное спекание, директивное лазерное спекание, лазерная наплавка металла, и лазерная стереолитография и другие. Расходными материалами может послужить пластик, бетон, гипс, деревянное волокно, поликарбонат, металл и даже живые клетки [6].

Западные аналитики пишут: «Рынок АМ-индустрии по-прежнему содержит огромный неиспользованный потенциал, особенно в части производства товаров широкого потребления и товаров с быстро меняющимся дизайном. Компании тратят 5 – 10% на отработку дизайна в прототипах, а остальные 90 – 95% расходуют на основное производство товара. Именно по этой причине так много компаний хотят занять этот сегмент рынка. Реальные деньги не в дизайне и не в прототипах, реальные деньги в производстве. Поэтому изготовители АМ-систем и фирмы, оказывающие услуги, всё чаще предлагают решения для производства конечных изделий. Однако, этот рынок достаточно сложен для АМ-технологий по сравнению с рынком моделей и прототипов. По мере развития, рост в секторе АМ-технологий достигнет впечатляющего уровня.»

В 1993 году общий объём мирового рынка оценивали в несколько сотен миллионов долларов США. К 2014 году этот уровень достиг 3 млрд. USD. Прогнозируемое значение в 2020 году – 5,4 млрд. USD.

В среднем, за 26 лет анализа рынка наблюдается ежегодный устойчивый рост объема продаж мирового рынка аддитивных технологий на уровне 27%. Основные игроки на рынке

- Stratasys, ExOne, Arcam и Voxeljet развивают производство промышленных линий для производства металлических конструкций. Особым спросом оборудование пользуется у компаний электроэнергетической, аэрокосмической, автомобилестроительной и здравоохранительной отраслей промышленности, расположенных на территории США, Западной Европы и Азии. Одним из важнейших критериев вложения в многообещающие аддитивные технологии стало снижение затрат на изготовление комплектующих частей авиационной и космической техники [6].

Большое количество машин используется в аэрокосмической отрасли для тестирования изделий непосредственно в рабочей обстановке и последующего решения вопросов сертификации деталей, изготовленных с использованием АМ-технологий.

Несмотря на значительный рост финансирования данной технологии в мире, внимания со стороны отечественных государственных заказчиков на внутреннем рынке проекты научно-исследовательских институтов и предприятий не получили. У Казахстана, несомненно, есть потенциал к развитию аддитивных технологий, ведутся фундаментальные и фундаментально-ориентированные исследования организациями. Научная новизна и практическая значимость исследования аддитивных технологий для Казахстана очевидны. В первую очередь, это создание новой области технологических знаний промышленного производства. Удивительно, но они бурно стартовали в малом бизнесе, без больших финансовых вливаний, а затем уже были использованы многоуровневыми компаниями. Западные аналитики рассматривают степень внедрения АМ-технологий в материальное производство как надежный индикатор реальной индустриальной мощи государства.

Ключевыми проблемами при внедрении аддитивных технологий в первую очередь являются:

- Рабочие кадры;
- 3D-оборудование, которое невозможно приобрести и невозможно создать без целевой поддержки со стороны государства;
- материалы – отдельная и сложная проблема междисциплинарного характера.

Эти проблемы, могут быть решены только при условии целенаправленного взаимодействия всех отраслей науки. Для масштабного внедрения аддитивных технологий в производство изделий РКТ в Казахстане необходимо решить проблемы по следующему алгоритму:

1. Спланировать институциональную систему развития технологий;
2. Инвестировать в фонды, программы;
3. Разработать программы обучения персонала работе на сложном многопрофильном оборудовании;
4. Сформировать нормативную базу;
5. Наладить производство сырья, металлических порошков;
6. Создать основание для развития производственной номенклатуры оборудования или приобретения функционала за рубежом;
7. Сотрудничество с иностранными организациями, участие в международных конференциях.

Список использованных источников

1. О.Ю. Шмидт. Большая Советская Энциклопедия [Текст]: научная энциклопедия / Главный редактор О. Ю. Шмидт, заместители гл. редактора Г. И. Крумин, Ф. Н. Петров. – Большая советская энциклопедия. Том двадцать восьмой. Империалистическая война – интерполяция. – Государственный институт «Советская энциклопедия». Москва. – ОГИЗ РСФСР. – 1937 год.
2. Официальный сайт стратегической программы «Казахстан-2050» [Электронный ресурс] / Режим доступа - URL: <http://strategy2050.kz/ru/page/gosprog3> (дата обращения 15.02.2016).

3. Официальный сайт Министерства оборонной и аэрокосмической промышленности [Электронный ресурс] / Режим доступа – URL: <http://mdai.gov.kz/ru> (дата обращения 15.02.2016).
4. С.В. Александров. Возможности применения аддитивных технологий в ракетно-космической технике [Текст]: тезисы докладов / Академические чтения по космонавтике, посвященные памяти С. П. Королева и других выдающихся отечественных ученых пионеров освоения космического пространства. «Королевские чтения». – Секция №11. Научные технологии в ракетно-космической технике. – 2015 год.
5. М.А. Зленко, М.В. Нагайцев, В.М. Довбыш. Аддитивные технологии в машиностроение [Текст] учебное пособие для инженеров / М. ГНЦ РФ ФГУП «НАМИ». - Москва. - 2015. - 220 с.
6. Валетов В.А. Аддитивные технологии (состояние и перспективы) [Текст]: учебное пособие / СПб.: Университет ИТМО. – 2015 г. – 63 с.

ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

USING THE WASTE OF FERROALLOY INDUSTRY AS A CATALYST FOR CYCLOHEXANE OXIDATION

Radmir Kozhamuratov¹, Ruslan Safarov², Zhanat Shomanova³, Yuri Nosenko⁴
rddk@bk.ru

¹S. Toraigyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Pavlodar state pedagogical institute, Pavlodar, Kazakhstan

⁴Innovative University of Eurasia, Pavlodar, Kazakhstan

Introduction

It is known, that approximately 700 million tons of industrial waste are produced in Kazakhstan every year. According to the Ministry of environmental protection, «in our country more than 22 billion tons of waste are accumulated. More than 16 billion tons from them are technogenic mineral concretion and about 6 billion tons are dangerous waste» [1].

The problem of industrial waste utilization is actual not only for Kazakhstan, but for the wide range of other countries, which has developed industry [2]. The waste of metallurgical industry have great importance because of content. It is known, that a number of valuable elements, especially transitional metals, such as chromium, iron, manganese, vanadium, titanium are in the content of ashes and slimes of metallurgical industry. The content of some of these elements in metallurgical waste achieves such level, that waste storages can be considered as a secondary mine for mining of these valuable metals.

Utilization of metallurgy industry waste is necessary for creation of a closed-loop production with maximal economic and ecological efficiency [3]. A closed-loop production in metallurgy is mainly based on using of the waste in building materials production [4]. However, the valuable elements presented in the waste are used without enough effectiveness at production of building materials. It is much more effective to obtain catalysts from that kind of waste.

The preceding discussion points that utilization of industrial waste of ferroalloy plant by obtaining of catalysts for various chemical processes is a prospective and actual way. We researched the waste of Aksu ferroalloy plant (Aksu, Kazakhstan). The implementation of research results can improve an environmental situation in the region and facilitate the development of

closed-loop productions. The latter is very important for Pavlodar Region, which is a major industrial center of Kazakhstan.

In this work, we offer a new way of utilization of ash-slime waste of ferroalloy production – obtaining of catalysts for various processes of hydrocarbon-containing raw materials refining. The way is characterized by high economic efficiency because it is offered not just to utilize the waste, but obtain on their basis of new profitable product. At the same time, offered technology of catalyst obtaining is cost-effective by itself.

The socio-economic impact of the research is that the offered way of utilization of ferroalloy production waste allows decreasing environmental load of a plant, creating a new profitable domestic product – catalyst, entering closed-loop production of ferroalloys with low amount of waste.

So, the aim of this work is obtaining of catalysts for petrochemical area based on industrial waste of Aksu ferroalloy plant (AFP) with decreasing of environmental load of the enterprise and increasing of its economic efficiency by reuse of ash-slime mass.

Materials and methods

Waste sampling

Samples of wastes of ferroalloy production were taken from ash-slime storage of AFP. 80 samples from 16 locations were taken in total. So, 16 consolidated samples were obtained. Points of sampling are designated on Figure 1.

Figure 1. The map of sampling on territory of AFP ash-slime storage

Preparation of catalysts

In the study granulated heat-treated catalysts based on waste samples №5 and №15 were prepared. In order to prepare catalysts, obtained ash-slime mass was washed by distilled water for separation from small organic particles. Next, it was dried on air in a Petri dish to the pasty mass. A lab extruder was used for formation of the mass into cylindrical granules with a diameter of 3-4 mm and a length of 10-15 mm. After that, granules were dried at 100-150 °C for 5 hours at temperature increasing speed of 25-30 °C per hour, and then they were calcined at 200 °C for 1 hour, at 300 °C for 1 hour, at 400 °C for 1 hour, at 500 °C for 5 hours.

Elemental analysis

The analysis was performed using energy dispersive x-ray fluorescence spectroscopy with energy dispersive system for microanalysis INCA Energy 450, set on scanning electron microscope JSM-6610LV (“JOEL”, Japan). Spectra were obtained triple with calculation of average value.

Cyclohexane oxidation

The oxidation of cyclohexane was carried out on the installation, composed from magnetic stir, thermostatic three-neck glass reactor and volumetric burette. Acetonitrile as a solvent (1.2 ml), sample of catalyst (0.03 g), cyclohexane (0.3 ml), and hydrogen peroxide (0.9 ml of 30% aqueous solution) as an oxidant were consistently placed into the reactor. Stirring of reaction mixture was conducted using magnetic stir. Temperature was varied from 30 to 60 °C. The pressure was atmospheric. Duration of the reaction – 120-300 minutes.

Chromatographic analysis

Reaction products were analyzed using GLC. Analysis was carried out on chromatograph Chromos GC-1000 (Russia).

Results and discussion

Elemental analysis

The results of analysis are shown in tables 1 and 2, which represent values of elemental distribution in spectra of three point of measurement as well as the average content of the elements. Given content of elements is normalized to 100%.

Table 1 – Results of elemental analysis of catalyst №5

Spectrum	O	Na	Mg	Al	Si	S	Cl	K	Ca	Cr	Mn	Fe	Zn	Total
Spectrum 1	45,98	0,79	5,58	1,56	36,26	0,54	0,45	1,73	1,29	1,55	1,80	0,98	1,49	100,00
Spectrum 2	45,41	0,85	5,69	1,87	35,26	0,47	0,46	1,63	1,49	2,11	2,04	1,18	1,54	100,00
Spectrum 3	45,88	0,83	5,76	1,28	36,98	0,49	0,45	1,72	1,07	1,08	2,01	0,92	1,53	100,00
Average	45,75	0,82	5,68	1,57	36,17	0,50	0,46	1,69	1,29	1,58	1,95	1,03	1,52	100,00

Table 2 – Results of elemental analysis of catalyst №15

Spectrum	O	Na	Mg	Al	Si	S	Cl	K	Ca	Cr	Mn	Fe	Zn	Total
Spectrum 1	45,68	0,80	5,47	1,21	36,82	0,41	0,56	1,70	1,15	1,90	1,67	1,06	1,57	100,00
Spectrum 2	46,21	0,84	5,78	1,43	37,05	0,42	0,55	1,68	0,76	1,29	1,61	0,88	1,50	100,00
Spectrum 3	45,50	0,91	6,02	1,48	36,23	0,46	0,60	1,83	0,86	1,29	1,70	1,52	1,61	100,00
Average	45,80	0,85	5,76	1,37	36,70	0,43	0,57	1,74	0,92	1,49	1,66	1,15	1,56	100,00

The presence of catalytically active metals such as chromium, manganese, iron was found out in the researched samples of catalysts. These elements are active sites in many oxidative reactions. It is known, that iron ions are the active sites in nature enzymes of oxygenase group such as hemoglobin, cytochrome P-450, monooxygenase etc. In addition, chromium and manganese are included in content of many industrial catalysts as an active phase. For example, stearates and naphthenates of Co, Cr and Mn are used as catalysts in industrial process of cyclohexane oxidation.

Results of investigation of catalysts content showed the presence of transitional metals Cr, Mn and Fe in amounts of 1-2%. This content of active metals is enough for catalysts obtaining and optimal in particular cases. The research of elemental content of five catalysts shows, that despite the presence of some variations in content of researched samples, the content is mainly the same. Variation of content of every active element does not exceed 1%. Finally, catalysts obtained on the basis of waste samples №5 and №15 were used in the process of partial oxidation of cyclohexane with hydrogen peroxide.

The research of catalytic activity of obtained catalysts in the cyclohexane oxidation with hydrogen peroxide

Unlike linear paraffin, which are oxidized with producing various regioisomers of ketones and alcohols, aldehydes and carboxylic acids, oxidation of cyclohexane results in accumulation only two products – cyclohexanone and cyclohexanol. This allows using it for modelling of processes of oxifunctionalization of alkanes. This process is considered environmentally friendly, because hydrogen peroxide is used as oxidizer, and at decomposition it gives only harmless products – water and oxygen.

Conversions of cyclohexane in the presence of the considered catalysts is similar for both catalysts and achieved about 2% at 40 °C after 240 min (table 3).

In order to define influence of temperature on cyclohexane conversion in the reaction, experiments with variation of temperature (30 °C, 40 °C, 50 °C, 60 °C) were conducted on the catalyst №15 (table 4). Traces of products were obtained at the temperature of 30 °C. The yield of products was increased with increasing of temperature. The maximal values of substrate conversion and selectivity were obtained at the temperature of 60 °C, their values achieved 87.9% and 93.0% respectively. It should be noted that yield of alcohols is increasing at the temperature of 60 °C, while yield of ketones prevails at 40 °C and 50 °C.

Table 3 – Cyclohexane oxidation on catalysts №5 and №15

Catalyst	Products		Total yield of products, %
	Cyclohexanone, %	Cyclohexanol, %	
№5	1,4	0,8	2,2
№15	2,1	0,2	2,3

Table 4 – Influence of temperature on the reaction of cyclohexane oxidation on catalyst №15

Temperature, °C	Products		Total yield of products, %	Selectivity, %
	Cyclohexanone, %	Cyclohexanol, %		
30	-	-	traces	-
40	2,1	0,2	2,3	S _{ketone} = 91,3
50	11,1	5,3	16,4	S _{ketone} =67,7
60	6,1	81,8	87,9	S _{alcohol} =93,0

So, it was defined that the optimal temperature of conducting of cyclohexane oxidation reaction on catalyst №15 is 60 °C.

We conducted experiments for defining of optimal duration of reaction of cyclohexane oxidation with hydrogen peroxide (table 5). The reaction was conducted at the temperature of 60 °C and under atmospheric pressure.

Table 5 – Influence of reaction duration on products yield in the reaction of cyclohexane oxidation on catalyst №15

Duration, min	Products		Total yield of products, %	Selectivity, %
	Cyclohexanone, %	Cyclohexanol, %		
120	37,3	10,9	48,2	S _{ketone} =77,4
180	55,1	22,3	77,4	S _{ketone} =71,2
240	6,1	81,8	87,9	S _{alcohol} =93,0
300	5,8	3,2	9,0	S _{ketone} =64,4

The study revealed that conducting the reaction longer than 240 minutes leads to decreasing of selectivity. The substrate conversion is increasing for 240 minutes, then decreases sharply to the

value of 9.0%. The maximal yield of products with high selectivity by alcohol is achieved when the reaction lasts 240 minutes.

Finally, optimal temperature and reaction duration on catalyst №15 were found out: the process temperature – 60 °C, the reaction duration – 240 minutes. Under these conditions degree of cyclohexane conversion was 88%, selectivity by alcohol product – 93%.

Conclusion

As a result of conducted research the following results were obtained:

1. Two catalysts were prepared by high temperature calcination on the basis of the ferroalloy production waste (Aksu ferroalloy plant, Aksu, Kazakhstan).
2. Elemental analysis of prepared catalysts was conducted by the x-ray spectroscopy method. Content of catalytically active elements – Cr, Fe, Mn was revealed in enough amounts for considering them as an active phase of catalyst. Variability of their contents in different catalyst samples is not exceed 1% which points on high similarity by content of every catalyst sample.
3. The study of catalyst activity in the process of cyclohexane oxidation with hydrogen peroxide was conducted. The main products – cyclohexanone and cyclohexanol – were obtained in the result of reaction.
4. It was defined that with increasing of reaction duration to 240 minutes yield of products and selectivity of the process are also increasing. But then increasing of reaction duration leads to decreasing of process selectivity. So, optimal reaction duration was 240 minutes.
5. It was found that increasing of the process temperature to 60 °C leads to increasing of cyclohexane conversion degree approximately to 90% with selectivity by alcohol product more than 90%. The results point the high efficiency of the process and possibility of industrial using of obtained catalysts for the process of cyclohexanol and cyclohexanone production, which are the semi-products for obtaining of synthetic fibres – caprolactam and nylon.

REFERENCES

1. Abdinov R.Sh. Sovremennoe sostoyanie bezopasnogo obrashcheniya s tverdymi bytovymi othodami //Vestnik KazNTU. - 2010. - №6. - S. 72-76.
2. Nazarbaev N.A. Strategiya resursosberezheniya i perekhod k rynku. –M.: Mashinostroenie, 1992. – 352 s.
3. Malikov A.N. i dr. Vnedrenie sovremennoj sistemy upravleniya vtorichnymi resursami i othodami kak odno iz glavnyh napravlenij ehkologicheskogo obustrojstva hozyajstvennoj deyatel'nosti //Povolzhskij torgovo-ehkonomicheskij zhurnal. – 2011. – № 5. – S. 21-27.
4. Hobotova Eh.B., Uhanyova M.I., Grajvoronskaya I.V., Kalmykova Yu.S. Utilizaciya metallurgicheskikh shlakov v kachestve tekhnicheskikh materialov // Zbirnik naukovih statej “III-go Vseukraïns'kogo z'ïzdu ekologiv z mizhnarodnoyu uchastyu”. - Vinnicya, 2011. - Tom.1. - S. 114-116.

ЭКОЛОГИЯ

ОЦЕНКА ЗНАЧИМОСТИ И ЦЕННОСТИ ЭКОСИСТЕМ ПРОЕКТИРУЕМОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО РЕЗЕРВАТА «БОКЕЙОРДА»

Салихов Талгат Кумарович, Салихова Тойдык Сагингалиевна

tuatai_76@mail.ru

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Для целей комплексной оценки экосистем участков на территории проектируемого государственного природного резервата (ГПР) «Бокейорда» в плане их значимости для сохранения растительного мира нами выделены ключевые виды растений, а также для ведения долгосрочных наблюдений были выделены мониторинговые виды, являющиеся индикаторами состояния природной среды.

Полевое обследование территории и анализ имеющихся литературных материалов позволил выделить 12 ключевых видов. Под ключевыми видами понимаются виды, которые имеют значимость в целях их сохранения. Под мониторинговыми видами понимаются виды, являющиеся индикаторами состояния природной среды, которые будут использованы для ведения долгосрочных наблюдений

Основные критерии отбора ключевых видов для данной проектируемой территории были следующие параметры:

- 1) виды – занесенные в Красную Книгу Казахстана и Международную Красную Книгу;
- 2) эндемичные виды – для Казахстана и региона (узкоэндемичные, локально эндемичные);
- 3) ресурсные виды – лекарственные, пищевые, охотничье-промысловые;
- 4) виды – особо уязвимые в силу образования постоянных и сезонных массовых скоплений.
- 5) фоновые (доминирующие виды)

Основные критерии отбора мониторинговых видов для данной проектной территории были следующие параметры:

- 1) ресурсные виды – лекарственные, пищевые и другие хозяйственно полезные;
- 2) виды, входящие в рацион питания популяции сайгаков, важные для достижения основных целей проекта
- 5) фоновые (доминирующие виды), являющиеся эдификаторами и субэдификаторами растительных сообществ

Список ключевых видов растений:

1. Майкараган волжский - *Calophaca Wolgarica* D.C. (Семейство *Fabaceae*). Эндемик юга европейской части СНГ. Уязвимый вид, восточнопричерноморско-прикаспийский эндемик. Занесен в Красную Книгу РК. Ресурсное значение: декоративное.

2. Адонис весенний - *Adonis vernalis* L. (Семейство *Ranunculaceae*). Редкий в Казахстане вид. Ресурсное значение: декоративное.

3. Василек Талиева – *Centaurea talievii* Kleop. (Семейство *Asteraceae*). Редкий эндемичный понтическо-западно-казахстанский вид. Внесен в Красную Книгу РК. Ресурсное значение: декоративное.

4. Тюльпан Шренка - *Tulipa schrenkii* Regel (Семейство *Liliaceae*). Уязвимый западноказахстанско-причерноморский вид. Вид с сокращающимся ареалом, занесен в Красную Книгу РК (1981). Ресурсное значение: декоративное. Ценнейший вид для селекции.

5. Тюльпан Биберштейна - *Tulipa biebersteiniana* Schult. et Schult. fil. (Семейство *Liliaceae*). Причерноморско-казахстанский вид. Вид, находящийся под угрозой исчезновения. Предложен для включения в Красную книгу (2-е издание). Ресурсное значение: высокодекоративный вид, перспективен для альпинариев и ландшафтного озеленения, особенно формы с желто-розовыми цветками.

6. Птицемлечник Фишера - *Ornithogalum fischerianum* Krasch (Семейство *Liliaceae*). Вид с причерноморско-казахстанским типом ареала. Занесен в Красную Книгу РК, как сокращающийся в численности вид. Ресурсное значение: декоративное.

7. Селитрянга Шобера - *Nitraria schoberi* L. (Семейство *Nitrariaceae*). Реликт субтропических лесов и саванн эпохи эоцена. Редкий и уникальный вид для

флористического комплекса проектируемой территории. Произрастает южной и в юго-восточной части проектируемой территории. Ресурсное значение: техническое, пищевое, пескоукрепитель.

8. Гвоздика Андриеевского - *Dianthus andrzejowskianus* (Zapal.) Kulcz. (Семейство *Caryophyllaceae*). Региональный эндемик, плейстоценовый реликт. Внесена в Зеленую книгу ЗКО. Ресурсная значимость: декоративное. Научно-познавательный (региональный эндемик, плейстоценовый реликт).

9. Хвойник двуколосковый - *Ephedra distachya* L. (Семейство *Ephedraceae*). Реликт ксеротермического периода. Сокращающийся евразийский вид. Внесен в Зеленую книгу ЗКО. Ресурсная значимость. Лекарственное, дубильное, пищевое.

10. Полынь солянковидная - *Artemisia salsoloides* Willd. (Семейство *Asteraceae*). Редкий реликтовый вид. Внесена в Зеленую книгу ЗКО. Ресурсная значимость: кормовое, соледающее.

11. Кубышка желтая - *Nuphar lutea* (L.) Smith (Семейство *Nymphaeaceae*). Европейско-западноазиатский водный вид. Реликт водной флоры олигоцен-эоцена. Внесена в Зеленую книгу ЗКО. Ресурсная значимость: кормовое, лекарственное, декоративное, пищевое (суррогат кофе и муки), техническое.

12. Алтей лекарственный - *Althaea officinalis* L. (Семейство *Malvaceae*). Редкий вид, находящийся под угрозой исчезновения. Внесена в Зеленую книгу ЗКО. Ресурсная значимость. Ценное лекарственное растение. Декоративное.

Основные критерии отбора мониторинговых видов для данной проектируемой территории были следующие параметры:

- 1) ресурсные виды – лекарственные, пищевые и другие хозяйственно полезные;
- 2) виды, входящие в рацион питания популяции сайгаков, важные для достижения основных целей проекта
- 5) фоновые (доминирующие виды), являющиеся эдификаторами и субэдификаторами растительных сообществ

Во флоре региона для ведения долгосрочных наблюдений за состоянием растительности нами выделено 17 мониторинговых видов, как индикаторы состояния природной среды.

Список мониторинговых видов растений:

1. Житняк гребневидный - *Agropyron cristatum* (L.) Beauv. (Семейство *Poaceae Benth.*). Входит в рацион питания сайгаков. В пустынных степях образует формацию житняка гребневидного или выступает в роли эдификатора полынно-житняковой группы ассоциаций. Ресурсное значение: кормовое, введен в культуру.

2. Мятлик луковичный - *Poa bulbosa* L. (Семейство *Poaceae Benth.*). Входит в рацион питания сайгаков. Вид эдификатор в степях и полупустынях. Ресурсное значение: кормовое растение.

3. Лебеда белая, кокпек (казахское) - *Atriplex cana* C.A.M. (Семейство *Chenopodiaceae* Less.). Входит в рацион питания сайгаков. Растет в массовых количествах и является одним из характерных ландшафтных растений полупустыни. Ресурсное значение: топливное, кормовое - поедается главным образом верблюдами, удовлетворительно - овцами и лошадьми.

4. Камфоросма марсельская - *Camphorosma monspeliaca* L. (Семейство *Chenopodiaceae*). Входит в рацион питания сайгаков. Характерное растение степной и полупустынной зоны. Ресурсное значение: имеет кормовое значение для верблюдов, овец и коз. Содержит эфирное масло с запахом камфоры, используется в народной медицине.

5. Кохия простертая - *Kochia prostrata* (L.) Schrad. (Семейство *Chenopodiaceae Vent.*). Входит в рацион питания сайгаков. Вид произрастает в сухостепной, полупустынной и пустынной зонах, является эдификатором. Ресурсное значение: перспективное пустынное кормовое растение. Пригодно для использования в качестве многолетнего компонента при создании культурных пастбищ в экстремальных условиях аридной зоны.

6. Люцерна желтая, люцерна серповидная - *Medicago falcata* L. (Семейство *Fabaceae* *Endl.*). Входит в рацион питания сайгаков. Кормовое бобовое растение. Ресурсное значение: кормовое, перспективный вид для залужения лугов и пастбищ.

7. Овсяница валлисская - *Festuca valesiaca* Gaud. (Семейство *Poaceae* *Barnhart.*). Обычно доминирует в сухих степях. Входит в рацион питания сайгаков. Ресурсное значение: хорошая пастбищная, сенокосная и газонная трава, дает корм высокого качества. Фитомелиорант.

8. Жостер слабительный - *Rhamnus cathartica* L. (Семейство *Rhamnaceae*). Растет одиночно или небольшими группами в зарослях кустарников, на лесных полянах и опушках, по склонам речных долин и оврагов, лугово-степным и степным склонам, окраинам полей и обочинам дорог. На проектируемой территории южная граница ареала. Ресурсное значение: пищевое, медоносное, лекарственное, декоративное.

9. Таволга зверобоелистная - *Spiraea hypericifolia* L. (Семейство *Rosaceae* *Juss.*). Вид эдификатор. Растет в массовых количествах и является одним из характерных ландшафтных растений комплексной полупустыни. Ресурсное значение: кормовое, медоносное, лекарственное, декоративное.

10. Ревень татарский - *Rheum tataricum* L. (Семейство *Polygonaceae* *Juss.*). Внесен в Зеленую книгу ЗКО. Эндем Средней Азии; Заволжский район Европейской части России. В степях, по глине, на солонцах, по травянистым и сухим склонам. Группировки ревеня татарского ранней весной представляет собой красочную картину. Ресурсное значение: дикий родич культурного ревеня. Дубильное. Декоративное.

11. Терескен серый - *Krascheninnikovia ceratoides* (L.) *Gueldenst.* (Семейство *Chenopodiaceae* *Vent.*). Реликт ксеротермического периода. Обычно доминирует в пустынной зоне. Входит в рацион питания сайгаков. Ресурсное значение: кормовой, пескозакрепитель.

12. Овсец пустынный - *Helictotrichon desertorum*. (Семейство *Poaceae* *Barnhart.*). Плейстоценовый степной реликт доледниковой эпохи азиатского происхождения. Обычно доминирует в пустынной зоне среди бугристых песков в ашиках. Входит в рацион питания сайгаков. Ресурсное значение: кормовой, пескозакрепитель.

13. Полынь Лерха - *Artemisia lerchiana* Web. (Семейство *Asteraceae*). Входит в рацион питания сайгаков. Вид произрастает в сухостепной, полупустынной и пустынной зонах, является эдификатором. Ресурсное значение: кормовое растение.

14. Полынь мелкоцветковая - *Artemisia pauciflora* Web. (Семейство *Asteraceae*). Входит в рацион питания сайгаков. Вид произрастает в сухостепной, полупустынной и пустынной зонах, является эдификатором. Ресурсное значение: кормовое растение

15. Полынь австрийская - *Artemisia austriaca* Jacq. (Семейство *Asteraceae*). Входит в рацион питания сайгаков. Вид произрастает в сухостепной, полупустынной и пустынной зонах, является эдификатором. Ресурсное значение: кормовое растение

16. Климакоптера супротивнолистная - *Climacoptera brachiata* (Pall.) *Botsch.* (Семейство *Chenopodiaceae* *Vent.*). Входит в рацион питания сайгаков. Вид произрастает в полупустынной и пустынной зонах, галофит, является эдификатором. Ресурсное значение: кормовое растение.

17. Солерос европейский - *Salicornia europaea* L. (Семейство *Chenopodiaceae* *Vent.*). Входит в рацион питания сайгаков. Вид произрастает в полупустынной и пустынной зонах, галофит, является эдификатором. Ресурсное значение: кормовое растение.

Определение значимости экосистем для сохранения биоразнообразия произведено на основе распределения ключевых видов растений по экосистемам и по богатству видов растений в каждой экосистеме.

Качественная оценка дана в единицах условной шкалы – баллах. Ранжирование экосистем по степени их ценности проводилось экспертным путем. Учитывалось наличие в конкретной экосистеме следующих показателей.

На видовом уровне для растений:

1. Наличие ключевых краснокнижных видов - каждый вид 1 балл.

2. Наличие ключевых редких видов - присутствие 1 балл, отсутствие 0.

3. Наличие эндемичных (некраснокнижных) видов - присутствие 1 балл, отсутствие 0.

На уровне растительных сообществ:

4. Богатство видов: от 1 вида до 25 - 1 балл; от 26 до 50 - 2 балла; от 51 до 75 - 3 балла; от 76 до 100 - 4 балла.

На видовом уровне для зверей и птиц:

5. Наличие ключевых видов – каждый вид 1 балл.

Полученные показатели суммировались. Суммарная оценка давалась по трем градациям: низкозначимые, среднезначимые и высокозначимые.

Результаты оценки значимости экосистем для сохранения биологического разнообразия представлена в табл. 1.

Таблица 1 – Значимость экосистем для сохранения биологического разнообразия

Номер экосистемы	Баллы за ключевые краснокнижные виды растений	Баллы за ключевые редкие виды растений	Баллы за эндемичные виды растений (некраснокнижные)	Баллы за богатство флоры	Баллы за значимость экосистем для растений	Баллы за значимость экосистем для животных	Общее число баллов значимости экосистем для растений и животных	Степень значимости экосистемы
1.	0	2	0	1	2	1	6	Низкая
2.	0	1	0	1	1	2	5	Низкая
3.	0	1	0	1	1	2	5	Низкая
4.	0	1	0	1	1	4	7	Низкая
5.	0	1	0	1	1	3	6	Низкая
6.	0	1	0	1	1	0	3	Низкая
7.	0	1	0	1	1	2	5	Низкая
8.	0	1	0	1	1	0	3	Низкая
9.	0	1	0	1	1	0	3	Низкая
10.	3	6	0	1	9	0	19	Средняя
11.	5	6	0	2	11	3	27	Высокая
12.	4	8	1	2	12	0	27	Высокая
13.	2	2	0	2	4	0	10	Средняя
14.	3	3	1	2	3	5	17	Средняя
15.	0	1	0	2	1	3	7	Низкая
16.	1	3	0	2	4	4	14	Средняя
17.	0	2	0	1	2	0	5	Низкая
18.	2	8	1	2	10	0	22	Средняя
19.	2	6	1	2	8	0	19	Средняя
20.	1	6	0	2	7	0	16	Средняя
21.	1	7	0	1	8	0	17	Средняя
22.	4	6	0	1	10	0	21	Средняя
23.	4	5	0	1	9	0	19	Средняя
24.	3	6	0	4	9	2	24	Высокая
25.	1	7	0	1	8	0	17	Средняя
26.	4	7	0	3	11	4	29	Высокая
27.	1	8	0	3	9	2	23	Высокая
28.	6	10	1	3	16	6	42	Высокая
29.	2	9	0	2	11	1	25	Высокая
30.	3	9	0	2	12	2	28	Высокая
31.	2	6	0	2	8	1	19	Средняя
32.	2	6	0	1	8	1	18	Средняя
33.	3	6	0	1	7	5	22	Средняя
34.	4	5	0	1	9	3	22	Средняя

35.	3	5	0	1	8	0	17	Средняя
36.	3	6	0	1	9	1	20	Средняя
37.	2	8	0	1	10	0	21	Средняя
38.	0	7	0	1	7	1	16	Средняя
39.	2	6	1	1	8	0	18	Средняя
40.	3	7	2	1	8	1	22	Средняя
41.	1	7	0	1	8	0	17	Средняя
42.	5	1	1	2	6	2	17	Средняя
43.	1	1	0	1	2	0	5	Низкая
44.	0	0	0	1	0	0	1	Низкая
45.	0	1	0	1	1	0	3	Низкая
46.	0	1	0	1	1	0	3	Низкая
47.	0	2	0	1	2	0	5	Низкая
48.	0	1	0	1	1	0	3	Низкая
49.	0	1	0	1	1	0	3	Низкая
50.	6	2	1	1	8	0	18	Средняя
51.	5	3	1	2	8	0	18	Средняя
52.	6	2	1	1	8	0	18	Средняя
53.	5	2	1	2	7	0	17	Средняя
54.	4	2	1	1	6	0	14	Низкая
55.	5	3	1	1	8	2	20	Средняя
56.	5	2	1	1	7	3	19	Средняя
57.	5	3	1	1	8	0	18	Средняя

В результате экспертной балльной оценки получены следующие данные.

Высокозначимые (23 - 42 баллов) для сохранения животных и растений экосистемы – №11, 12, 36, 38, 39, 40, 41, 42. Именно эти экосистемы рекомендуются для создания особо охраняемой природной территории.

В целом на обследованных участках равновесие в природных комплексах не нарушено, что позволяет рекомендовать их для организации особо охраняемой природной территории.

Учитывая, что в Западно-Казахстанской области в настоящее время отсутствуют особо охраняемые природные территории со строгим режимом охраны, организация нового природоохранного учреждения позволит в полной мере не только обеспечить сохранение и восстановление степного биоразнообразия региона, но и улучшить социально-экономические условия, и будет способствовать развитию экологического туризма. В значительной степени это будет связанное с созданием крупного государственного природного резервата «Бокейорда» и комплексного государственного природного заказника на западе Западно-Казахстанской области.

Список использованных источников

1. Алехин В.В. Методика полевого изучения растительности и флоры. –М.: 1983. –203 с.
2. Андрущенко О.Н. Естественно-исторические районы Прикаспийской низменности (Междуречье Волга-Урал) //Тр. геогр. фак. Белорус. ун-та. Минск, 1958. – С. 137-219.
3. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М., Иркалиева Р.М., Рамазанов С.К., Сдыков М.Н., Дарбаева Т.Е., Кольченко О.Т., Чернышев Д.М. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. – Уралск: ЗКГУ, 1998. – 86 с.
4. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М., Чернышев Д.М., Тубетов Ж.М. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. Кадастр объектов природного наследия – Уралск: изд-во РИО ЗКГУ, 2001. – 194 с.

5. Salikhov T.K., Karagoishin Zh.M., Svanbayeva Z.S., Inkarova Zh.I., Dukenbayeva A.D., Sagatbaiev E.N., Rakisheva A.K. Geocological assessment of the projected State Nature Reserve «Bokeyorda» in West Kazakhstan Region. Oxidation Communications. – 2016. – № 39 (4). – С. 3579-3590.

НАУКИ О ЗЕМЛЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ ГИС-ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ

Берденов Жарас Галимжанович

berdenov.87@mail.ru

Ст. преподаватель кафедры физической и экономической географии, факультета
естественных наук ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

В связи с научно-техническим прогрессом, развитием IT-технологий, вопрос информатизации общества на повестке дня занимает лидирующие позиции. Данному вопросу президент нашей республики Н.Назарбаев уделил особое внимание в послании народу Казахстана. Сегодня в геометрической прогрессии развивается наука «геоинформатика», понятия Геоинформационные системы, ГИС-технологии приобретают всё больший интерес.

В мире и в соседней России созданы множества крупных геоинформационных научно-производственных центров (Уралгеоинформ-Екатеренбург, лаборатория геоинформационных систем при МГУ в Москве [1], лаборатория дешифрирования космоснимков на базе Томского государственного университета и много частных АО и ТОО обучающие ГИС технологиям) рисунок 1.

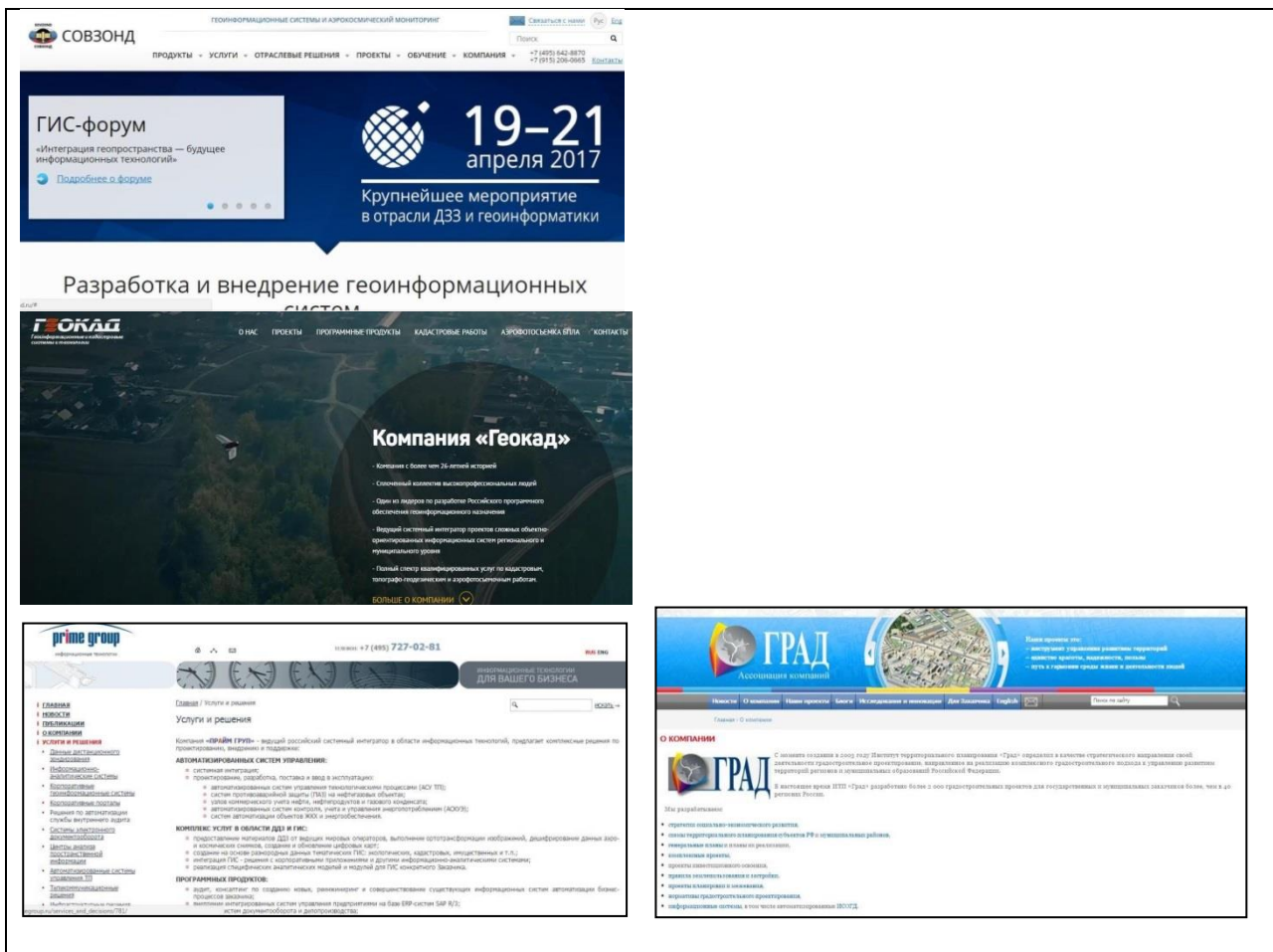

Рисунок 1. Обучающие организации РФ по ГИС-технологиям

Чем в Казахстане похвастаться невозможно. В Казахстане их считаное количество. В Астане ТОО «Казахстанский центр геоинформационных систем» (на Сейфулина-Кумисбекова) Рисунок 2. Где обучение проходит по одной программе АртГис и очень дорогое (3-5 дней – 90 тыс. тенге).

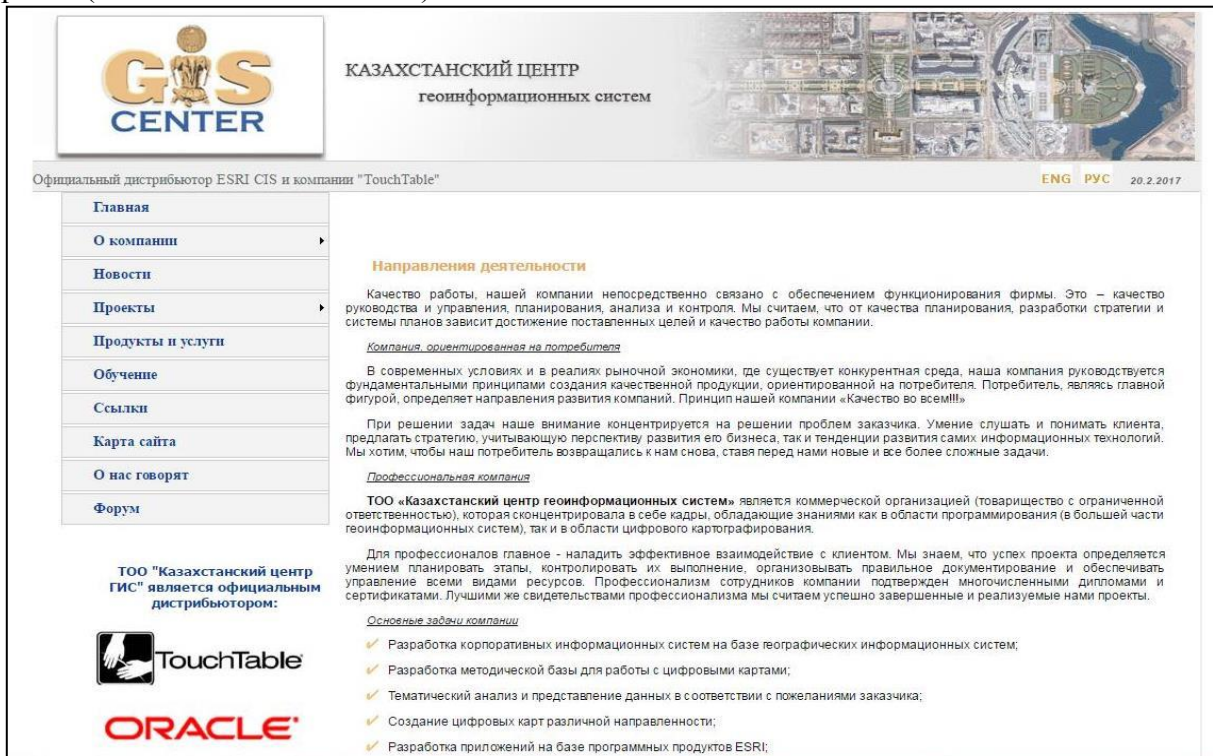

Рисунок 2. Сайт «ТОО ГИС-центр» г. Астана

Так же есть в Алматы коммерческая организация ТОО ТЕРРА «Центр дистанционного зондирования и геоинформационных систем», это что касается образовательных центров (рисунок 3).

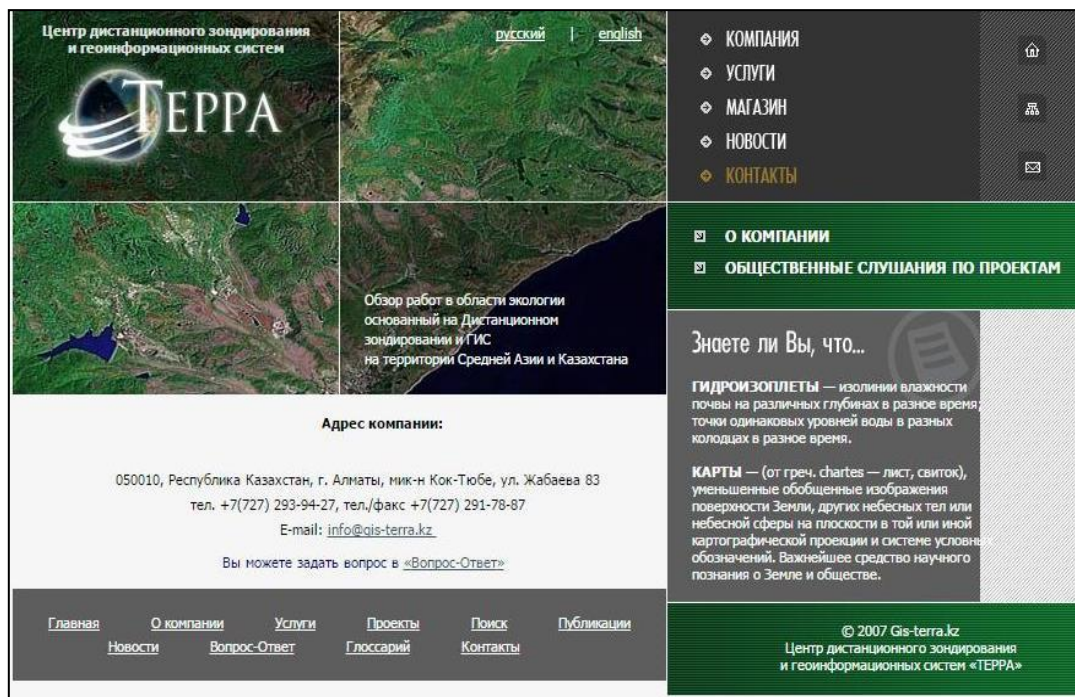

Рисунок 3. Сайт «ТОО ТЕРРА» г. Алматы

А также есть сейчас есть Гарыш-Сапары в Астане, и АО «Республиканский центр космической связи» при комитете Министерства оборонной и аэрокосмической промышленности РК, но они к сожалению, не занимаются обучением (рисунок 4).

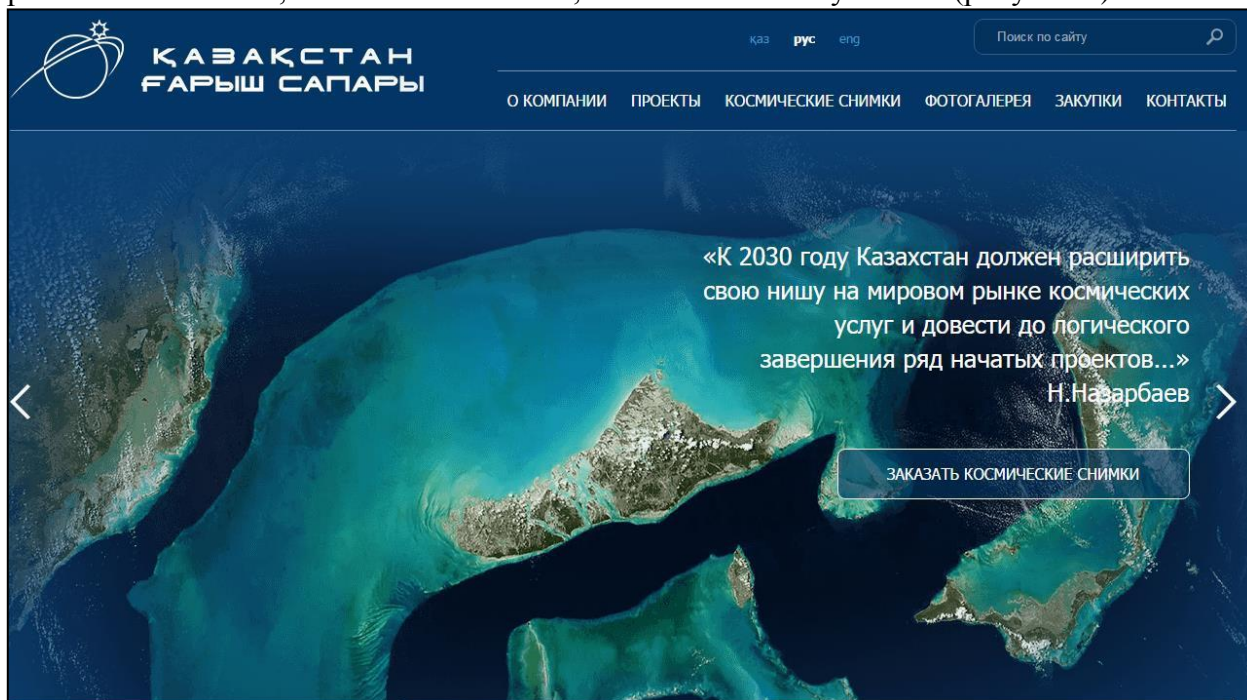

Рисунок 4. Сайт «Казахстан Ғарыш-Сапары» г. Астана

Но данные центры оказывают коммерческие услуги (мониторинги, снимки и т.д.) также при комитете есть еще два мало кому известных центра космической Коктерек и Акколь, которые являются службами энергетического обеспечения и мониторинга (рисунок 5). Таким образом, в Казахстане сейчас стоит острая проблема нехватки именно научно-образовательных центров для обучения ГИС-технологий педагогов (не только средних учебных заведений, но и высших).

Рисунок 5. Сайт АО «Республиканский центр космической связи» г. Астана

В науке «геоинформатика» слово «гео» означает не только пространственную привязку к территории, но еще и географический масштаб и широту охвата информатизации общества.

Геоинформационные системы (ГИС) и геоинформационные технологии (ГИС-технологии) получили сегодня в мире самое широкое применение. ГИС активно используются для решения научных и практических задач.

Сфера применения ГИС-технологий не ограничивается только образовательным процессом, она широка и разнообразна (рисунок 6). Сегодня на основе ГИС-технологий можно решить множество задач в системе административно-территориального управления (городское проектирование, кадастры коммуникаций и др.), в системе транспортного движения (управление инфраструктурой, поток движения, оптимизация маршрутов и др.), и сейчас наиболее актуально использование ГИС в экологии и охране ОС, для комплексного изучения природно-экономического потенциала, инвентаризации природных ресурсов путем создания СУБД (баз данных), проектирования и обеспечения безопасности общества (путем создания различных моделей) [2]. Правильное Использование ГИС-технологий дает возможность решения не только научных, но и типовых, и повседневных задач в информатизации общества [3].

Рисунок 6. сфера применения ГИС-технологий

Очевиден факт, что ГИС необходимо рассматривать как один из важных инновационных ресурсов дальнейшего развития системы географического образования. Я считаю, что сейчас педагогам, коллегам самим необходимо активизироваться в самообразовании, необходимо шагать в ногу со временем, что бы действительно подготавливать и выпускать обучающихся конкурентно способных на рынке труда [2, с.125].

Образованию было уделено особое внимание в послание Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 года. Четвертый приоритет – улучшение качества человеческого капитала. И первый пункт – образование рисунок 7. Прежде всего должна измениться роль системы образования. Учебные программы необходимо нацелить на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации [4]. Наряду с этим нужно уделить большое внимание формированию ИТ-знаний сюда непосредственно относится знания в области ГИС-технологий.

Рисунок 7. Четвертый приоритет Послания Президента Республики Казахстан

Приоритетным направлением деятельности в области ГИС-образования должно стать развитие учебно-методического обеспечения, необходимо осуществлять переподготовку и подготовку учителей географии в области ГИС-образования.

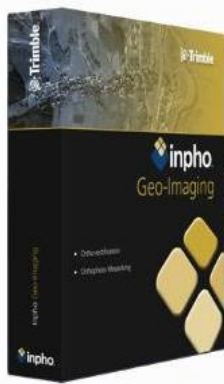
Сегодня в развитии ГИС-технологий в географической науке остаются две проблемы: 1-это новые источники информации (книги, пособия, практикумы), 2-дороговизна и недоступность программных обеспечений. В связи с этим, ниже в таблице 1 дан перечень некоторых современных книг по ГИС-технологиям, которые возможно использовать для овладения современными познаниями в области геоинформационных систем.

Таблица 1

Название книги	ФИО автора	Год издания
Геоинформатика в двух книгах	Капралов Евгений Геннадьевич	2010 г.
Основы геоинформатики	Кошкарёв Александр Владимирович	2011 г.
Дистанционное зондирование. Модели и методы обработки изображений	Роберт Ш. Шовенгердт	2013 г.
Геоинформационное картографирование	И.К. Лурье	2017 г.
Картография и ГИС. Учебное пособие.	Раклов Вячеслав	2014 г.
Введение в геоинформационные системы. Учебное пособие.	Яна Блиновская, Дарья Задоя	2016 г.

Сегодня всем известен перечень современных программных продуктов ГИС, в нем насчитывается более двух десятков программ, относящихся к профессиональным или к настольным ГИС. Среди наиболее распространенных можно выделить следующие (рисунки 8, 9, 10, 11).

INPHO

Полнофункциональная фотограмметрическая система для решения всех стандартных задач цифровой фотограмметрии, включая фототриангуляцию, работу с рельефом, ортотрансформирование, стереовекторизацию и т.д. Программное обеспечение INPHO (Германия) по праву считается одним из лучших среди многообразия фотограмметрических приложений.

Основные преимущества ПО INPHO:

- -- локализованный русскоязычный интерфейс;
- -- строгое математическое моделирование;
- -- четко выстроенный рабочий процесс;
- -- высокая степень автоматизации;
- -- возможность распараллеливания процессов.

Поддерживаемые цифровые данные:

- сканированные аэрофотоснимки;
- данные, получаемые с цифровых авиационных камер;
- данные с космических аппаратов ДЗЗ.

Программное обеспечение **INPHO** предназначено для обработки наиболее сложных фотограмметрических проектов с размером блока 20 000 и более изображений. Для обработки большого массива данных разработан специальный программный продукт (DPMaster), который является удобным инструментом для осуществления параллельной обработки данных.

DPMaster доступен для выполнения ортотрансформирования снимков (в модуле OrthoMaster) и автоматического извлечения цифровых моделей рельефа (в модуле MATCH-T DSM). Кроме того, компания предлагает инновационные программные решения для обработки цифровых моделей рельефа, включая передовые технологии фильтрации и редактирования данных воздушного лазерного сканирования (LIDAR), а также для обработки данных с беспилотных летательных аппаратов. Каждый модуль ПО **INPHO** является самостоятельным программным решением, которое легко встраивается в существующий рабочий процесс. Ядром **INPHO** является ApplicationsMaster, представляющий собой менеджер проекта.

Рисунок 8. Программное обеспечение INPHO

UASMaster

Программное обеспечение для фотограмметрической обработки данных, полученных с любых современных беспилотных летательных аппаратов (БПЛА): как с летательных аппаратов с неподвижным крылом, так и с БПЛА вертолетного типа, а также с аэростатов и других типов БПЛА.

**UASMaster для обработки данных с БПЛА
для ВУЗов бесплатно**

Программное обеспечение UASMaster легко интегрируется в фотограмметрические процессы программного продукта INPHO и рабочие процессы, осуществляемые в сторонних программных продуктах.

Для получения наилучшего результата возможно использование различных инструментов редактирования. UASMaster может быть использован как в режиме «черного ящика» (специалистами, не имеющими знаний в области фотограмметрии), так и экспертами.

Основные преимущества:

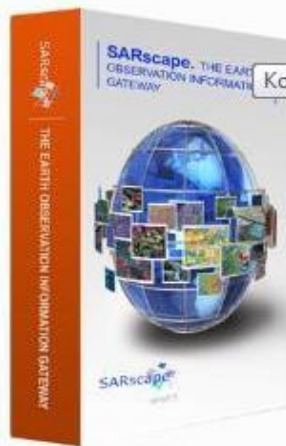
<ul style="list-style-type: none"> ■ локализованный русскоязычный интерфейс; ■ выполнение полностью автоматического процесса геопривязки, калибровки камеры, построения облака точек и ортомозаик; ■ точные надежные результаты с высокой степенью автоматизации всего за несколько секунд; 	<ul style="list-style-type: none"> ■ минимальное участие оператора в настройке проекта и постобработке данных; ■ простота использования в сочетании с продвинутыми фотограмметрическими инструментами; ■ все циклы фотограмметрической обработки объединены в одном программном обеспечении.
--	---

Основные функциональные возможности:

Фототриангуляция	Создание цветных облаков точек, ЦММ/ЦМР	Создание ортофотоснимков, ортомозаик и истинных ортомозаик
------------------	---	--

Рисунок 9. Программное обеспечение UASmaster

SARscape

Комплекс многофункциональных модулей для обработки данных радиолокационной съемки, выполненной радарными с синтезированной
 Комплекс многофункциональных модулей SARscape по праву занимает лидирующие
 SARscape по праву занимает лидирующие места в области обработки и анализа радарных данных.

Преимущества дополнительных модулей ПК ENVI SARscape:

- Максимальная поддержка существующих радарных сенсоров: ENVISAT ASAR, Radarsat-1,2, TerraSAR-X/TanDEM-X, CosmoSkyMed 1-4 и др.
- Обработка амплитудных радарных данных.
- Радарная интерферометрия и поляриметрия.
- Многопроходная интерферометрия малых базовых линий (SBAs)
- Интерферометрия широкополосного режима (в том числе режим TopSAR спутника Sentinel-1A)
- Наличие технологии отслеживания интенсивных подвижек по амплитуде (для подвижек скоростью в десятки сантиметров и метров в сутки)
- Возможность начала работы с голограммами нулевого уровня (процессор фокусировки) для данных ERS-1, 2, ENVISAT-ASAR, ALOS PALSAR, JERS

Рисунок 10. Программное обеспечение SARscape

ArcGIS

Линейка геоинформационных продуктов, разрабатываемая компанией Esri (США) с учетом передовых тенденций развития информационных технологий и потребностей ГИС-пользователей. Компания Esri является признанным лидером в создании и продвижении современных геоинформационных технологий.

ArcGIS представляет собой **масштабируемое решение для работы с пространственными данными** как отдельных пользователей, так и распределенных рабочих групп. Платформа ArcGIS является оптимальным решением для построения корпоративных геоинформационных систем.

Отличительная особенность ArcGIS в том, что данное семейство программных продуктов включает в себя все компоненты, необходимые для построения инфраструктуры пространственных данных. В нем есть средства подготовки и ведения геоданных (ArcGIS for Desktop), средства публикации веб-служб и ГИС-функциональности для удаленного доступа (ArcGIS for Server), средства создания каталогов геоданных и геопорталов (Geoportal Server).

Настольные решения	Серверные решения	Мобильные решения	Облачные технологии	Интегрируемые решения	Пакеты разработки	Пространственные данные
--------------------	-------------------	-------------------	---------------------	-----------------------	-------------------	-------------------------

ArcGIS for Desktop

Настольная геоинформационная система (ГИС) для картографирования и анализа объектов реального мира, происходящих и прогнозируемых событий и явлений.

Дополнительные модули ArcGIS for Desktop:

Рисунок 11. Программное обеспечение ARCGis

Функциональные возможности данных программ, близки, особенно для учебных целей в рамках рассматриваемой проблемы внедрения ГИС технологий в систему географического образования.

Список использованных источников

1. Геоинформатика: Учебник для ВУЗов // Под ред. В.С. Тикунова. - М.: Издательский центр «Академия», 2005 г. - 480 с.
2. Тикунов В.С., Цапук Д.А. Устойчивое развитие территорий: картографо-геоинформационное обеспечение. – Москва-Смоленск, Изд-во СГУ, 1999, 176 с.
3. Тикунов В. С. Классификации в географии: ренессанс или увядание? (Опыт формальных классификаций). – Москва-Смоленск, Изд-во СГУ, 1997, 367 с.
4. Сайт Послание Президента РК

ТУРИСТИК-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ РЕСУРСТАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАБИҒИ-РЕСУРСТЫҚ ӘЛЕУЕТПЕН БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ

Жакупов Алтынбек Аманжолович

jakupov-alt@mail.ru

С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
«География және туризм» кафедрасының PhD докторы, Павлодар, Қазақстан

Туристік-рекреациялық іс-әрекеттің (ТРИӘ) эволюциясы нақты табиғи-ресурстық әлеуетке ие, аумақтық рекреациялық жүйенің дамуымен және пайда болуымен өте тығыз байланысты. ТРИӘ эволюцияның барысында ТРӘ талдауға нақты талаптар шығарылды: ТРӘ зерттеу міндетті түрде рекреациялы-жоспарлы мақсаттарға арналған әдіс бойынша жүргізілуі тиіс; әдіс әр бір зерттеу кезеңі үшін дифференциалды болуы тиіс; ТРӘ зерттеу нәтижесі рекреациялық ресурстық аумақтар (салыстырмалы бағалауды қоса) фонды бойынша нақты сандық және сапалық деректер берілуі тиіс; зерттеу нәтижесінде жобалық шешімдер мен ұсыныстар құру үшін, нақты сандық және сапалық параметрлер мазмұны болуы тиіс; зерттеу нәтижелері жалпы қарапайым түсінікті формада және аумақтық ТРӘ дифференциациясы анық көрсетілуі тиіс [1].

Заманауи ғылыми әдебиеттерде «Туристік-рекреациялық іс-әрекет» ұғымына бірнеше анықтамалар кездеседі. Олар әр түрлі белгілерге қарай бөлінеді және бірнеше топтарға бірігуі мүмкін: адамдарды уақытша орналастыру, тұрақты мекен ететін жерден бөлек жерлерде болуы, уақытша объектіде болуы, туристерді қызықтыру шаралары, күрделі әлеуметтік-экономикалық құбылыс, негізін көпсалалы өндірістік кешен құрайтын – туристік индустрия, туристік сұранысты қанағаттандыратын, түрлі өнімдерді ұсыну мақсатындағы шаруашылық кешенінің түрлі кәсіпорындарымен өзара байланысатын экономика сегменті, азаматтардың және азаматтығы жоқ адамдардың бос уақытында тұрғылықты жерінен сауықтыру, танымдық, іскерлік, спорттық, діни, кәсіби, білімдік және тағы басқа мақсаттармен 24 сағаттан кем емес және 6 айдан артық емес, келген жерінде ақылы жұмыспен айналыспайтын уақытша шығуы.

Туристік саяхатты анықтайтын біршама маңызды белгі - адамның бос уақыты. Екінші белгісі - саяхат мақсаты. Оның мысалдары-сауықтыру, танымдық, спорт, дін және т.б. Үшінші белгісі уақытты белгілейді– туризмнің статистикасы мен экономикасына маңызды 24 сағаттан кем емес және 6 айдан артық емес болуы тиіс. Төртінші белгісі уақытша тұрғылықты жердегі ақылы жұмыстың болмау мүмкіншілігі, ол дегеніміз демалумен және денсаулығын жақсартумен байланысты өз мақсатына жұмсайтын қаржының болуы тиіс [2].

Заманауи туризм және рекреация: а) екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жалпылама жас құбылыстар; б) терең тарихи тамырлары бар, ежелгі уақыттан танымал саяхаттар, ТРИӘ эволюциясында бірнеше этаптарды айғақтайды: бастапқы этап, (XIX ғасырдың басына

дейін); элитарды туризм, туристік қызмет бойынша мамандандырылған кәсіпорындардың ашылуы (XIX-XX ғғ.басы); бұқаралық туризм (XX ғ. басы мен аяғы); салааралық кешен ретіндегі туристік индустрияны қалыптастырудағы бұқаралық туризм (XXғ. басы– қазіргі уақыт) [3].

Кезеңдер негізіне келесі критерилер сәйкес келеді: әлеуметтік ақпараттар, техникалық-экономикалық факторларды және табиғи-ресурстық әлеуетті пайдаланатын мақсатты функциялар. Алғашқы этаптағы маңызды мотивтер-сауда, білімді мақсаттар, тәуіп ету және емдеу. Бұл мақсаттар үшін Солтүстік Қазақстан аймағында Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы жұмыс істеді. Кейіннен саяхаттың діни факторлары дами бастады– христандар мен исламдарға тәуіп ету. XIX ғ.басына дейінгі саяхаттың ерекшеліктері – өз мақсаттары үшін көлік құралдарын меншіктеу, ал мақсатқа жету жағдайы: сауда ісі, білім беру көкжиегін кеңейту, емдеу, тәуіп ету. Саяхатшыларды бір ғана қасиет біріктірді- олар азшылықты құрайды.

ТРИӨ эволюциясындағы маңызды рөлді сенімділігі жоғары және шығынын төмендетудегі қозғалыс жылдамдығына байланысты, жол жүйесін кеңейтудегі көліктің дамуы және почта байланысы атқарады. XIX ғ.саяхатшыларға қызмет көрсету үшін мамандандырылған құралдарды тарату орын алды. Германияда 1801 жылы Баден-Баден қаласында «Бадишер Хофф» қонақүйі ашылды, Швейцарияда 1812 ж. «Риги-Клестерли» отельі салынды, Интерлакен қалашығында 1859 ж. «Гранд Отель Швайцерхофф» қонақүйі ашылды. Бұл кезеңде туристік-рекреациондық әрекеттер аристократтық шеңберіндегі және жоғары офицерлік құрамдағы келушілерге қызмет көрсететін қонақүйлерді сала бастады. Бұл үрдістің аналогтарын Бурабайлық аласа таулы аймақтарда демалушыларға және емделушілерге арнап, генерал Похомов омбылық және петропавлық тұрғындарға екі барак салған кезде, 1878 жылдан бастап дами бастаған, Солтүстік Қазақстан өңірінен кездестіруге болады. Сол кездегі рекреация дамуындағы ең басты рөлді табиғи факторлар ойнады: геоморфологиялық, климаттық, гидрологиялық, гидрогеологиялық және ботанико-фауналық [4-5].

Бірінші дүниежүзілік соғыс 1930 жылдардағы депрессия және екінші дүниежүзілік соғыс туристік-рекреациялық әрекеттің дамуына кері әсерін тигізді Бірақ бұл кезеңде соғыстан кейінгі онжылдықта көлемді туризмнің шығуына гүлдене бастаған тенденциялар айқындала бастады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін туризм көлемді сипат алды. Институттармен, нақты өнімдермен, өндірістік циклмен, ұйымдастырушы және басқарушы әдістерімен бірге демалыс индустриясы қалыптаса бастады. Бұл қонақүйлерді, демалыс үйлерін, пионер лагерлерін және т.б салу кезеңі болды. Туризм мен демалу нарығындағы сұраныстар мен ұсыныстарда туристік-рекреациялық әрекеттегі көлемді дифференциацияның дамуына әкелген, түпкі тамырлы өзгерістер болды. Конвейерлік туризм – туристердің қызығушылығымен салыстырғанда қарабайыр және біртекті, ол туристік сұраныстағы көптеген сегменттердегі, түрлі қызметтер мен туристік ұсыныстардың мамандандырылуына байланысты әртүрлі қажеттілікті және туристік мотивация парадигмасын өзгертеді. Бұл уақытта туристік-рекреациялық әрекеттің жеке қажеттілігін өтейтін және рекреациялық іс-шараның өзгешелік сипатына ие жаңа түрлері (1 кесте) пайда бола бастады [4, с.58-81].

Заманауи әлемдегі ТРИӨ өз-өзін практикалық мақсатқа байланысты, жекеленген біртекті белгілеріне қарай классификациялау және топтастыру қажеттілігін анықтайтын, түрлі құбылыстарда, байланыстарда және қарым-қатынастарда көрсетеді. Соның ішінде ең көп таралғаны типке, категорияға, түрге және формаға бөлінген классификация. Тип туристердің ұлттық керек-жарақтары болып анықталады. UN-WTO ұсыныстарына сәйкес келесі туризм типтері анықталады: ішкі, кіру және шығу туризмі [6].

ТРИӨ түрлерін функционалды классификациялау белгілі мақсатпен анықталады. Сәйкесінше берілген белгілермен Павлодар облысындағы аймақтық рекреациялық жүйенің келесі маңызды түрлерін анықтаймыз: курорттық-емдеу, спорттық-сауықтыру, танымдық-экотуристік, төтенше-шытырман.

Біршама кентаралғаны – курорттық-емдеу, спорттық-сауықтыру туризмі. Курорттық-

емдеу туризмі түрлі ауруларды емдеуді және аурудан кейінгі сауықтыруды қамтамасыз етеді. Бұған емделу мақсатымен келгендер жатады, яғни асқынған ауруларын емдеу үшін, травмадан, жол апатынан, отадан және емдеу-сауықтырудан кейінгі реабилитациялау үшін және өзінің жас қалпын сақтау, әдемілігін және денсаулығын, стресстен құтылу және шаршағандықты басу мақсатымен келетіндер жатады. Спорттық-сауықтыру туризмінің айырмашылығы оның әртүрлілігі, оған аң аулау, балық аулау, спорттық шараларға қатысу және т.б. жатады. Спорттық туризм кәсіби және әуесқойлық болып бөлінеді. Соңғысы қысқы және жазғы, сондай-ақ судағы, шөлдегі және таулы аймақтағы спорт түрлеріне жатады. Танымдық (экскурсиялық) туризм – табиғи және тарихи-мәдени орындармен және салт-дәстүрлермен танысу мақсатымен сапарға шығуы. Мұндай сапар танымдық және рекреациялық мақсаттарды біріктіреді.

1 кесте – Павлодар облысының АРЖ арналған бастапқы рекреациялық іс-шаралар мысалы

АРЖ түрлерінің атауы	Бастапқы рекреациялық іс-шаралар
Климатпен емделу	Инсоляция, ауа ванналары, ауадағы ұйқы және басқалар
Бальнеологиялық	Минералды суларды ішкі және сыртқы қолдануы, батпақпен емделу
Сумен емдеу шаралары	Шомылу, душ, ванна
Баяу қозғалмалы ойындар	Бильярд, баяу қозғалыстағы ойындар
Судағы қозғалмалы шаралар	Шомылу, есу, су шаңғысы, су велосипед, парустік спорт, суға секіру және т.б.
Балық аулау және аң аулау	Балық аулау және аң аулау
Бөлме ішіндегі белсенділігі төмен шаралар	оқу, телебағдарламалар, кина, әңгімелесу, белсенділігі төменг ойындар, лекциялар, театр, коллекция жасау және т.б.
Бөлме ішіндегі қозғалмалы ойындар	Билер, аттракциондар, жалпы шынығуға дайындық
Спорттық туризм	Жаяу, велосипедпен, тау, шаңғы туризмі
Экскурсиялық	Жаяу, велосипедтік, мотто, автомобилдік, автобустық экскурсиялар
Спорттық ойындар мен жаттығулар	Хоккей, футбол, шаңғы спорт, коньки, волейбол, шомылу, спорттық ойындар
Таза ауадағы әуесқой шаралар	Бау-бақша, арамен айналысу, гербари жинау және басқалар
Серуендеу	Орманда серуендеу, жидектер, саңырауқұлақтар және т.б. жинау

Ұйымдастыру тәсіліне қарай ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған туризм болып бөлінеді. Ұйымдастырылған туризмнің туристердің саяхат жасауы үшін және олардың ұсыныстары мен бюджетіне сәйкес алдын-ала әзірленген және ұйымдастырылған бағдарламасы бар. Ұйымдастырылмаған туризмде туристер саяхаттарын өздері ұйымдастырады. Өздігінен саяхат маршрутын құрастырады, баратын экскурсиялық объектілерді анықтайды, түнгі орындарын жоспарлайды, құжаттарын даярлайды және т.б. Ұйымдастырылмаған туризм өте танымал. Саяхаттың ұзақтығына қарай қысқа мерзімді (7 күнге дейін), орта мерзімді (9-12 күн) және ұзақ мерзімді (15-30 күн) туризм болып бөлінеді [2, с.170-190].

Туризмге келушілердің қарқындылығына қарай үнемі және маусымдық деп бөлуге болады. Үнемі баратын туризм жыл бойында туристік объектілерге біркелкі баруы. Маусымдық туризм климаттық жағдайға байланысты және туристік объектілердің субъективті сипатына байланысты түсінігін береді. Маусымдық туризмге табиғи-климаттық факторлар, каникулдар, көлемді шаралар әсер етеді.

Қазіргі уақытта көпшілігі үш негізгі қағидаға бағытталған әлеуметтік туризмнің Концепциясына қарайды: туризмдік ортадағы төмен табысты адамдарды, қоғамның әрбір мүшесі ретінде демалыспен қамтамасыз ету; аз қамтылған азаматтарға туристік саяхаттарға бару үшін субсидия беру; туризм дамуындағы мемлекеттік және қоғамдық құрылымдарға қатыстыру. Ол Швейцарияда, Германияда, Францияда демалыс қағаздарын пайдалану арқылы жүзеге асырылды [2, с.200-205]. Қазақстанда туризмнің бұл типі әлеуметтік қорғау фонды арқылы және емделу-сауықтыру туризмі арқылы іске асырылады. Соңғы жылдары туризмнің жаңа түрлері пайда болды және сұранысқа ие болды: экотуризм, агротуризм, экзотикалы-шытырман және төтенше туризм. Бұлардың пайда болуы бірқатар факторлардан туындаған: саяхатты ұйымдастыруда жаңа мүмкіншіліктер беретін ғылыми-техникалық прогресс; стресті жеңілдетуді қажет етушілер және өмірдің тірлігінен мезі болғандарды ескеретін урбандалу.

Экотуризмнің басты мақсаты – туристерді табиғаттың құндылығымен таныстыру, адамдарға экологиялық тәрбие және білім беру. Оны ұйымдастырудағы ерекшелік – саяхатты ұйымдастыруда табиғи ортаға минималды әсер ету, қонақүйлер желісін құру, туристерді экологиялық таза тағамдармен қамтамасыз ету және т.б. Экотуризм өзгертілмеген немесе адамдар әрекетінен аз өзгеріске ұшыраған экологиялық таза табиғи аумақтарға баруды қамтиды (ұлттық табиғи саябақтар, қорықтар, қорықшалар). Экотуризм шеңберінде экотүрлер, экожүйедегі турлар, фотомен аң аулауды атауға болады [2, с.210-230].

Агротуризм (ауылдық туризм) экологиялық таза аудандарда демалу немесе көңіл көтеруді ұйымдастыру мақсатымен ауылдық жерлерге бару. Оның дамуы, таралуы және өте жоғары дәрежеде танымал болуының алғышарттары: урбандалу деңгейінің өсуі, құны төмен демалыстың қолжетімді болуы, экологиялық таза және пайдалы тағамдарды пайдалану мүмкіндігінің болуы, табиғатты демалу ниетінің болуы. Ауылдық туризм типі бойынша демалысты таңдаудың негізгі мотиві келесідей: қымбат курорттар немесе қонақүйлерде демалуға қаражаттың жетіспеушілігі, ауылдық жердегі өмір салтының тұрақтылығы, дәрігердің нұсқаулығы бойынша климаттық жағдайлардағы сауықтыру қажеттіліктері, табиғи табиғатқа жақын болу және таза ауада, орманда көп уақыт өткізу мүмкіншілігі, экологиялық таза өнімдермен тамақтану, тыныш өмірге деген қажеттілік, басқадай мәдениет пен дәстүрлерді қосылу мүмкіндігі. Агротуризмді ұйымдастыру ауылдағы үйлерде тұрумен және тамақтанумен ауылдық турларды қалыптастыратын арнаулы «туристік ауылдарды» құрумен қамтылады. Агротуризмнің «бір күндігі» Канада және АҚШ-та таралған. Адамдар ауылдық жердегі егін алқаптары мен плантацияларға өздеріне қажетті жеміс-жидектерді жинау үшін келеді. Бұл қаланың адамдары үшін өз мәніндегі демалыс және көңіл көтеру, ақшалай қаражаттың үнемдеу, себебі жеміс-жидектерді өздігінен жинау, дүкеннен сатып алуға қарағанда, арзанға түседі, ал фермерлерге көлікке және оны тасымалдауға кететін шығынды азайтады. АҚШ-та Хэллоуин мерекесінің алдында жастар өз компанияларымен немесе отбасымен қала сыртына барып демалады және өзіне ұнаған қауынды таңдап алады [7].

Экзотикалық-шытырман және төтенше туризм ерекше табиғи нысандарға және шытырман әрекеттерге баруға бағытталған (сарқырамалар, шөлдер және басқалар). Заманауи туризмнің арнаулы түрлеріне келесі белгілерімен сипатталатын турлар жатады: көлемді емес; туризмнің өте аз танымал түрі; соңғы тур өнім құрастырудағы қиыншылықтар; капитал қажет ететін туризм түрі; туризмнің әртүрлі ерекшеліктерін біріктіретін турлар, адамдар екінші қайта қажет ететін, туризмнің жаңа түрлері; ақша берудің дәсүрлі емес көзін пайдаланатын туризм түрі. Арнаулы туристік-рекреациялық әрекеттің категориялары және сандарының арнаулы түрлері берілмеген. Туристердің қажеттіліктерінің өзгеруіне қарай жаңа арнаулы түрлер пайда бола бастайды, ал олардың қатары біртекті және үйреншікті түрге айналады [2, с.181-195].

Туризм саласындағы алғашқы теориялық зерттеулерді ХХ-ғасырдың жиырмасыншы жылдарында Францияда Р. Бланшер, Италияда А. Мариотти еңбектерінен көреміз. Олар Еуропадағы туристік қозғалыстар мен Альпі таулы аумағындағы туристік шаруашылықты

дамыту мәселелерімен айналысып бірнеше құнды еңбектер жариялады. XX-ғасырдың отызыншы жылдарында туризм географиясының мазмұндық саласына, Германияда – Р. Глюксман, А.Борман, Х. Позер, Францияда - Д. Мидж, Швейцарияда – В. Унцикер, Жапонияда – М. Сато, К.Мисава, Й. Танаике, К. Танака, Т. Осаки сонымен қатар, АҚШ-та – Р. Браун, К.С. Мак-Мерри көптеген өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Олардың зерттеулерінде туризмнің ауылдық елді мекендер мен жергілікті жердегі кеңістік пен туристік ресурстарға тигізетін әлеуметтік-экономикалық әсерлер туралы болды. Еуропа ғалымдарының зерттеулер нәтижесінде Берлинде жоғарғы сауда мектебінің жанында (1929-1934) алғаш рет туризм зерттеу институты ашылып, алғаш туризм теориясының іргетасы қаланды. Туризмді ғылыми тұрғыдан қарастырған, мамандар даярлайтын жоғары білім беретін бірінші туристік орталық болып Ягеллон университетінің жанынан 1970 жылы М. Бачваров ашқан Краков туризм студиясы. Сол жылдары поляк географы С.Лешицкийдің туристік теориялық зерттеу еңбектері жарық көрді. Ол бірінші рет ғылыми әдебиеттерге «туризм географиясы», «туристік география» түсініктеріне анықтама беріп, географиялық әдебиеттерге «туризм» терминін енгізді. Туризм географиясының осы кезеңдегі дамуында туристік қозғалыстарға, оның даму үрдісіне байланысты теориялық, шаруашылық, географиялық, құқықтық, қоғамдық мәселелерін қарастырылды. Туризм түсінігін анықтау маңызды мәнге ие болды және басты рөл атқарды [8].

КСРО-да 1960-жылдардан бастап демалыс пен туризм, демалыс орындары орналасатын аудандарды жоспарлау жұмыстары қолға алынды. Табиғат кешендерін рекреациялық бағалауды Л.И.Мухина, В.В. Савельева (1973), олардың рекреациялық сыйымдылығын, рекреациялық салмаққа тұрақтылығын Н.С. Казанская (1972), Е.Г.Шеффер (1973) анықтау мақсатында зерттеулер жүргізді. М.В.Ломоносов атындағы ММУ-тің ландшафттанушы ғалымдары Е.Д. Смирнова, В.Б.Нефедова, шипажайлы емдік сауықтыру аймақтарында географиялық зерттеу бағытында қолданбалы зерттеулер жүргізіп, рекреациялық аумақтарды анықтап пайдалану туралы ұсыныстар жасады. Осыған орай рекреациялық аудандастырудың мәні анықталып, қағидалары мен әдістері жасалынды. Экономикалық-географиялық сипаттама беру бағытын көздейтін И.В.Зорин (1969), Б.Б.Родоман (1971), М.Бачваров (1970) зерттеулері маңыздылығы жоғары. Туризм экономиканың бір саласы ретінде қарастырыла отырып экономикалық тұрғыдағы зерттеулер П.Самуэльсон, К.Эрроу, В.Леонтьев концепциялары шаруашылықты стратегиялық жоспарлаудағы, И.А.Александров, А.И.Анчишкин, А.Г. Аганбегян, Н.Е. Колосовский, А.М.Алексеев, т.б., аумақтық жүйелердің әртүрлі деңгейдегі даму теориясы мен практикасы негізделді. Ресейлік және шетел ғалымдары В.Г. Гуляев, Е.П.Голубков, Ф. Котлер, Е. Криппендорф, А.М. Лавров және т.б. аумақтық рекреациялық кешендердің даму проблемасын маркетингтік тұрғыда қарастырды. 1973 жылы алғаш рет КСРО-да профессор В.С.Преображенскийдің мектебі (КСРО Ғылым Академиясының География институты) алғаш рет рекреациялық аудандастыруды жүзеге асырып оның нәтижелері 1980 жылы нақтыланып іске аса бастады. КСРО аумағы 4 аймаққа, 20 ауданға бөлінді. Бес жыл өткен соң И.В. Зорин рекреациялық аудандастыруды нақтылай отырып, КСРО аумағын 5 аймаққа, 31 ауданға бөлді. Ал КСРО-ның ыдырауына байланысты Ресейдің халықаралық туризм академиясының ғалымдары ТМД елдерінің аумағын 4 рекреациялық аймаққа, 20 ауданға (2008) бөлген [9, 3-4 б].

Қазақстанда табиғи шипажайлық жергілікті жерлерді анықтау бағытындағы экспедициялық зерттеулер 1930-жылдары жүргізіле бастады. Экспедицияның құрамына бальнеолог М.С.Лавров, климатолог Н.Н. Коростелев, инженер-химик Э.Э. Картерс, сонымен қатар дәрігерлер енді. Олар Қу, Аяқ Қалқан минералды су көздерін зерттеп, емдік мақсатта пайдалану мүмкіндіктерін анықтады. Ұлы Отан соғысы аяқталған соң, Қазақ КСР-ның ғылым академиясының емдік және экспериментальды хирургия институтының курортология секторының ғылыми зерттеушілері Б.А. Атшабаров, Ш. Сабденов Қапал-Арасан шипажайында науқастарды сумен емдеу әдістерін одан әрі жетілдіру жұмыстарын бастады. Географиялық зерттеулер Қазақстандық ғалымдар тарапынан 1970-2016 жж. А.С.

Бейсенова, А.Р. Медеу, Ж.Д. Достай, В.П. Благовещенский, И.В. Северский, Г.В. Гельдиева, Г.М. Джаналеева жүргізді [9, 11-12 б]. Туризмнің маңыздылығы жөніндегі теориялық-әдіснамалық анықтамаларды отандық С.Р. Ердәулетов (1993), А.М. Мелдебеков (1998), С.Тілеубергенов (1995), К. Мусин (1997), Д. Вудворд (2008), Е.А. Токпанов (2008), О.Б. Мазбаев (2010) зерттеулерінен және т.б ғылыми танымдық әдебиеттерде кездестіруге болады. Қазақстанда туризм географиясының ғылыми зерттеу бастамасы 1970-жылдары Мемлекеттік жобалау институтынан (Казгипроград) басталды. Онда әртүрлі маман иелері Қазақстанның туризмінің аумақтық орналасу мәселелерімен айналысты. Алғашқы туристік зерттеулерге С.Р.Ердәулетовтің «Жамбыл облысында 1990-2005 жж. туризм индустриясын даму және орналасу схемасы 1993 жылы ҚР туризм индустриясының ұлттық даму бағдарламасы жасалынды. Л.К.Чиковани, М.К.Назарчук, Н.Н.Гировка, Т.Б.Байзаков, С.Н. Дудукалова, И.Л. Фишман, О.Е. Фирсова туристік карталары пайда болды. 2008 жылы Туризм және спорт министрлігі тапсырысымен Қазақстан республикасы туристік карта-схемасы құрастырылды, авторлары - Т.Бекбергенов, Б. Кожаметов, Г. Парамонов. Алматы облысының ландшафт-экологиялық 1:600000 масштабтағы картасы М.К. Назарчук басшылығымен 2007 жылы алдымен орыс тілінде, соңынан О.Б. Мазбаев авторлық аудармасымен қазақ тілінде жарық көрді. 1990-жылдары география институты мамандары В.И. Попов (1997-1999), В.П. Благовещенский басшылығымен Солтүстік Тянь-Шань, Жетісу Алатауы рекреациялық табиғатты пайдалану мәселелерімен айналысты. Нәтижесінде рекреациялық аудандастыру принципі қаланды, картографиялық рекреациялық әдістеме негізделді.

Қазақстанның табиғат ресурстарын рекреациялық бағалау Т.С. Гуляева, Т.С.Русманова, В.И. Попов, Л.Ю. Абулхатаева, С.Ф. Буланин, Н.П. Гасанова, Н.В.Пиманкина И.Г. Васильева, С.А. Шабельникова еңбектерінде көрініс тапса, география институтының монографиялық басылымдарында географияны тұрақты дамыту мәселелері туралы деректерді көреміз. Сонымен қатар, академик Ә.С.Бейсенова «Қазақстан табиғатын зерттеулері», Г.М. Джаналеева «Теоретические и методологические вопросы географии» монографиялық еңбектерінің географиялық мазмұны туристік зерттеулерге негіз бола алады. Қазіргі кезде Қазақстанда географиялық-рекреациялық тақырыптағы зерттеулердің басталғандығын көреміз [10].

Туристік ресурстарды жіктеу поляк экономисі М.Труаси (*M. Troisi*) 1963 жылы және Француз экономисі П. Дефер 1972 жылдары берген анықтамалары жиі қолданысқа ие. М.Труаси жіктеулерінің негізінде туристік ресурстарды адам әрекетімен жасалынған және адамдардың қатысы жоқ қалыптасқан ресурстық топтарға жіктелуі басым. Ол негізінен үш топқа бөледі: табиғи туристік ресурстар «әлеуетті туристік капитал». Олар климат, өзен, көл, таулар, орман алаптары. Бір сөзбен айтқанда табиғи климаттық ресурстар деп атауға болады. Осы ресурстар қалпына келмейтін және ұзақ жылдар бойы қайта түзілетін деп саналады [9]; адам қолымен жасалынған туристік ресурстар. Архитектуралық кешендер, құрылымдар мен ескерткіштер, өнер туындылары. Оларды экскурсиялық танымдық нысандар тобына жатқызамыз; «қосымша» туристік ресурстар тобы дей отырып адамдардың іс-әрекеті барысында қызмет көрсетуге бағытталған нысандар мен инфрақұрылымдық жағдайларды жатқызады [10, 13 б].

П. Дефер туристік ресурстарға адамдарға қызмет көрсететін кешендерді жатқызбай барлық туристік ресурстарды төртке бөліп қарастырады. Әр топ өзіндік элементтерге бөлінеді: гидроном – туристік ресурстар тобына суға байланысты ресурстар топталған. Олар: теңіз, көл, өзен, мұздықтар, сарқырамалар, минералды су көздері; фитом – туристік ресурстар тобы жерге байланысты топтастырылған. Фитом элементі болып тау, орман, жанартаулар, шығанақтар мен фьордтар, әдемі табиғат көріністері, адамдар іс-әрекеті барысында қалыптасқан ұлттық саябақтар саналады; литом – адамдар еңбегімен пайда болған туристерді қызықтыратын нысандар тобын санайды. Тарихи археологиялық құрылымдар, мұражайлар, этнографиялық ауылдар, әуежайлар, қала көшелері мен архитектурасы т.б. жатқызады; антропом туристік ресурстар тобына адам тіршілігімен

тікелей қатысты ұлттық салт-дәстүр, қолөнер, әлеуметтік-тұрмыстық, фольклор, өнер туындылары, карнавалдар, ұлттық мейрамдар мен мерекелер, шаруашылық, өндірістік кәсіпорындар т.б. жатқызуы орынды [10, 38 б].

Егер де П. Дефер туристік ресурстар жіктемесіне сүйенсек, барлық туристік рекреациялық ресурстарды екі топқа бөле отырып қарастырған орынды.

Негізгі туристік ререациялық ресурстар тобы деп оған табиғи, тарихи, мәдени ресурстарды топтастыру қажет.

Жанама – ресурстық топтар деп оған әлеуметтік экономикалық ресурстарды (материалды, қаржылық, еңбек, ақпараттық) топтастырамыз.

Ғылыми басылымдар мен әдебиеттерге шолу жасау нәтижесінде туристік рекреациялық ресурстарды қазіргі кезде табиғи-климаттық, мәдени-тарихи және әлеуметтік экономикалық ресурстар деп жіктей отырып талдау жасаймыз.

Табиғат ресурстары туризмнің дамуына алғашқы ықпал етуші фактор. Оның қызметі алуан түрлі. Ең басты қызметі адамдардың денсаулығын ретке келтіруші күш қуат беруші рекреациялық маңыздылығы бар. Табиғат ресурстарының пайда болуы жағынан және рекреациялық пайдалануына байланысты өзі жіктеледі [11].

Пайда болуы жағынан физикалық (геологиялық, климаттық, термальді, гидрологиялық ресурстар), биологиялық (топырақ ресурстары, флора, фауна), энергоақпараттық (жергілікті жер, ландшафт) болып жіктеледі. Географиялық ортаның алуан түрлі туристік рекреациялық ресурстарға бай болуына, рекреациялық аумақтарды тиімді ұйымдастыру, демалыстың түрлерінің қажеттілігін болжау және рекреациялық ресурстардың аймақтық ерекшеліктерін бағалаудың түйінді мәселелерінің ауқымы кең болып келуі нәтижесінде туризм мен демалысты ұйымдастыру мақсатында туристік рекреациялық іс-әрекеттің ресурстық әлеуетін зерттеу, өзекті мәселелерге айналып, арнайы ғылыми танымдық нысанға айналып география салаларының басын біріктіріп жаңа географиялық пән – туризм географиясын қалыптастырды. Туристік рекреациялық іс-әрекеттің өзекті мәселелерін құрумен алғашқылардың бірі болып географияда КСРО география институтының физикалық география бөлімі (бөлім меңгерушісі В.С. Преображенский) мен экономикалық география бөлімі (бөлім меңгерушісі А.А. Минц) айналысты [11, 32 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Колотова Е.В. Рекреационное ресурсоведение: учеб.пособие. – М.: Советский спорт, 1998. – 135 с.
- 2 Бабкин А.В. Специальные виды туризма. – Р-на-Д: Феникс, 2008. – 252 с.
- 3 Сапрунова В.Б. Туризм: эволюция, структура, маркетинг. – М.: Ось-89, 1997. – С. 25-26.
- 4 Зорин И.В., Квартальнов В.А. Туристский терминологический словарь: справочно-методологич. пособие. – М.: Сов. спорт, 1999. – 664 с.
- 5 Замятин С.И. Курорты, санатории и лечебные местности Казахстана. – Алма-Ата: АН КазССР, 1956. – 247 с.
- 6 Никитин С.И. Боровое. – Алма-Ата: Казахстан, 1970. – 100 с.
- 7 Уваров В.Д., Борисов К.Г. Международные туристические организации. – М.: Международные отношения, 1990. – 148 с.
- 8 Здоров А.Б., Антонян А.Г. Агротуристский комплекс как путь реализации национальных программ экономики // Региональная экономика: теория и практика. – 2008. – №36. – С. 88-91.
- 9 Жакупов А.А. Павлодар облысының АРЖ ТРӘ: оқу-құралы/ Павлодар: Кереку, 2016, - 191 б
- 10 Мазбаев О.Б. Қазақстан Республикасы туризмнің аумақтық дамуының географиялық негіздері: географ. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2010. – 38 б.
- 11 Жакупов А.А. Павлодар облысының аумақтық рекреациялық жүйесінің табиғи-ресурстық әлеуеті: география PhD докт. ... авотреф. – Алматы, 2016. – 32 б.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ БАССЕЙНА РЕКИ ЕСИЛЬ

Жангужина Алтын Амиржановна

Altyn8828@mail.ru

Докторант PhD факультета естественных наук ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Научный руководитель – К.М. Джаналеева

Обширная территория бассейна реки Есиль, на которой производились физико-географические исследования, по характеру поверхности неоднородна. Она включает в себя юго-западные окраины Западно-Сибирской равнины и северную часть Казахского мелкосопочника. Административно в него входят Северо-Казахстанская, Акмолинская, Карагандинская и Костанайская области с областными центрами Петропавловск, Кокшетау, Караганда и Костанай. Общая площадь бассейна реки Есиль составляет 243,63 тыс.км². Большая протяженность обуславливает разнообразие природных условий территории, расположенной в пределах трех широтных географических зон: лесостепной, степной и полупустынной.

Природные богатства и разнообразие физико-географических условий исследуемого региона издавна привлекали к себе внимание путешественников и ученых. Исследуемая территория имеет длительную историю географического познания. Сведения о природе отдельных территорий данного региона, встречаются в монгольской хронике и у отдельных восточных авторов уже в XIII веке. Начиная с XVI-XVII вв. в познание природы Казахстана ведущую роль стали занимать русские путешественники. Географические материалы накапливались в результате деятельности торговых людей и военных чиновников, которые сообщили различные сведения о казахском народе, о природе его земель. Специальные географические исследования северной части территории, как составной, были начаты в XVII в. и в первой половине XIX в. и носили рекогносцировочный характер, в них принимали участие многие ученые-путешественники и исследователи. Дальнейшее развитие и расширение географических представлений о Северном Казахстане было связано с присоединением к России. Процесс этот, начавшийся в 30-х годах XVIII в., завершился окончательно в 60-х годах XIX в. Этот период характеризуется началом систематического маршрутно-рекогносцировочного изучения природных условий. Во второй половине XIX в. на характере экспедиционных работ отразились социально-экономические изменения, происходившие в связи с присоединением Казахстана к России. Началось интенсивное использование полезных ископаемых. К концу XVII века Россия, ставшая на путь активизации своей восточной политики, уделяла все больше внимания изучению географии казахской степи. Экономический и политический интерес к Казахстану со стороны России настоятельно требовал более глубокого изучения его природных условий, этому способствовало и сближение русских и казахских народов в силу общности их исторических судеб. В результате в конце XVII и XVIII в. были накоплены значительные географические сведения о территории Казахстана, добытые нередко тяжелым трудом, ставшие конкретным материалом географической науки. Однако не все географические факты имели

научный характер, но все же многие из них вполне совпадают с современными данными, и это дает научную основу для сравнения и понимания природных процессов, происходящих на территории Казахстана.

Результатом путешествия И.С. Гмелина в 1733-43 г.г. по Западной и Восточной Сибири явилась работа «Флора Сибири». Более комплексное изучение природы началось в середине XVIII в., когда образовались новые линии укреплений, продвинувшиеся вглубь Ишимской степи. Укрепления, получившие названия "Ишимской" или "Горькой линии", начинались от устья р. Уй. Закладка крепостей, редутов, маяков началось в 1752 году. В этом же году заложена и крепость Святого Петра, будущий город Петропавловск.

Первые попытки комплексного изучения Казахстана, предпринятые Россией в XVIII веке, связаны с именем М.В. Ломоносова. Он был инициатором организации научных экспедиций на территорию края и создания его географических карт. В 1770 году крепости по "Горькой линии" посетил П.С. Паллас - один из крупнейших ученых XVIII в., возглавлявший одну из академических экспедиций по изучению Российского государства, исследовал и Северный Казахстан. Паллас был восхищен богатством природы Северного Казахстана. Несмотря на маршрутный характер описания, путевые заметки П.С. Палласа содержат сведения о всех компонентах природной среды, в них дается комплексное географическое описание изученных районов. В 1786 году он описывает Приишимье как землю плодородную с прекрасными лугами и рыбными озерами, отмечает мутность и иловатость воды р. Ишим, в обрывах ее – находки костей вымерших животных, а в степи – «много белых журавлей». Путешествие Палласа - это ценный документ о состоянии природы Северного Казахстана в конце XVIII века. Сформировалась крупная административная единица: "Степной край" с центром в городе Омске. Вглубь края выдвинулись форпосты Кокчетав (1824 г.), Акмолинск (1830 г.), Атбасар (1845 г.). Усилилось значение сухопутных путей по гладкой, как стол, Ишимской и Барабинской степи и был создан Великий сибирский тракт"[1-3].

В трудах академика И.П. Фалька дается гидрографическую характеристику Ишима и географический очерк Ишимской степи. В очерке даны некоторые сведения о характере рельефа Ишимской степи, геологическом строении р.Ишима у г.Петропавловска, отмечено плодородие почв, описана растительность. Описание р. Ишим, ее обрывистого берега дано у П.А. Словцова (1844): «Ширина Ишима при крепости не более 20 сажень. Высота берега 15 сажень. Берег состоит из глины, песка и известняка. Дно реки глинисто, вязко, местами песчано. Глубина 3-10 футов, весной при разливе 5-10 футов». Им был написан краткий географический очерк Ишимской степи, где опубликованы сведения о характере ее рельефа, геологическом строении берегов Ишима у Петропавловска, отмечено плодородие почв, описана растительность.

В 1832 году Левшин издал свой самый замечательный труд "Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей", имеющий характер обобщающего исследования о казахском народе, его истории, этнографии и географии. В 1829-30 гг совершил свое путешествие по Сибири, захватив и Северный Казахстан, А. Гумбольдт, которого назвали Колумбом XIX в. Его сопровождали биолог Эренберг и минеролог Розе. Во время путешествия А. Гумбольдт измерял температуру воздуха и почвы, собрал минералогические образцы и гербарий растений. А. Гумбольдт излагает свои впечатления о путешествии через Южную Сибирь и Северный Казахстан в работе «О степях и пустынях» (1829), отмечая, что растительность азиатских степей, раскинувшихся на протяжении 700 географических миль между Каспийским морем и оз. Зайсан, «много многообразнее, чем в льяносах и пампасах Каракаса и Буэнос-Айреса» [3].

В 1856 году по северу Ишимской степи проезжал П.П. Семенов, совершавший свое знаменитое путешествие на Тянь-Шань. П.П. Семенова поразили разливы Тобола и Ишима, причем Ишим в разливе был в 2 раза больше Тобола и переправа через него заняла 5 часов. Берега Ишима были покрыты разнообразной, яркой растительностью, особенно выделялись взрослые желтого ириса-касатика Интересные данные о природе края, населяющих его

народов, мы находим в трудах таких крупных ученых, как Ч.Н. Валиханов и Г.Н. Потапин. Они оба родились на территории Северного Казахстана, хорошо изучили свой край и это нашло отражение в их работах. В 1884 году вышла в свет "Живописная Россия", и которой описывалась и природа Северного Казахстана. Там же отмечалось, что линия казачьих укреплений прошла червя березовые леса, которые не однородны по возрасту. Молодые леса получили название колок, а старые, березовые с редко стоящими деревьями - дубрав. К.И. Богданович (1893 г) изучал Ишимскую степь на водоносность и установил, что здесь много озер, но, несмотря на это, многие станции по железной дороге вообще не имеют воды: Медвежка, Токуши, Мамлютка и др. Часто бывает так, что соленые и пресные озера расположены рядом, а некоторые разнородные озера соединяются даже протоками. В Ишимской степи наблюдаются периодические колебания уровня озер, которые проходят приблизительно через 20 лет. С колебаниями озер связаны и колебания грунтовых вод. Кочевые киргизы селятся на зимовку вблизи озер и, по мнению Богдановича очень загрязняют их. В Западной Сибири у русских поселенцев тоже были такие случаи, когда деревня "заназилась", так как "назем" не выбрасывали на поля, а сваливали за деревней возле самого селения. Приходилось переселяться на новое место. К.И. Богданович делает вывод, что основное условие для правильного заселения обдирных пространств Киргизской степи - это не позволять солиться по берегам степных озер, а воду получать при помощи бурения [4].

В начале XX в. крупные физико-географические исследования проводились Геологическим комитетом вдоль Сибирской Железной дороги. Эти исследования, открывшие всему миру природные богатства и разнообразием казахских земель, в XX в. послужили той базой, на основе которой начиналось дальнейшее всестороннее изучение глубокое изучение природы Казахстана. Полученные представления о потенциальных возможностях республики и позволили по-новому осветить многие вопросы, касающиеся освоения природных богатств Казахстана. Строительство железной дороги способствовало изучению природы Северного Казахстана. Было организовано несколько экспедиций по изучению почв, растительности, водоносности края.

Исследования восстановительного периода (1920-1925 гг.) характеризовались, хотя медленным, но ускорявшимся развитием экспедиционных и стационарных работ. Многие исследования этого периода были связаны со строительством первоочередных объектов. Особенно расширились исследования с середины 20-х годов XX вв., когда страна вступила в период развертывания реконструкции народного хозяйства и построения фундамента социалистической экономики. С этого времени начались организовываться крупные комплексные экспедиции, занимавшиеся всесторонним изучением территории отдельных областей с целью изыскания природных ресурсов. В первые годы Советской власти изучением природы Северного Казахстана занимался Западно-Сибирский отдел Русского географического общества. В геологическом исследовании Казахстана на начальном этапе выдающуюся роль сыграл существующий с 1882 г. Сибирский комитет, который позже был переименован в Сибирское отделение Центрального Геологического института. В результате деятельности этого института на территории Северного Казахстана были обнаружены огромные запасы минерального сырья, что, в конечном итоге, привело к дальнейшему наращиванию объемов и темпов геологических работ. Был создан трест «Атбасарцветметалл». В январе 1926 в составе Академии наук СССР был создан Особый комитет по исследованию союзных и автономных республик под председательством А.Е. Ферсмана. Комитет начал работы по исследованию Казахстана, стал организовывать экспедиции, непосредственно связанных с вопросами освоения природных ресурсов и развития народного хозяйства районов, бывших в прошлом отсталыми. Следует отметить, что в 20-х годах XX вв. исследования отдельных компонентов природы еще оставались главенствующими. С первых дней советской власти геологические работы приобретают целенаправленных и планомерный характер, основной целью которых являлось определение общего объема запасов для создания собственной промышленно-сырьевой баз для развития

народного хозяйства Казахской АССР, разумеется продолжалось и разработка общетеоретических вопросов геологии. Помимо обособленных исследований в данный период начали выходить сводные работы, в которых проводилась обработка накопленных материалов по гидрогеологии. Таковыми являются «Очерк гидрогеологии северо-восточной части Казахстана и прилегающих к нему частей Сибирского края» Н.Г.Кассина, «Краткий гидрогеологический очерк Казахстана» А.А. Козырева.

В 1911 году А.А.Козырев опубликовал отдельной книгой гидрологическое описание южной части Акмолинской области на основании результатов исследований нескольких сотрудников Переселенческого управления. Работа охватывает территорию от верхнего течения рек Селеты и Ишима на севере до р. Чу на юге. При описании каждого района характеризуется рельеф, геологическое строение, водоносность пород и полезные ископаемые. В заключении дается общая гидрологическая и геоэкологическая характеристика, в конце книги – свод наблюдений.

Таким образом, в 20-х XX в. годах был собран фактический материал, внесены изменения в стратиграфию территории Казахстана. 1927 была издана работа М.Д. Пономарева и В.Н. Борсука «Климатический очерк Казахстана». В 1926 году Академией наук СССР был впервые выдвинут вопрос о планомерном гидрографическом изучении территории Казахстана. В.И. Баранов описал растительность некоторых северных и северо-восточных районов Казахстана (Ишимская лесостепь, лесостепь Тобол-Ишимского, Ишим-Иртышского водоразделов) в работе «Растительность черноземной полосы Западной Сибири». В 1923 г. В 1925 г. И.М. Крашениников опубликовал 2 крупные геоботанические работы «Киргизские степи как объект ботанико-географического анализа и синтеза» и «Растительный покров Киргизской республики», которые содержали большой фактический материал (Таблица №1). В пределах Казахстана Л.С. Берг выделил 5 ландшафтных зон и 8 геоморфологических областей. На территории Северного Казахстана выделил геоморфологическую область: Западную Сибирь, Киргизская складчатая страна Казахский мелкосопочник. Физико-географические исследования в данный период уделялись геологическим исследованиям, поискам и разведке месторождений полезных ископаемых, крайне необходимых для промышленного развития. В целом, как и предреволюционные годы природные условия изучались в разрезе отдельных компонентов.

Таблица 1 – Фрагмент ботанико-географического районирования И.М. Крашениникова

Растительные зоны	№ района	Название района	Естественно-орографические области
1	2	3	4
Умеренно-влажных ковыльно-разнотравных степей	1	Западно-Кустанайский	Западно-сибирская низменность
	2	Ара-Карагайский	
	3	Аман-Караганский	
	4	Абуганский низменный	
	5	Северо-Петропавловский	
	6	Средне-Петропавловский	
	7	Северо-Павлодарский	
Сухих ковыльных степей	12	Кокчетавский горно-сопочный	Киргизская складчатая страна

Комплексные географические исследования в период предвоенных пятилеток (1925-1930 гг.) Н.Г. Кассиным были изучены месторождения в Северном и Центральном Казахстане. Обобщающие исследования Н.Г. Кассина являются следующие труды «Материалы по палеогеографии Казахстана» и том XX века «Геологии СССР». И.С. Яговкин в 30-е годы опубликовал труд «Гидрогеологический очерк Акмолинского района КазССР в пределах бывшей Акмолинской области» [2, 4].

Среди геоморфологических проблем в 30-е годы XX вв. наибольший интерес представляла история Казахского мелкосопочника. Как известно в 1913 г. Л.С. Бергом мелкосопочник был выделен в совершенно особую, своеобразную по условиям рельефа область. Л.С. Берг называл эту область Киргизской складчатой или мелкосопочной страной и дал ей геоморфологическое определение: «Мелкосопочник, - писал он, - характеризует одну из конечных стадий разрушения бывших когда-то более мощных и высоких хребтов, а именно ту стадию, в которой утратилась связь не только между отдельными хребтами и грядами, но зачастую отдельные гряды разбились на множество мелких, совершенно обособленных холмов, называемых местными жителями сопками». Вопрос происхождения мелкосопочника в послереволюционный период рассматривался Д.С. Коржинским, В.А. Обручевым и И.П. Герасимовым. Все эти исследователи исходили из того, что мелкосопочник в третичное время представлял собой сильно размытый и сглаженный пенеплен. По мнению названных ученых, комбинированное действие местного смыва и размыва, энергичного механического и химического выветривания и дефляции, в условиях сухого климата явились основными факторами образования рельефа мелкосопочника. В 1940 г. на основе литературных источников и собственных наблюдений проблема мелкосопочника была рассмотрена З.А. Сваричевской. Она подтвердила мнение И.П. Герасимова. И.П. Герасимов считал, что обработка древних долин Центрального Казахстана происходила в верхнемеловую эпоху. Таким образом, в исследованиях этого периода были заложены основы учения о формах рельефа огромной разнообразной территории Казахстана. Геоморфологическим изучением были охвачены как горные, так и равнинные пространства Казахстана [5].

Одной из характерных черт гидрологических исследований, проводимых в Казахстане в 30-х - 40-х годах XX вв., явилось то, что главное место в исследованиях занимали вопросы режима рек. На совещании в Академии наук СССР по Центральному Казахстану в 1931 году выступил П.Н. Лебедев с докладом «Гидрологическая характеристика Центрального и Северного Казахстана». П.Н. Лебедев дал качественную характеристику природным зонам Л.С. Берга. Том XIII «Справочника по водным ресурсам СССР», вышедший в 1933 году, целиком был посвящен гидрологии этих районов. В нем были обобщены сведения данных всех исследований предыдущих лет по гидрологии Северного и Центрального Казахстана. Физико-географическое описание рек территории бывшей Акмолинской области дал в 1934 году И.С. Яговкин. Им были охарактеризованы реки Ишим, Нура, Чаглинка с их притоками, приведен анализ химического состава воды.

В 1928-1931 гг. в Акмолинской области на озерах, расположенных в бассейнах рек Ишим велись исследования Центральным научно-исследовательским институтом рыбного хозяйства (Москва). Были исследованы озера Кокшетауской группы, Акмолинской группы, Петропавловско-Кокшетауской группы. Классификация озер Северного Казахстана в «Справочнике по водным ресурсам СССР» (том XII «Северный Казахстан, 1933 произведена по общеландшафтным признакам». И.С. Яговкин делил озера Акмолинской области на горные и степные. К первым по его представлениям относятся горы Кокшетауского гранитного массива: Жаксы, Жангызтау, Имантауское. Все они характеризуются значительными размерами и глубиной, обилием и высоким качеством содержащихся в них вод. Степные озера И.С. Яговкиным делятся на 2 группы: древние и современные. Древние озера, в свою очередь, подразделены на 2 группы: первичной степени и побережья древнего материка. Современные озера автором рассматривались как скопления атмосферных, главным образом весенних вод [2].

Первым картографическим изображением территории Северного Казахстана был «Чертеж Сибири» Петра Годунова, составленный в 1767 году по указанию царя Михаила Федоровича [1]. На этой карте нанесены: р. Тобол, р. Иртыш, оз. Ямышевское и земли, населенные калмыками и другими народами. Полностью этот "Чертеж" не сохранился, отдельные карты его вошли в "Чертежную книгу Сибири", составленную боярским сыном С. Ремезовым в 1701 году. Рассматриваемый период отмечается множеством почвенно-

географических экспедиций, особенно в северных, северо-восточных и центральных областях Казахстана, где в первое десятилетие советской власти почвы были изучены недостаточно. В 1928-1929 гг. в северных областях Казахстана работали почвоведы и агрономы Н.Д. Бондарева, Н.И. Булах, А. Гросс, К.П. Карпов и др. Для обследованной территории ими были составлены почвенно-ботанические карты, отражавшие основные типы и роды почв, приведена хозяйственная оценка. В эти же годы группа почвоведов под руководством С.П. Матусевича обследовала почвы Кокшетауской области, В.П. Слесаревич и Н.Д. Бондарева вели такую же работу в северной и северо-западной части Акмолинской области. В их отчетах описаны сибирские средние черноземы с маломощными солонцеватыми почвами и несолонцеватые, карбонатные почвы. В 1931 году И.П. Герасимов обобщил материалы по почвам республики, разделив территории почвенно-климатические зоны. В 30-х годах были сделаны первые шаги в исследовании северных и центральных областей Казахстана. В 1930-1931 гг. были опубликованы заметки о копытных Северного Казахстана А. Грудко «Олени в Петропавловском округе», В.Н. Белова «Обзор грызунов Северного Казахстана». В 1937 г. казахский филиал АН ССР организовал экспедицию в Казахское нагорье (мелкосопочник) для изучения млекопитающих этих районов. Результаты этих работ изложены А.В. Афанасьевым и с П. Варагушиным в статье «Очерки млекопитающих Казахского нагорья». Статья содержит выводы зоогеографического характера [1, 2].

Для изучения природных особенностей Северного Казахстана Президиум Академии наук СССР весной 1954 года поручил Совету по изучению производительных сил организовать особую сельскохозяйственную экспедицию по землям нового сельскохозяйственного освоения, работавшую под руководством доктора с.-х. наук В.Д. Кислякова. В составе экспедиции была сформирована Казахстанская группа из трех природоведческих отрядов: Западного, Центрального и Восточного; в состав отрядов входили сотрудники Института географии, Ботанического института имени В.Л. Комарова, Почвенного института им. В.В. Докучаева и лаборатории гидрологических проблем АН СССР. Кроме того, принимали участие почвоведы Института почвоведения АН КазССР и Московской сельскохозяйственной академии имени К.А. Тимирязева. Работы казахстанской экспедиции проводились в Северо-Казахстанской, Акмолинской, Костанайской и Павлодарской областях. В полевых исследованиях и камеральных работах природоведческих отрядов принимали участие следующие сотрудники:

Западный отряд, изучавший северную часть Северо-Казахстанской области: А.Г. Доскач – географ, геоморфолог, руководитель отряда, Н.Т. Кузнецов – гидролог, Я.И. Фельдман - климатолог (сотрудника института географии АН Казахской ССР), Ю.Г. Евстиев, А.М. Петелина и Ю.В. Федорин – почвоведы (Институт почвоведения АН Казахской ССР), Е.В. Семина – почвовед (Почвенный институт имени В.В. Докучаева АН СССР), И.В. Борисова и Е.И. Рачковская - В. Арзамасцева - географ, Н.П. Затенацкая - гидрогеолог.

Центральный отряд, изучавший Акмолинскую область и окрестности г. Кокшетау: С.Л. Кушев - географ, геоморфолог, руководитель отряда, Н.Г. Разумейко – геоморфолог, В.А. Арефьева – гидролог, Я.И. Фельдман – климатолог (Институт географии АН СССР), Т.И. Исаченко, И.В. Борисовская и Е.И. Рачковская – геоботаники (Ботанический Институт им. В.Л. Комарова АН СССР), Л.И. Пачикина, В.В. Редков и Д.М. Стороженко – почвоведы (Институт почвоведения АН Казахской ССР). Работа природоведческих отрядов проводилась под руководством доктора географических наук профессора Б.А. Федоровича (Институт географии АН СССР).

Основной задачей природоведческих отрядов экспедиции являлась комплексная характеристика природных условий и природное районирование территории Северного Казахстана для выявления природных особенностей условий земледелия и установления зональной и региональной дифференции сельскохозяйственных мероприятий. Природоведческие отряды в течение 1954-1955г. провели комплексные геоморфологические, гидрологические, климатические и геоботанические и почвенные исследования на

территории исследуемого региона. Полевые исследования велись маршрутными и ключевыми методами. Всего пройдено 35 тыс. км. полевых маршрутов, составлены описания ключевых участков для выявления зональных и подзональных особенностей, проведено полевое геоморфологическое и геоботаническое картирование. Анализ комплексного природоведческого фактического материала территории и обобщение литературных и фондовых материалов позволило расчленить территории на природные зоны, области, районы и подрайоны. Вопросы комплексного природного районирования затронуты в работах Берга (1913) и Григорьева (1944). Эти работы по масштабу своему имеют огромный теоретический характер. Природное районирование Северного Казахстана представляет собой первый опыт физико-географического разделения СКО в достаточно крупном для практического использования в масштабе. Первые опыты комплексного подхода в изучении покомпонентных и ландшафтных природно-территориальных различий во второй половине XIX и начале XX вв. заложили основу для последующих более углубленных и всесторонних исследований ландшафтной неоднородности территории Казахстана с учетом зональных, провинциальных закономерностей. Комплексные физико-географические исследования стали служить основным фундаментом для прикладных исследований при решении многих практических задач. С целью сбора материалов для составления физико-географической характеристики СКО Природоведческий отряд Особой комплексной экспедиции АН СССР в течение двух лет проводил на ее территории комплексные физико-географические исследования. В состав отряда, работавшего под руководством А.Г. Доскач, входили геоморфологи, почвоведы, геоботаники, гидрологи и другие специалисты. В течение двух полевых сезонов СКО была пересечена густой сетью маршрутов (до 6000 км). Целинная комплексная экспедиция проводила комплексные географические исследования территории Северного Казахстана в течение 1932-1966 г. В процессе экспедиционных работ были в необходимой мере восполнены пробелы в изученности природных условий и ресурсов. Благодаря работам К.И. Богдановича, А.А. Краснопольского, Н.К. Высоцкого составлены геологическая карта и стратиграфические схемы третичных и четвертичных отложений территории [6, 7, 8].

Н.П. Белецкая к.г.н., профессор СКГУ в статье исследователи (2005), помещенной в Энциклопедии Северо-Казахстанской области приводит фамилии разных ученых, внесших вклад в изучение природы нашего края в XX веке. Особое внимание уделяет изучению территории области сотрудниками СКГУ, в числе первых был ученый-краевед Г.Д. Овчинников (1956-1969 гг.), он вместе со студентами в экспедициях собрал большой объем материала по строению грав, грунтовому питанию, состоянию озер и т.д. Изучение природы учеными СКГУ продолжается и в настоящее время. Вклад каждого из них описан Н.П. Белецкой в энциклопедии Северо-Казахстанской области, вышедшей в Алматы в 2006 году [9].

Таким образом, территория Северного Казахстана, в пределах бассейна реки Есиль, была объектом изучения для многих ученых. Вопросы, поднятые в трудах ученых различных периодов исследования, не потеряли актуальности и в настоящее время. Огромные размеры территории Северного Казахстана и объективные предпосылки развития производственных сил в условиях проникавших сюда капиталистических производственных отношений требовали изучения природных ресурсов. Поэтому развитие физико-географических исследований оказало влияние на изменение природно-ресурсного потенциала и структуры сельскохозяйственного и промышленного производства региона.

Список использованных источников

1. А.С.Бейсенова. Исторические основы географических исследований Казахстана. – Алматы: КазгосИНТИ, 2001. – 280 с.
2. А.С.Бейсенова. Роль русских ученых в познании природы Казахстан (с древнейших времен до середины XX века). – 2012. -384 с.
3. Физико-географические исследования Казахстана 1917-1941 годы. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. -

176 с.

4. Яворская В. Н. Исследователи 18 - начала 20 вв. о природе Северного Казахстана // Вопросы региональной географии Казахстана.- Алма-Ата, 1979.- С.114-123.
5. Сваричевская З. А. Геоморфология Казахстана и Средней Азии: Изд-во ЛГУ, 1965. - 281 с.
6. Гидрогеологические очерки целинных земель: Актюбинской, Кокчетавской и Северо-Казахстанской областей / под ред. У.М.Ахмедсафина - Алма-Ата : АН КазССР, 1958 . - с. 208-209
7. Природное районирование Северного Казахстана: Кустанайская, Северо-Казахстанская, Кокчетавская, Акмолинская и Павлодарская область. - М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1960. - 468 с.
8. Атлас Северного Казахстана. – М.: Изд-во Гл. упр. геодезии и картографии Гос. геол. ком-та СССР, 1970. –208 с.
9. Северо-Казахстанская область. Энциклопедия. Алматы. Изд-во «Арыс», 2005 г

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА ПОЛУПУСТЫННОЙ ЗОНЫ СЕВЕРНОГО ПРИКАСПИЯ

Е.Х. Мендыбаев¹, Г.М. Атаева², Г.Е. Мендыбаева¹

¹Актюбинский государственный Университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан

²Студент факультета естественных наук ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

Абстракт. В статье дана характеристика основных почв степной зоны Северного Прикаспия (морфологическое описание; количество гумуса; состав водной вытяжки).

Abstract. The article deals with characteristic of the main kinds of soil of the steppe area of the Northern-Caspian seaboard, namely: morphological description, the quantity of humus and composition of the water extract.

Исследования проводилась в полупустынной зоне Северного Прикаспия (в пределах Акжайкского района) Западно-Казахстанской области в течении вегетационного периода (май-октябрь) 2016 г.

Становления почвенного плодородия определяется почвообразовательными процессами, жизнедеятельностью растений, интенсивностью и емкостью биологического круговорота. Плодородие почв неразрывно связано с продуктивностью растительности сообществ.

Питательные вещества в почве накапливаются главным образом за счет разложения растительных остатков. Следовательно, в корнеобитаемых почвенных горизонтах концентрируется те элементы, которыми богаты мертвые подземные органы. Растительные сообщества формируют почву во взаимодействии с другими компонентами биогеоценоза, а почва в свою очередь влияет на их продуктивность. Данные по химическому анализу почвы пустынно-степного комплекса, по водной вытяжке, по генетическим горизонтам почвенных разрезов указывают на наличие зависимости между продуктивностью растительных сообществ и содержанием элементов питания в почве.

Почвенный покров исследуемого района представлен четырьмя почвенными разностями:

- лугово-каштановые почвы, занимающие западинки;
- каштановые слабосолонцеватые почвы, расположенные на микросклонах;
- светло-каштановые почвы, приуроченные к микросклонам, микроплакорам, нередко к микрозападинкам;
- мелко столбчатый солонец, развитый на повышенных элементах микрорельефа.

Редко встречается глубокостолбчатый солонец.

Лугово-каштановые почвы.

Чтобы дать представление о морфологических признаках лугово-каштановых почв, приведем описание разреза Р – 1 заложен в западинке в трех километрах юго-западнее пос. Коловертное, Западно-Казахстанской области.

Растительный покров представлен разнотравно-пырейной ассоциацией. Проективное покрытие и истинное покрытие соответственно 100-50%, высота травостоя 30-75 см. Почва от соляной кислоты вскипает с глубины 94 см. Лугово-каштановые почвы характеризуются мощным гумусовым горизонтом (32+65 см), высоким содержанием гумуса 3,5% (таблица 2).

А 32см. Темно-серый, свежий, пылевато-комковатый, тяжелосуглинистый, густо пронизан корнями, несколько уплотнен, переход в следующий горизонт постепенный.

В 32-65 см. В верхней части коричнево-серый, ниже - серо-коричневый, свежий, в нижней части темные гумусовые затеки, комковато-ореховатый, тяжелосуглинистый, корней много, несколько плотнее предыдущего, переход постепенный.

ВС 65-82 см. Светло-коричневый, грязноватый, свежий, непрочо призматический, тяжелосуглинистый, со слабыми гумусовыми затеками, корней среднее количество, плотное, переход постепенный.

С 82-120 см. С поверхности грязно-палевый, они же белесо-палевый, лессовидный карбонатный суглинок.

Данные о составе водной вытяжки указывают на практически полное отсутствие легкорастворимых солей, что свидетельствует о резком преобладании нисходящих токов влаги над восходящими, которые могут приносить соли.

Таблица 1 – Состав водной вытяжки лугово-каштановой почвы.

Горизонт и глубина в см.	рН	Содержание в %; мг/экв/100г. почвы						
		HCO ₃ ⁻	Cl ⁻	SO ₄ ⁻²	Ca ⁺²	Mg ⁺²	Na ⁺	K ⁺
А 0-32	7,3	0,034	0,0004	0,0053	0,0033	0,0014	0,0014	0,0358
		0,55	0,0103	0,11	0,165	0,118	0,0476	0,948
В 32-65	9,0	0,0397	0,0007	0,0038	0,0042	0,0014	0,0132	0,0168
		0,50	0,0207	0,080	0,212	0,118	0,571	0,432
ВС 65-82	8,0	0,052	0,0018	0,0005	0,005	0,0029	-	0,0085
		0,85	0,0517	0,010	0,259	0,236		0,216
С 82-120	7,4	0,055	0,0014	0,0077	0,005	0,0029	0,0022	0,013
		0,90	0,0514	0,16	0,259	0,236	0,0952	0,324

Таблица 2 – Содержание гумуса на лугово-каштановой почве

Горизонт и глубина в см.	Гумус по Тюрину в % 2016г.
А 0-32	3,5
В 32-65	1,9
ВС 65-82	1,0
С 82-120	0,2

Каштановые слабосолончаковато-солонцеватые почвы приурочены к микросклонам и неглубоким западинкам. Для характеристики приведем описание разреза Р - 2, заложенного нами на микросклоне.

Растительный покров представлен белополынно-типчаковой ассоциацией. Проективное покрытие и истинное покрытие соответственно 80-40%.

Высота белополынно-типчаковых ассоциаций находится в тесной связи с почвами, местообитанием и погодными условиями и колеблется от 10 до 55см. От соляной кислоты вскипает с 38 см. Количество гумуса 1,3%. (таблица 4)

А 0-30 см. Серо-каштановый, сухой, пылевато-слоевато-комковатый, тяжелосуглинистый, густо пронизан корнями, переход в следующий горизонт постепенный.

В 30-41 см. Темно-каштановый с бурым оттенком, в нижней части грязно-бурый, свежий, глыбисто-комковатый, тяжелосуглинистый, несколько уплотнен, в верхней части пронизан корнями растений, встречаются слабо разложившиеся корни, в нижней части горизонта заметный глинаец, переход в следующий горизонт постепенный.

BC 41-88 см. Светло-бурый, свежий, с обилием белоглазки, чешуйчатый, тяжелосуглинистый, с 82 см встречаются легкорастворимые соли в виде плесени, переход в следующий горизонт постепенный.

С 88-120 см. Лессовидный карбонатный суглинок, белесо-желтого цвета.

Таблица 3 – Состав водной вытяжки каштановой слабосолончаковато-солонцеватой почвы

Горизонт и глубина в см.	рН	Содержание в %; мг/экв/100г. почвы						
		HCO ₃ ⁻	Cl ⁻	SO ₄ ⁻²	Ca ⁺²	Mg ⁺²	Na ⁺	K ⁺
А 0-30	8,2	0,040	0,0037	0,0005	0,0047	0,0014	0,0055	0,0150
		0,65	0,103	0,010	0,236	0,118	0,238	0,378
В 30-41	10,0	0,165	0,0074	0,0029	0,033	-	0,0701	0,0063
		2,70	0,207	0,060	0,165		3,046	0,162
BC 41-88	7,9	0,064	0,0028	0,0057	0,0047	0,0003	0,0044	0,0042
		1,05	0,072	0,12	0,236	0,0236	0,1904	0,108
С 88-120	7,2	0,070	0,0623	0,0826	0,0104	0,0081	0,0536	0,0063
		1,15	1,756	1,720	0,519	0,660	2,3324	0,162

Каштановые слабосолонцеватые почвы под белополынно-типчаковой ассоциацией, характеризуются небольшим содержанием воднорастворимых солей, и гипса на глубине 100-115 см. Это объясняется глубоким ежегодным промачиванием, которое связано еще и со сравнительно густым и высоким растительным покровом, и лучшими физическими свойствами этих почв, обеспечивающими быстрое просачивание атмосферных осадков.

Таблица 4 – Содержание гумуса на каштановой слабосолончаковато-солонцеватой почвы

Горизонт и глубина в см.	Гумус по Тюрину в % 2016г.
А 0-30	1,3
В 30-41	1,2
BC 41-88	0,9
С 88-120	0,5

Светло-каштановые солонцеватые почвы.

Приведем описание Р-3, заложенного на микроплакоре в 2,5 км юго-западнее пос. Коловертное.

Растительный покров представлен типчаково-белополынной ассоциацией. Проективное покрытие 60-70% и истинное 30-35%.

Высота травостоя от 3 до 45 см. От соляной кислоты вскипает с 39 см. Содержание гумуса низкое (1,3%).

А 0-14 см. Серый, сухой, пылевато-комковатый, с поверхности слоевой, средне-суглинистый, несколько уплотнен, пронизан корнями, переход в следующий горизонт постепенный.

В₁ 14-27 см. Темно-бурый, свежий, призмовидно-комковатый, среднесуглинистый, уплотнен, содержит много корней, переход ясный.

В₂ 27-49 см. Грязно-бурый, свежий, среднесуглинистый, корни встречаются редко, переход в следующий горизонт хорошо заметный.

ВС 49-90 см. Белесовато-бурый, свежий, глинистый, несколько трещиноват, плотный, хорошо выражены карбонаты в виде белоглазки, корни встречаются редко, переход постепенный.

С 90-115 см. Светло-бурый карбонатный суглинок с обилием солей в виде прожилок, журавликов, плесени.

Таблица 5 – Состав водной вытяжки светло-каштановой солонцеватой почвы.

Горизонт и глубина в см.	рН	Содержание в %>; мг/экв/100г. почвы						
		HCO ₃ ⁻	Cl ⁻	SO ₄ ⁻²	Ca ⁺²	Mg ⁺²	Na ⁺	K ⁺
А 0-14	7,4	0,037	0,0044	0,0015	0,0024	0,0003	0,0044	0,0085
		0,60	0,124	0,030	0,118	0,0236	0,1904	0,216
В 14-49	8,1	0,085	0,0018	0,0029	0,0071	0,0026	0,0219	0,0085
		1,40	0,0517	0,06	0,354	0,212	0,952	0,216
ВС 49-80	7,8	0,040	0,0077	0,0890	0,0099	0,0026	0,0405	0,0063
		0,65	0,217	1,860	0,495	0,212	1,7612	0,162

Из таблицы видно, что в солевом составе преобладают ионы натрия. Ионы хлора в большом количестве встречаются лишь на значительной глубине. Начиная с горизонта В растет содержание гипса.

Таблица 6 – Содержание гумуса на светло-каштановой почве.

Горизонт и глубина в см.	Гумус по Тюрину в % 2002г.
А 0-14	1,3
В 14-49	0,8
ВС 49-90	0,07

На мелкостволбчатых солонцах микроповышении формируются чернопопынные ассоциации.

Для морфологической характеристики приведем описание разреза Р - 4, на микроповышении. Проективное покрытие чернопопынной ассоциации 40-55%), истинное 20-27%. Высота травостоя колеблется от 3 до 25 см. От соляной кислоты вскипает с поверхности. Гумуса в корковом солонце мало 1,0% (таблица 8).

Таблица 7 – Состав водной вытяжки солонца мелкостволбчатого

Горизонт и глубина в см.	рН	Содержание в %>; мг/экв/100г. почвы						
		HCO ₃ ⁻	Cl ⁻	SO ₄ ⁻²	Ca ⁺²	Mg ⁺²	Na ⁺	K ⁺

A 0-8	7,3	0,040 0,65	0,0029 0,0826	0,0010 0,020	0,033 0,165	0,0023 0,189	0,0055 0,238	0,139 3,564
B 8-26	7,7	0,073 1,20	0,0106 0,300	-	0,0038 0,189	0,0029 0,236	0,0027 1,190	0,0887 2,268
BC 26-76	8,2	0,262 4,3	0,0044 0,124	0,0158 0,330	0,0099 0,495	0,0009 0,0708	0,0284 1,2376	0,0391 2,106
C 76-120	7,4	0,0305 0,5	0,0029 0,062	0,066 1,380	0,0080 0,401	0,0032 0,259	0,058 2,5228	0,0042 0,108

Таблица 8 – Содержание гумуса на мелко столбчатом солонце

Горизонт и глубина в см.	Гумус по Тюрину в % 2016г.
A 0-8	1,0
B 8-26	1,6
BC 26-76	0,5
C 76-120	0,4

A 0-8 см. (надсолонцеватый горизонт) – светло-серый, сухой, пылевато-плитчаточешуйчатый, тяжелосуглинистый, пористый, рыхлый, корней много, переход резкий.

B 8-26 см. (солонцеватый) – темно-бурый, свежий, столбчато-призмовидный, тяжелосуглинистый, сильно уплотнен, глянецватый, трещиноватый, пористый, структурные отдельности на изломах отполированы, встречаются корни, переход хорошо выражен.

BC 26-76 см. (соленосный) - желто-бурый с грязно белесым оттенком, свежий, глыбистый, средний суглинок, рыхлый, обилие легко растворимых солей, корни встречаются редко, переход постепенный.

C 16-120 см. лессовидный, карбонатный суглинок, карбонаты в виде белоглазок, плотнее предыдущего горизонта. Профиль мелко столбчатого солонца (таб.) отражает значительное накопление ионов хлора и натрия. С глубиной растет содержание сульфат-ионов. Кальция больше, чем магния.

Хлора в горизонте B больше, так как хлор вымывается из надсолонцеватого горизонта в соленосный.

Выводы

1. Данные о составе водной вытяжки лугово-каштановых почв на практически полное отсутствие легкорастворимых солей, что свидетельствует о резком преобладании нисходящих токов влаги над восходящими, которые могут приносить соли.
2. Лугово-каштановые почвы характеризуется мощным гумусовым горизонтом, высоким содержанием гумуса - 3,5%.
3. В полупустынной зоне преобладают светло-каштановые почвы (гумус 2-3%), по 20% приходится:
 - на средне-каштановые (гумус 3-4%)
 - на лугово-каштановые почвы (гумус 5-7%)
 - на солонцы (гумус 0,5-1%)

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Добровольский В.В., Никитин Е.Д. Сохранение почв как незаменимого компонента биосферы. М.: «Наука», 2000. с. 153.
2. Вернадский В.И. Биосфера. Избран.соч. Т.1. -М.: Изд-во АНССР, 1960.
3. Ковда Почвы Прикаспийской низменности (северо-западный части). (Научный отчет о результатах исследований, проведенных в 1932-1938 г.г.). М-Л: Изд-во АН СССР, 1950, с.255.
4. Аринушкина Е.В. Руководство по химическому анализу почв. -М.: Изд-во МГУ, 1970, 487с.

TARİH COĞRAFYASI PENCERESİNDEN SIBIRYA SIBERIA FROM THE HISTORICAL GEOGRAPHY PERSPECTIVE

Prof. Dr. EMİN ATASOY

*Uludag University, Faculty of Education, Social Sciences and Turkish Education Department,
Gorukle Campus, Bursa, Turkey, eatasoy@uludag.edu.tr*

Prof. Dr. ABDULLAH SOYKAN

Balikesir University Faculty of Arts And Sciences, Balikesir, Turkey, soykana@gmail.com

Dr. HAKAN ÖNAL

Balikesir University, Faculty of Necatibey Education, Balikesir, Turkey, onal@balikesir.edu.tr

ÖZET

Sibirya sadece Rusya'nın değil dünyanın da en ilginç, en tartışılan, alan bakımından en büyük ve doğal kaynaklar bakımından en zengin bölgelerin başında gelir. Bu çalışmada Rusya'da yer alan Sibirya bölgesinin sınırları ve coğrafi konumu tartışıldığı gibi bölgenin genel coğrafi özellikleri de irdelenmiştir. Makalede bir yandan Sibirya teriminin kavramsal çerçevesi, diğer yandan da Sibirya'nın boyutları ve kapsamı irdelenmiştir. Ayrıca çalışmada Sibirya nedir? Sorusuna felsefi ve coğrafi yanıt aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, Rusya,

ABSTRACT

Siberia is not only Russia's, but also the world's most interesting, arguably the largest in terms of area and one of the richest in terms of natural resources. This study examines, the borders and geographical position of the Siberian region in Russia were discussed, as well as its general geographical characteristics. This article examined the conceptual framework of the term Siberia on the one hand and the dimensions and scope of Siberia on the other hand. Also the answer to the question of what Siberia is has been sought in a philosophical and geographical aspects.

Keywords: Siberia, Russia

I- Sibirya Bölgesinin Coğrafi Konumu ve Boyutları

Asya kıtasının kuzey ve kuzeydoğu kesimlerini kapsayan Sibirya, batıda Ural dağları, doğuda Büyük Okyanus, kuzeyde Kuzey Buz Okyanusu ve güneyde de Çin, Kazakistan ve Moğolistan devlet sınırları ile çevrelidir. Bugünkü geniş perspektifli algılamayla Sibirya Rusya'nın Asya kıtasındaki tüm topraklarını kapsamaktadır, fakat bazı bilim adamlarına göre Kazakistan'ın kuzeydoğusu ile Moğolistan'ın kuzey kesimleri de Sibirya'nın bir parçasıdır. Bir başka deyişle Sibirya'nın sınırları ve kapsadığı alan görecelidir. Dar anlamıyla Sibirya batıda Ural dağları ile

doğuda Büyük Okyanus ile Kuzey Buz Okyanusu arasında su bölümü çizgisi oluşturan sıradağları arasında uzanan ve 9,7 milyon km²'lik alanı olan doğal coğrafi bir bölgedir. Bu bakış açısıyla Kuzey Buz Okyanusundaki Rusya'ya ait Arktik adalar ile Rusya'nın Uzakdoğu bölgesi (Kamçatka ve Çukçi yarımadaları, Sahalin ve Kuril adaları, Amur vadisi vs.) Sibirya'nın bir parçası sayılmaz. Fakat geniş anlamıyla Sibirya Rusya'nın Asya kıtasındaki tüm topraklarını kaplamaktadır ve 12,9 milyon km²'lik alanı ile Rusya Federasyonu topraklarının %74'ünü kapsamaktadır.

Batı Sibirya İktisadi Bölgesi 2,5 milyon km²'lik, Doğu Sibirya İktisadi Bölgesi 4,2 milyon km²'lik ve Uzakdoğu İktisadi Bölgesi de 6,2 milyon km²'lik alana sahip olduklarından dolayı Sibirya'nın toplam yüzölçümü 12,9 milyon km² olarak hesaplanmaktadır. Bir başka deyişle Rusya Federasyonu'nun 3/4'ünü tek başına Sibirya toprakları oluşturmaktadırlar. Fakat Sibirya'nın Rusya Federasyonu içindeki alansal payı yüksek olmasına rağmen, 2014 yılında Sibirya'nın toplam nüfusu ancak 29,1 milyondur.¹

Bir başka anlatımla Sibirya Bölgesi Rusya Federasyonu topraklarının %74'ünü oluşturmalarına rağmen bu topraklarda ulusal nüfusun % 22'sinden az insan yaşamaktadır.

Sibirya Teriminin Kavramsal Çerçevesi ve Bölgenin Tarihsel Arka Planı

Sibirya (Rusça: Сибирь) teriminin hem ekonomik, hem tarihsel, hem coğrafi, hem jeopolitik hem de sosyo-kültürel boyutları ve anlamları vardır. Bazı tarih uzmanlarına göre Sibirya terimi ilk kez V. yüzyılda kullanılmaya başlanmış ve güneydoğu Sibirya'da yaşayan yerli Fin-Ugor halklarından adını almıştır.² Birçok bilim uzmanı Sibirya teriminin kökenini Ural ve Sibirya bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarına dayandırmaktadırlar; Türkçe bir terim olan “Siber” veya “Çiber”, Başkır ve Tatar Türkçesinde “güzel” anlamına gelmektedir. Örneğin, Tatarca'dan Türkçeye tercüme edildiğinde “Çebarkul” gölünün anlamı “güzel göl” dür. İlk çağlarda Sibirya topraklarında yaşayan Türk topluluklarda “Şibil” adı çok yaygınmış. Bir başka örnek vermek gerekirse, VII. yüzyılda Çin hanedanı Su'yu yok eden Türk kağanın adı da Şibir Han Türk Şad'tır. Rusya Coğrafi Terimler Sözlüğündeki bilgilere göre Sibirya terimi, Güneydoğu Sibirya'da yaşayan ve Fin-Ugor kökenli olan “Sibir” etnik topluluğun adını taşımaktadır ve daha sonra Ural Dağları'ndan Büyük Okyanus'a kadar geniş bir coğrafya için geçerli olmuş ve uluslararası kabul kazanmış bir coğrafi kavramdır.³ Rus bilim uzmanı Boyarşinov'a göre Sibirya teriminin etimolojik kökeni Batı Sibirya bölgesinde İrtiş vadisinde yaşayan “Sipir” etnik topluluğun adından gelmektedir. Bir başka uzman Sofronova'ya göre ise, Sibirya teriminin etimolojik kökeni Sibirya'da yaşan ve adı “Sabir” olan Tatar kökenli bir etnik topluluğun adından gelmektedir ve “Sabir – Sabretmek” anlamını taşımaktadır.⁴

“İstorii Rosiyskoy” adındaki Rusya'nın ilk en kapsamlı tarih kitabını yazan Vasiliy Nikitiç Tatiştev (1686-1750), Rusya İmparatorluğunun en ünlü tarih, ekonomi ve coğrafya uzmanlarından biri olup, aynı zamanda büyük bir devlet adamı olarak Ekaterinburg, Tolyati ve Perm kentlerinin kurucusudur.⁵ Rusya tarih biliminin kurucusu olan V. N. Tatiştev'e göre Tatarca'daki “sen-bir” sözcüğü, oysa N. A. Abramov'a göre Tatarca'daki “sibirmek” sözcüğü bugünkü Sibirya teriminin toponomik kaynağıdır. Rus bilim uzmanları olaya farklı pencereden bakmaktadırlar. Örneğin, V. M. Florinskiy ve N. İ. Mihaylov'a göre Rus dilindeki “sever” (kuzey) sözcüğü Sibirya teriminin asıl toponomik kaynağıdır. İ. V. Ştegllov'a göre Moğol dilindeki “şiver” (bataklık) sözcüğü, oysa A. G. Mitroşkina'ya göre Moğol dilindeki “seber” (güzel) sözcüğü bugünkü Sibirya teriminin toponomik

¹ www.gks.ru

² Bakınız: <http://igras.ru>

³ Pospelov, E. M., (2008) “*Geografiçeskie Nazvaniya Rosii. Toponimiçeskiy Slovar*”, Moskova: İzdatelstvo “Astrel”, s. 403

⁴ Daha fazla bilgi için bakınız: Pospelov, E. M., (2008) “*Geografiçeskie Nazvaniya Rosii. Toponimiçeskiy Slovar*”, Moskova: İzdatelstvo “Astrel”, s. 403; Treşnikov, A. F., (1983) “*Geografiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar. Geografiçeskie Nazvaniya*”, Moskova: İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, s. 388; N. Dubenok, N. V., Sergeeva, İ. Y., (2008) “*Bolşaya Entsiklopediya Rosii*”, Moskova: İzdatelstvo “EKSMO”; <http://russiasib.ru/sibir/> ; [http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/132051/](http://igras.ru: http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/132051/)

⁵ Vasiliy Nikitiç Tatiştev ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: http://www.hrono.info/biograf/bio_t/tatishev_vn.php; <http://bibliotekar.ru/rusTatishcev/index.htm>; <http://www.rosimperija.info/post/2402>.

kaynağıdır.⁶ Özetle, bazı bilim uzmanları Sibiryaya teriminin toponomik kaynağını Rus dilinde, bazıları Tatar Türkçesinde bazıları ise Moğol dilinde aramaktadırlar. Bu nedenle bu göreceli konuda bütün bilim dünyasının ortak ve tartışmasız bir görüşü yoktur.

Toponomi anlamında Sibiryaya terimini ilk kez kullananlar XIII. yüzyıldaki İran yazılı kaynaklarıdır. 1375 yılında Katalanların hazırladıkları coğrafya atlasında ilk kez “Sebur” bölgesi olarak adlandırılmıştır. XV. yüzyıla ait Rus kaynaklarında ise aşağı Tobol ve İrtiş vadilerini kapsayan bölge “Sibir” olarak adlandırılmıştır. Çarlık Rusya’sında Sibiryaya bölgesinin ilk kez haritada gösterilmesi 1671 yılında olmuştur. 1725-1730 dönemindeki Birinci Kamçatka Keşif Gezisi ve 1733-1741 dönemindeki İkinci Kamçatka Keşif Gezisi’nde Sibiryaya bölgesiyle ilgili detaylı bilgiler elde edilmiştir.⁷

XVII.-XIX. yüzyılda Sibiryaya’nın gezilmesi, incelenmesi, haritalanması ve tanıtılmasında Vitus Bering, Semen Dejnev, İgnatiy Milovanov, Nikolay Spafariy, Aleksey Çirikov, Piçard Maak, Pavel Nebolsin, Yan Çerskiy, Vladimir Arsenyev, Foma Avgustinoviç gibi gezgin, araştırmacı ve bilim uzmanlarının çok büyük katkısı olmuştur. Bu kişilerin gerçekleştirdikleri coğrafi ve sosyo-kültürel keşifler, yapmış oldukları bölgesel tespitler bir yandan bu tanınmayan bölgenin tanınmasını ve ilk kez bilimsel tespitlerle analiz edilmesini sağlamış, diğer yandan da Rusya İmparatorluğun doğuya genişlemesini, bu ıssız bölgenin feth edilmesini ve bu bölgede yaşayan yerli halkların sömürülmesinin ve asimilasyona maruz kalmasını sağlamıştır. Bu nedenle XVII.-XIX. yüzyılda Sibiryaya’nın gezilmesi ve araştırılmasına katılan kişiler ne denli olumlu ve ne denli olumsuz bir miras bıraktıkları tartışmalı ve görecelidir. Fakat bugün Sibiryaya’nın farklı bölgelerinde dağlar, adalar, ırmaklar, şehirler gibi farklı coğrafi unsurların hala onların adlarını taşıması Rusya açısından bu kişilerin birer kahraman gezgin olup bir tarihsel gurur kaynağı olduklarının göstergesidir. Çerski dağları, Bering denizi, Dejnev burnu, Vrangal adası, Laptev denizi ve Çelüskin burnu gibi Sibiryaya’daki birçok coğrafi unsur bu kişilerin adlarını ölümsüzleştirmektedir ki bu da Rusya coğrafyasına altın harflerle adlarını miras olarak bıraktıklarının kanıtıdır. Jan Şapp Dotroş ve Yohan Ebergard Fişer gibi Rus olmayan yabancı kökenli araştırmacı ve bilim uzmanlarının da Sibiryaya araştırmalarında büyük katkıları olmuştur. Ayrıca Rusya Bilimler Akademisinde görevli olan S. N. Kraşennikov, İ. G. Gmelin, G. F. Miller, P. S. Pallas, V. A. Obruçev ve V. A. Komarov gibi bilim adamları yaptıkları araştırmalarla ve bilimsel tespitlerle Sibiryaya’nın irdelenmesi, araştırılması ve tanıtılması için çok büyük katkıları olmuştur.⁸

Tarihsel kronolojiye sadık kalarak Sibiryaya tarihinde adeta dönüm noktası oluşturan olaylar ve gelişmeler özetle şöyle sıralanabilir:⁹ 1375 yılında Katalanların hazırladıkları coğrafya atlasında Sibiryaya bölgesi ilk kez “Sebur” olarak adlandırılmıştır. Rusya yazılı kaynaklarında “Sibir” terimi ilk kez 1483 yılında kullanılmıştır. XIII. yüzyılın başında bugünkü Sibiryaya toprakları Moğol İmparatorluğu hâkimiyeti altındadırlar. Altın Orda İmparatorluğu’nun parçalanması sonucunda XV. yüzyılın başında bugünkü Batı Sibiryaya bölgesinde Sibiryaya Hanlığı kurulmuştur. XV. yüzyılın ortasında Tatarların kurdukları Sibiryaya Hanlığın başkenti bugünkü Tobol yöresinde yer alan Sibir şehri olmuştur. XV. yüzyılın ortasında Rus devleti ile Sibiryaya ve Tümen Hanlıkları arasında ilk siyasal, ticari ve kültürel etkileşimler başlamıştır.

26 Ekim¹⁰ 1579-1581 döneminde¹¹ Kazak paralı askerlerin başındaki Ermak Timofeeviç’in Ural dağlarının doğusuna geçip Sibiryaya hanlığının o dönemdeki başkenti olan İsker’i işgal etmesi, Sibiryaya’nın Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ilk tarihi adımı sayılmaktadır. Ermak’ın bu tarihi zaferi bir yandan Sibiryaya Hanlığını zayıflatmış ve etkisizleştirmiş, diğer yandan da Rusya’nın doğuya ilerleyişinin altın anahtarını sunmuştur. 1586 yılında Tümen, 1587 yılında Tobolsk, 1604

⁶ <http://russiasib.ru/sibir/>

⁷ Bakınız: Neklyukova. N. P., Duşına, İ. V., Rakovskaya, E. M., Kuznetsov, A. P., Lobjanidze, A. A., Berlyant, A. M., (2010) “*Geografiya*”, Moskova: İzdatelstvo OAO “AST-PRESS Şkola”, s. 195-205.

⁸ Daha fazla bilgi için bakınız: www.vostok-sibir.ru

⁹ Bakınız: Neklyukova. N. P., Duşına, İ. V., Rakovskaya, E. M., Kuznetsov, A. P., Lobjanidze, A. A., Berlyant, A. M., (2010) “*Geografiya*”, Moskova: İzdatelstvo OAO “AST-PRESS Şkola”, s. 195-205; <http://russiasib.ru/sibir/>; <http://igras.ru>; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/132051/>

¹⁰ Yeni takvime göre 5 Kasım.

¹¹ Bakınız: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/132051/>

yılında Tomsk, 1632 yılında Yakutsk, 1661 yılında İrkutsk kentleri birer askeri merkez olarak kurulmuş olsalar da zamanla Sibiry'a'nın en büyük kentlerine dönüşecekler ve Rus yayılmacılığın askeri, ekonomik, kültürel, jeopolitik ve lojistik merkezi görevini üstleneceklerdir.

1639 yılında Moskvitin önderliğindeki Rus öncü orduları ilk kez Ohotsk denizi kıyılarına ulaşmışlar ve böylece Rusya İmparatorluğu sınırları Büyük Okyanus'a dayanmıştır. XVI. – XVII. yüzyılda Rusya İmparatorluğun doğuya yayılışı ve Sibiry'a'nın fethi tüm hızıyla sürmüştür. XVI. – XVII. yüzyılda Sibiry'a'da yaşayan küçük etnik toplulukların güçlü bir devlet kuramamış olmaları ve modern bir ordudan yoksun olmaları hem Sibiry'a'nın fethini, hem de Rus Çarlığının doğuya ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Tarım ve ticaret faaliyetleri, eğitim ve kültür bakımından etnik Rusların yerli Sibiry'a halklarına olumlu katkıları olmuştur, fakat yeni hastalıklar, yeni kötü alışkanlıklar, yeni ahlaki değerler, yeni yaşam ve kültür anlayışı gibi birçok olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir.

1689 yılında Rusya ile Tsin İmparatorluğu arasında imzalanan Nerçinsk Antlaşması hem Rusya ile Çin arasındaki devlet sınırlarının tespiti açısından, hem de Sibiry'a topraklarında Rus devlet varlığının kabulü ve uluslararası siyasi onayı bakımından çok büyük önemi vardır.

XVIII. yüzyıldan itibaren Sibiry'a'da toplumsal ve idari hareketlenmeleri görmekteyiz. 1701-1703 döneminde Tobolsk kentinde iki lise faaliyete geçmiştir; 1789 yılında Omsk kentinde “Asya Okulu” kurulmuştur. 1708-1712 döneminde Sibiry'a Guberniyası¹² kurulmuştur. 1725-1730 döneminde Birinci Kamçatka Keşif Gezisi ve 1733-1741 döneminde İkinci Kamçatka Keşif Gezisi gerçekleşmiştir. XVIII. yüzyılın ortasında Sibiry'a bölgesinde yaklaşık 300 000 etnik Rus yaşadığı tahmin edilmektedir. Bir başka anlatımla daha XVIII. yüzyılda etnik Rusların sayısı yerli Sibiry'a toplulukların nüfusunu aşmıştır. 1764 yılında bugünkü Sibiry'a topraklarında Rusya İmparatorluğuna bağlı Sibiry'a ve İrkutsk Guberniyaları adı altında iki büyük idari birim faaliyet göstermektedir. Aynı yıl ilk kez Sibiry'a toprakları “Batı Sibiry'a” ve “Doğu Sibiry'a” olarak iki farklı bölge olarak tanımlanmıştır. 1840-1870 döneminde Sahalin adası, Amur ve Usuriysk bölgeleri Rus çarlığı tarafından ele geçirilmiş ve imparatorluk sınırları Japon denizine dayanmıştır.

1838-1844 döneminde tarih uzmanı P. A. Slavtsov'un meşhur yapıtı “Tarih Penceresinden Sibiry'a”¹³ kitabı yayımlanmıştır. 1851 yılında “Rusya Coğrafya Cemiyeti”nin Sibiry'a kolu kurulmuş ve faaliyete geçmiştir. Aynı yıl Zabaykal Kazak Askeri Birliği kurulmuştur. 1860 yılında Vladivostok kenti kurulmuştur. 1861-1895 döneminde Rusya'nın farklı bölgelerinden 700.000'den fazla insan Sibiry'a'ya göç edip yerleşmiştir. Özetle, sürgün bölgesi olan Sibiry'a'ya sadece XIX. yüzyılda Rusya'nın farklı bölgelerinden 1 milyondan fazla insan yerleştirilmiştir.

1880 yılında Tomsk kentinde Sibiry'a'nın ilk üniversitesi kurulmuştur. 1880-1895 döneminde Sibiry'a'nın farklı bölgelerinde yaşayan insanlar Lenin ve Marks'ın etkisiyle sosyalist örgütlenmeler kurmaya başlamışlar ve kapitalist yaşamı eleştirerek sık sık protesto yürüyüşleri düzenlemişlerdir. Bu dönemde Sibiry'a Bölgesi Çar düşmanı sosyalistlerin sürgün yeri olmuştur. Örneğin, Vladimir İlyiç Lenin de 1897-1900 döneminde Sibiry'a'nın Şuşenskoe köyünde sürgünde yaşamını sürdürmüştür. 1894 yılında “Sibirskaya Jizn” (Sibiry'a Hayatı) günlük gazetesi yayın hayatına başlamıştır.¹⁴ 1891-1904 döneminde inşa edilen Transsibiry'a demiryolu, Sibiry'a'nın nüfuslanmasında, kalkınmasında, ekonomik gelişmesinde ve kentleşmesinde çok büyük katkıları olmuştur. Rus ve diğer Slav etnik unsurların Sibiry'a'ya yerleşmesinde ve bölgenin etnik yapısının değişiminde de bu stratejik demiryolu güzergâhının çok büyük rolünün olduğu altı çizilmelidir.

1904-1905 döneminde Rusya-Japonya savaşı patlak vermiş ve Uzakdoğu Sibiry'a Bölgesinde yüzlerce asker ve sivil insan hayatını kaybetmiştir. 1905-1906 döneminde jeoloji uzmanı İ. P. Tolmaçev'in başkanlığında Batı Yakutistan'da bir bilimsel araştırma gezisi düzenlenmiş ve ilk kez

¹² Rusya İmparatorluğu sınırları içinde yer alan Guberniya, eyalet veya bugünkü il bazında bir idari birimin karşılığıdır.

¹³ “İstoriçeskoe Obozrenie Sibiri” Türkçemize “Tarih Penceresinden Sibiry'a” olarak tercüme edilebilir.

¹⁴ Sibiry'a'nın tarihsel gelişimi ile ilgili aşağıdaki kaynaklara bakınız:

- <http://russiasib.ru/sibir/>
- <http://igras.ru>
- <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/132051/>

Anabar platosu ayrı bir jeomorfolojik unsur olarak irdelenmiştir. XX. Yüzyılın başından itibaren Rus ulusu ve Rusya medyası Uzakdoğu topraklarını Sibiry'a'nın doğal bir parçası olarak algılamaya ve tanımlamaya başlamışlardır. 1914 yılında 3 ciltlik “Aziatskaya Rossiya” (Asya Rusyası) kitabı yayınlanmış ve Sibiry'a ile ilgili çok doyurucu, çok detaylı bilgi ve haritalar ortaya konulmuştur. 1917-1924 döneminde S. V. Obruçev tarafından 1 milyon km²'den fazla alanı ile dünyanın en büyük kömür havzalarından biri olan Tungus kömür havzası keşfedilmiştir. 1914-1918 döneminde cereyan eden Birinci Dünya Savaşı Rusya'nın tüm bölgelerinde olduğu gibi Sibiry'a'ya da açlık, yoksulluk, yükselen ölüm oranları ve ekonomik kriz olarak yansımıştır. Bu dönemde Sibiry'a'da sürgün hayatı sürdüren ve Rusya'nın en ünlü sosyalistleri olan Sverdlov, Ordjonikidze, Kuybişev ve Stasova geniş halk kitlelerini Rus Çarlık rejimine karşı isyana ve sosyalist düşünceleri yaymayı sürdürmüşlerdir.

1918-1922 döneminde Rusya'nın genelinde cereyan eden iç savaş Sibiry'a'yı da etkisi altına almıştır. 1922 yılında Yakutistan Özerk Cumhuriyeti, 1923 yılında da Buryat-Moğol Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. 1958 yılında bu cumhuriyetinin adı Buryat Özerk Cumhuriyeti olmuştur. Rusya İmparatorluğun çöküşünden sonra “guberniya” idaresi yerine “kray” olarak adlandırılan idari yapılanmaya geçilmiş ve böylece 1925 yılında Sibirskiy Kray (Sibiry'a İdari Bölgesi) ve 1926 yılında da Dalnevostoçniy Kray (Uzakdoğu İdari Bölgesi) kurulmuştur. 1925 yılında Krasnoyarsk kenti yakınlarında kaya aşınmaları sonucunda oluşmuş Sibiry'a'nın doğal jeomorfolojik harikalarından biri olan “Stolbi” Milli Parkı kurulmuş ve bugüne kadar milyonlarca yerli ve yabancı turist tarafından ziyaret edilmiştir. 1926 yılında S. V. Obruçev ve K. A. Saliştev Verhoyansk sıradağlarını aşarak Çerski dağ kütlesini keşfetmişler. Aynı bilim uzmanları, 1929-1930 döneminde Alazey ve Yukagir platolarını keşfedip tanımlamışlar.

1930 yılında Sibiry'a İdari Bölgesi Doğu Sibiry'a ve Batı Sibiry'a olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1937-1938 döneminde bugünkü Primorskiy Kray ve Habarovskiy Kray kurulmuştur. 1941-1945 döneminde Ural ve Volga bölgesi gibi Sibiry'a bölgesi de Sovyet ordusu için gerekli malzeme, silah ve askeri teknolojileri üreten önemli bir iktisadi bölge oluşturmuştur. 1945 yılında SSCB'de üretilen çeliğin % 21'i, kömürün % 32'si ve tahıl üretiminin % 16'sini tek başına Sibiry'a bölgesi karşılamıştır. 1953 yılında Batı Sibiry'a'nın ilk büyük doğal gaz havzası (Berezovskoe) keşfedilmiştir. 1960 yılında da Şaimskoe doğal gaz havzası keşfedilmiştir. 1959 yılında İrkutsk kentinde Rusya Bilimler Akademisine bağlı olarak çalışan Sibiry'a ve Uzakdoğu Coğrafyası Enstitüsü kurulmuş ve faaliyete geçmiştir. 1950-1960 döneminde Obi, Yenisey ve Angara nehirleri üzerinde dünyanın en büyük barajlarına örnek olan İrkutsk, Bratsk, Novosibirsk ve Krasnoyarsk hidroelektrik santralleri kurulmuştur. Bu dönemde bölgede çok sayıda metalürji, kâğıt, orman, kimya, gıda, makine ve maden sanayi tesisi faaliyete geçmiştir.¹⁵

1960'lı yılların sonunda Tümen, Omsk, Tomsk, Novosibirsk ve Kemerovo oblastları ile Altayski Kray Batı Sibiry'a Bölgesi içinde yer alan idari birimler olmuşlardır. Oysa Tuva Cumhuriyeti, Buryat Cumhuriyeti, Krasnoyarsk krayı, İrkutsk ve Çita oblastları Doğu Sibiry'a Bölgesi içinde yer alan idari birimler olmuşlardır. Aynı idari bölgelendirmeye göre Yakutistan Cumhuriyeti, Primorski ve Habarovsk krayları, Amur, Magadan, Kamçatka ve Sahalin oblastları da Uzakdoğu Sibiry'a Bölgesinde yer alan idari birimler olmuşlardır. 2000 yılında da yapılan yeni idari reformlar sonucunda Rusya Federasyonu yedi büyük federal okruga (federal bölgelere) ayrılmış ve böylece Sibiry'a bölgesi topraklarında Sibiry'a ve Uzakdoğu Federal Bölgeleri kurulmuştur.¹⁶

Sonuç

Sibiry'a, iktisadi, coğrafi, tarihsel, kültürel, jeopolitik ve etno-sosyal anlamları olan göreceli, değişken ve çok boyutlu bir kavramdır. Sibiry'a'da yaşayan bir kişinin etnik ve dinsel aidiyeti, mesleği, geliri, yaşadığı yerleşim birimi, etkileşimde olduğu mekân, sosyo-ekonomik statüsü ve daha birçok benzer etkene bağlı olarak Sibiry'a'yı anlaması, algılaması, benimsemesi, sahiplenmesi

¹⁵ SSCB döneminde Sibiry'a'nın ekonomik gelişimi ile ilgili bakınız: Morozova, T. G., Zaharina, D. M. (1984) “*Novata Geografiya na Sibir*”, Sofya: Darjavno İzdatelstvo “Narodna Prosveta”

¹⁶ Sibiry'a ve Uzakdoğu Federal Bölgeleri'nin coğrafi ve demografik özellikleri için bakınız: E. Atasoy, “*Federal Bölgelere Göre Rusya'nın Nüfus ve Etnocoğrafya Özellikleri*”, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 19, 2011, ss. 183-219.

ve içtenlikle onu sevmesi değişmektedir. Bir başka anlatımla Yenisey vadisinde yaşayan ve rengineyi besiciliği ile uğraşan yaşlı Nanay, Baykal gölü kıyısında yaşayan ve balıkçılıkla geçimini sağlayan Buryat, Yakutsk kentinde fabrikada müdürü olarak çalışan etnik Rus, Novosibirsk kentinde Rus Bilimler Akademisinde görevli Yahudi kökenli profesör ile Altay dağlarında madencilikle uğraşan genç Uygur Türkünün Sibirya'ya bakış açısı farklı olması doğaldır. Başı ve sonu olmayan 13 milyon km²'lik bir alan, 12 milyondan fazla insan, 120'den fazla etnik topluluk, karmaşık bir federal idari yapı ve bir o kadar da karmaşık ve renkli bir coğrafi ve kültürel mekândan homojen bir yapının ve aynı bakış açısının çıkmaması kadar doğal ne olabilir ki?

Sibirya, Lena vadisinin derin kanyonlarıdır, Kamçatka yarımadasının aktif volkanlarıdır, Kolima havzasının donmuş topraklarıdır, Japonların güz diktiği stratejik Kuril adalarıdır, elmas ve altın madenlerinin çıkarıldığı Yakutistan'dır, Amerika kıtasına yüzünü dönmüş Çukçi topraklarıdır. Sibirya, Sayano-Şuşensk, Krasnoyarsk ve Bratsk gibi dünyanın en büyük barajların ülkesidir, kuzey yarımkürenin en düşük sıcaklıkların ölçüldüğü mekândır, dünyanın en geniş iğne yapraklı ormanların yurdudur, Transsibirya Demiryolu ile Baykal-Amur Demiryolu güzergâhlarının kesişim yeridir.

“Sibirya nedir sorusu?” yanlış bir soru olsa gerek. Kanada'dan daha büyük bir alanı kapsayan Sibirya çelişkilerle ve zıtlıklarla dolu olduğundan dolayı Sibirya'nın hangi bölgesini, hangi ilçesini, hangi yöresini bilmek istersiniz? Örneğin, Altay dağlarının eteklerindeki verimli vadilerde domates, şeker pancarı, hatta üzüm yetiştirilirken, Yamal ve Taymir yarımadasının kuzey kesimlerinde hiçbir tarım faaliyeti yapılamaz kadar sert ve soğuk bir iklim mevcuttur. Orta Sibirya Platosunda km²'ye 1 kişi dahi düşmezken Kemerovskaya oblast sınırları içinde km²'ye 29 kişi düşmektedir. Hem iklim, toprak, bitki örtüsü ve yer şekilleri, hem de demografik, kültürel ve ekonomik özellikler bakımından tek boyutlu bir Sibirya yoktur, binlerce farklı Sibirya vardır. Örneğin, 25 Mayıs 1980 tarihinde Hakas Cumhuriyetindeki Minusinsk kentinde sıcak bahar havası yaşanıp termometreler 21°C'yi gösterirken, aynı tarihte Taymir yarımadasının güneyindeki Norilsk kentinde yoğun bir kar yağışı gözlenmiş ve -15°C'lik sıcaklık değerleri tespit edilmiştir.¹⁷ Bu nedenle Sibirya hem ıssız ve seyrek nüfuslu, hem büyük kentleri barındırır ve yoğun nüfusludur; hem çok zengin, hem çok fakir yöreleri barındırır; hem sıcak hem de soğuk bölgeleri kapsar; arazilerinde yoğun tarım yapılan yerler de vardır, donmuş verimsiz topraklar nedeniyle hiçbir zaman bitkisel üretim göremeyen yerler de; Rusların yoğun olduğu Ortodoks yöreler de vardır yerli Türk azınlıkların yoğun olduğu bölgeler de var. Dinlerin ve etnosların, yerli ve göçmen azınlıkların, iklimlerin ve yer şekillerinin, sanayi ve hizmet faaliyetlerin, medeniyetlerin ve kültürlerin, farklı gelenek-göreneklerin harmanlandığı ve sentezlendiği bir kaleydoskopdur Sibirya.

KAYNAKLAR

1. Alekseev, A. İ. Nikolina, V. V. (1999) “Geografiya: Naselenie i Hozyaystvo Rosii”, Moskova: İzdatelstvo “Prosveteniye”
2. Atasoy, E., (2010) “Demografi Yazıları”, Bursa: MKM Yayınları
3. Atasoy, E., (2010) “Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası”, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları
4. Atasoy, E., (2011) “Demografî, Jeopolitik ve Etnocoğrafya Işığında Rusya”, Bursa: MKM Yayınları
5. Atasoy, E., (2010) “Federal Bölgelere Göre Rusya'nın Nüfus ve Etnocoğrafya Özellikleri”, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 19, s. 183-219
6. Atasoy, E., (2009) “Rusya Federasyonunda Yaşanan Demografik Krizlerin Anatomisi”, Bursa: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Coğrafya Dergisi, Sayı: 18, s. 21-38
7. Babin, Y. V. Moskvın, V. V. Vidyapın, V. İ. Stepanova, M. V. (2005) “Ekonomiçeskaya Geografiya Rosii”, Moskova: İzdatelskiy Dom “İNFRÀ-M”

¹⁷ Morozova, T. G., Zaharina, D. M. (1984) “Novata Geografiya na Sibir”, Sofya: Darjavno İzdatelstvo “Narodna Prosveta”, s. 7

8. Çepaliga, A. L., Çepaliga, G. İ. (2004) “Regioni Rosii, Spravoçnik”, Moskova: İzdatelstvo “Daşkov i K”
9. Dronov, V. P., Gluşkovoy, V. G. (2003) “Obştestvennaya Geografiya Rosii”, Moskova: İzdatelstvo “Klassiks Stil”
10. Dronov, V. P., Rom, V. Y. (2002) “Geografiya Rosii: Naselenie i Hozyaystvo”, Moskova: İzdatelstvo “Drofa”
11. Golubçikov, Y. H. (2003) “Geografiya Çeloveka”, Moskova: İzdatelstvo Editorial URSS
12. Hruştev, T. (2006) “Ekonomiçeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii”, Moskova: İzdatelstvo “Drofa”
13. Kalaşnikova, L. V., (2005) “Geografiya Rosii”, Moskova: İzdatelstvo “Entsiklopediya”
14. Lavrov, S. B. V. & Kaledin, N. V., (2003) “Ekonomiçeskaya, Sotsialnaya i Poliitiçeskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani”, Moskova: İzdatelstvo “Gardariki”
15. Lukanov, A. Bojinov, N. Dimitrov, S., (2005) “Stranite v Sveta 2005-2006, Spravoçnik”, Sofya: İzdatelstvo Gloriya Palas
16. Neklyukova. N. P., Duşina, İ. V., Rakovskaya, E. M., Kuznetsov, A. P., Lobjanidze, A. A., Berlyant, A. M., (2010) “Geografiya”, Moskova: İzdatelstvo OAO “AST-PRESS Şkola”
17. Pospelov, E. M., (2008) “Geografiçeskie Nazvaniya Rosii. Toponimiçeskiy Slovar”, Moskova: İzdatelstvo “Astrel”
18. Pozdnyak, G. V. & Polunkina, N. N. (2003) “Atlas Mira”, Federalnaya Slujba Geodeziya i Kartografi Rosii, PKO “Kartografiya”, İzdatelskiy Dom “Oniks 21 Vek”, Moskova
19. Pozdnyak, G. V., Kamenskaya, İ. Y., Drannikova, T. A., (2008) “Atlas Mira”, Moskova: Federalnogo Agenstva Geodezii i Kartografii Rosii, PKO “Kartografiya”, İzdatelskiy Dom “Oniks”
20. Rakovskaya, E. M., Davidova, M. İ., (2003) “Fiziçeskaya Geografiya Rosii”, Moskova: İzdatelstvo “Vlados”
21. Treşnikov, A. F., (1983) “Geografiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar. Geografiçeskie Nazvaniya”, Moskova: İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopediya”
22. Ulyanov, İ. S. (2006) “Regioni Rosii, Osnovnie Karakteristiki Subektov Rosiyskoy Fedaratsii 2006, Statistiçeskiy Sbornik”, Moskova: Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (ROSSTAT)

HAKASYA CUMHURİYETİ'NİN NÜFUS VE EKONOMİ ÖZELLİKLERİ POPULATION AND ECONOMIC CHARACTERİSTİCS OF THE REPUBLIC OF KHAKASSİA

Prof. Dr. EMİN ATASOY

Uludag University, Faculty of Education, Social Sciences and Turkish Education Department,
Gorukle Campus, Bursa, Turkey E-mail: *eatasoy@uludag.edu.tr*

Prof. Dr. ABDULLAH SOYKAN

Balıkesir University Faculty of Arts And Sciences, Balıkesir, Turkey,
E-mail: *soykana@gmail.com*

Yrd. Doç. Dr. SELAHİ COŞKUN

Kastamonu University Faculty of Science And Letters, Balıkesir, Turkey
E-mail: *selahicoskun@hotmail.com*

ÖZET

Doğu Sibirya'nın güneybatısında ve Yenisey nehrinin yukarı havzasında yer alan Hakasya Cumhuriyeti Rusya'nın en büyük ve en zengin cumhuriyetlerden biri olmamasına rağmen, zengin coğrafi potansiyeli ve çok sayıda doğal turizm kaynakları sayesinde yabancı turistlerin ve coğrafyacıların ilgisini çeken bir mekândır. Bu makalede Rusya'nın Doğu Sibirya Bölgesinde yer alan nüfus ve yüzölçümü bakımından küçük bir cumhuriyet olan Hakasya'nın coğrafi yapısı ve başlıca beşeri ve iktisadi özellikleri tartışılmıştır. Çalışmada Hakasya Cumhuriyetinin demografik

yapısı ve nüfus özellikleri irdelendiği gibi, ekonomik potansiyeli ve doğal kaynakları da incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hakasya Cumhuriyeti, Rusya,

ABSTRACT

The Khakassia Republic, located on the south-west of Eastern Siberia and above the Yenisei River, is a place that attracts foreign tourists and geographers thanks to its rich geographical potential and numerous natural tourism resources although it is not one of the largest and richest republics in Russia. This article discusses the geographical structure and major human and economic characteristics of Khakassia, a small republic in terms of population and surface area in the Eastern Siberia region of Russia. This study examines the demographic structure and population characteristics of the Republic of Khakassia as well as its economic potential and natural resources.

Keywords: Khakassia Republic, Russia

Hakasya Cumhuriyeti'nin Başlıca Nüfus Özellikleri

Hakasya Cumhuriyeti (HC) hem nüfus hem de yüzölçümü bakımından küçük bir cumhuriyet olduğundan Rusya'nın ekonomik yapısındaki payı çok küçüktür. RF'nin yüzölçümü ve nüfus bakımından %0,4'ünü oluşturan HC'nin Rusya'nın ulusal sanayi ve ulusal tarım üretimindeki payı sadece %0,3'tür (Sevruk, 2008: 398).

SSCB döneminde farklı bölgelerden göç alan HC'nin ulusal nüfusu sürekli artmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980 yılına kadarki dönemde görülen hızlı nüfus artışının asıl nedeni cumhuriyet içindeki yüksek doğum oranlarından çok, cumhuriyet dışından gelen yoğun göç dalgalarıdır. Bu yoğun göç dalgaları hem Hakasya'nın etnik, dinî, siyasi, jeopolitik ve kültürel yapısını derinden etkilemiş hem de uzun vadede titüler halkın azınlıkta kalmasına yol açmıştır. Sovyet döneminde HC nüfusunu farklı hızlarda artırmayı sürdürse de (1959'da 411 000, 1979'da 500 000), ekonomik ve siyasi krizlerin eksik olmadığı Sovyet sonrası dönemde farklı iç ve dış nedenlere bağlı olarak toplam nüfusu sürekli azalmıştır. Örneğin, 1989 yılında cumhuriyet toplam nüfusu 586,600 iken, bu sayı 2010 yılında 539,200'e gerilemiştir ve 2026'da 518,900'e kadar azalacağı öngörülmektedir. Hakasya'da hem doğum oranlarının, hem nüfus artış hızının hem de toplam nüfusun istenen sıçramayı gösterememesi, 21. yüzyılda Rusya genelinde derinleşen demografik krizden bu küçük cumhuriyetin de payını aldığını göstermektedir.¹⁸

HC, Rusya'nın seyrek nüfuslu cumhuriyetlerinden biridir ve kilometrekareye sadece 8,7 kişi düşmektedir. Rusya Federasyonu'nun aritmetik nüfus yoğunluğu ile HC'nin aritmetik nüfus yoğunluğu neredeyse aynıdır. Ayrıca cumhuriyet içinde de nüfus dengesiz bir dağılım göstermektedir. Akarsu vadileri ile verimli tarım arazilerinde nüfus yoğunluğu artarken, engebeli ve yüksek dağlık yörelerde nüfus yoğunluğunun azaldığı görülmektedir. 1675 yılında kent ilân edilen Abakan'ın nüfusu, tek başına cumhuriyet nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır. 2010 yılı verilerine göre, HC idari teşkilatı içinde sekiz ilçe (rayon), beş kent, on iki kasaba ve yetmiş dokuz köy yerleşimi yer almaktadır. HC'de nüfusu 5 binden fazla olan toplam on dört yerleşim merkezi vardır ve bunlardan sadece beşi kent grubunda yer almaktadır: Abakan, Çernogorsk, Sayanagorsk, Abaza ve Sorsk. 2010 yılında bunlardan sadece Abakan'ın nüfusu 163,600, Çernogorsk'un nüfusu 75,500, Sayanagorsk'un nüfusu 48,500, Abaza'nın nüfusu 16,900, Sorsk'un nüfusu 13 bindir. 1959-2010 döneminde başkent Abakan'ın nüfusu yaklaşık üç kat artarken, aynı dönemde genç Sayanagorsk kentinin nüfusu yaklaşık on kat artmıştır.¹⁹

SSCB döneminde HC'de bir yandan kırsal yerleşimler boşalmış, diğer yandan kentler kalabalıklaşmıştır. 1939 yılında ülke nüfusunun sadece %40,2'si kentlerde yaşarken 2002 yılında bu oran %70,8'e yükselmiştir (Simagin ve Gluşkovoy 2009: 346). 2010 yılında ise kentsel nüfus oranı %68,2'ye yükselmiş, kırsal nüfus oranı ise %31,8'e gerilemiştir. Sibiry Federal Bölgesi cumhuriyetleri arasında en düşük genç nüfus oranı²⁰ (%17,9), en yüksek yaşlı nüfus oranı²¹ (%18,3)

¹⁸ Bk. <http://www.mojgorod.ru>

¹⁹ Daha fazla bilgi için bk. <http://www.mojgorod.ru>

²⁰ Rusya'nın herhangi bir idari biriminde üretici olmayan 0-15 yaş arasındaki kız ve erkelerin toplamı, genç nüfus dilimi olarak adlandırılabilir.

ve en yüksek medyan yaş ortalaması HC'de görülmektedir. Örneğin TıvC'de medyan yaş ortalaması %29,1 iken Hakasya'da bu değer %36,9'dur. Olumsuz demografik özelliklerin ana nedeni doğurganlığı çok düşük, ortalama yaşam süresi uzun ve yaşlı nüfus oranı yüksek olan etnik Rusların cumhuriyet nüfusu içinde çok yüksek bir paya sahip olmalarıdır. Sonuç olarak, Rusya'daki farklı cumhuriyetlerin refah ve modernleşme düzeyi, endüstri ve gelişmişlik seviyesi, etnik, dinî ve kültürel yapısı, birçok olay gibi bu cumhuriyetlerin demografik parametrelerini ve beşerî özelliklerini de kaçınılmaz olarak etkilemektedir.

Bugün HC'de 100'den fazla milliyet ve azınlık grubu yaşamaktadır. 2002 yılı nüfus sayımı verilerine göre, Hakasya'da yaşayan ve sayıları 100 ile 1000 arasında değişen küçük etnik azınlıklar arasında Gürcüler, Avarlar, Altaylılar, Ermeniler, Başkurtlar, Yunanlılar, Kazaklar, Kalmuklar, Kırgızlar, Çinliler, Komiler, Şorlar, Koreliler, Letonyalılar, Litvanyalılar, Moldovlar ve Estonyalılar yer almaktadırlar.²² 1926 yılındaki nüfus sayımında Hakasların kendi yurdundaki nüfus oranı %50 iken bugün bu oran %12'ye kadar düşmüştür. Hakasya, Rusya'daki tüm titüler cumhuriyetler arasında en yüksek Rus nüfus oranına ve en düşük titüler ulus oranına sahip cumhuriyettir. 1939 yılında Hakasya nüfusunun %75,3'ünü oluşturan Ruslar 2002 yılında %80,28'lik paya ulaşırken, aynı dönemde ülkeye adını veren Hakasların oranı %16,8'den %11,98'e gerilemiştir. Dış göçler, kültürel asimilasyon ve Ruslarla karma evlilikler titüler ulusun beşerî potansiyelini kaybetmesinin başlıca nedenleri arasında sayılabilir.

HC sınırları içinde yaşayan Hakaslarla Rusların kır-kent dağılım oranlarına bakıldığında Hakasların büyük bölümünün (%61,7'lik orana tekabül eden 40,300 kişi) kırsal yerleşimlerde, Rusların büyük bölümünün (%76'lık orana tekabül eden 333,200 kişi) ise kentsel yerleşimlerde yaşadıkları görülmektedir. Hakasya nüfusu içinde Ruslardan ve Hakaslardan sonra nüfusu en yüksek etnik gruplar Almanlar, Ukraynalılar ve Tatarlardır. Fakat bunların hiç birinin Cumhuriyet nüfusu içindeki toplam oranı %2'yi aşmaz. Beyaz Rus, Mordov ve Çuvaş gibi azınlıkların her birinin HC nüfusu içindeki toplam oranı ise %0,5'in de altındadır. Böylece Hakasya nüfusunun %92'sini Ruslar ve Hakaslar, %8'ini de küçük azınlıkların oluşturdukları görülmektedir. Ayrıca 1970-2002 döneminde Alman, Çuvaş, Beyaz Rus ve Mordov nüfuslarında ciddi bir azalma olduğu dikkati çeker. Almanların büyük bir bölümü Rusya'dan göç edip Almanya'ya yerleşirken, Ukraynalıların bir bölümü de ana vatan Ukrayna'ya göç etmişlerdir. Sovyet sonrası dönemde Hakasya sınırları içinde nüfusu en hızlı artan ulusların başında kuşkusuz Azerbaycanlılar gelir. Örneğin 1989 nüfus sayımında Hakasya'da sadece 896 etnik Azerbaycanlı yaşarken, 2002 nüfus sayımında Azerbaycanlıların nüfusu 1,672'ye yükselmiştir.²³

1989 yılındaki nüfus sayımında RF sınırları içinde 79,000 etnik Hakas yaşarken, 2002 nüfus sayımında bu sayı 75,622'ye gerilemiştir. Hakaslar arasında doğurganlığın ve nüfus artış hızının azalması ile dış göçler bu topluluğun nüfusunun azalmasının başlıca nedenidir. Ayrıca Ruslarla yapılan karma evlilikler sonucunda, nüfus sayımları esnasında birçok Hakaslı, etnik kimliğini gönüllü değiştirerek kendini Rus olarak tanımlamaktadır. Aslında Rus kültür asimilasyonu en belirgin şekilde dil ve eğitim alanında kendini göstermektedir. Örneğin 2002 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı esnasında HC'de yaşayan ve etnik Rus olmayanların %49,6'sı (54,464 kişi) Rus dilinin kendi ana dili olduklarını belirtmişlerdir. Bir başka deyişle Hakasya'da yaşayan Hakas, Ukraynalı, Tatar, Beyaz Rus, Alman ve Estonyalı gibi toplulukların yarısının ana dili Rusçadır. Aynı nüfus sayımında HC'de yaşayan Hakasların %63,2'si (41,334 kişi) Hakas dilini ve %36,2'si (23,663 kişi) Rus dilini ana dilleri olarak beyan etmişlerdir. Yani etnik Hakasların üçte biri Rus dilini ve Rus kültürünü, kendi dil ve kültüründen öncelikli görmektedir.²⁴

2002 yılındaki nüfus sayımında tüm RF'de yaşayan Hakasların toplam nüfusu 75,622 olup bunlardan 65,421'i HC'de yaşadığına göre, Hakasya dışında yaşayan Hakasların nüfusunun 10 bin civarında olduğu anlaşılmaktadır. RF idari birimleri arasında en çok Hakas barındıran birim HC'nin

²¹ Rusya'nın herhangi bir idari biriminde üretici olmayan yaşlı nüfus, erkeklerde 60 yaş ve üstünü, kadınlarda ise 55 yaş ve üstünü kapsamaktadır.

²² Bu azınlıkların nüfuslarını öğrenmek için bk: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_02.php?reg=67

²³ Daha fazla bilgi için bk: www.perepis2002.ru ve <http://demoscope.ru/weekly/2011/0469/index.php>

²⁴ Daha fazla bilgi için bk: www.perepis2002.ru ve <http://demoscope.ru/weekly/2011/0469/index.php>

komşusu olan Krasnoyarsk Krayı'dır. Krasnoyarsk'ta 4,489 Hakas yaşamaktadır ki bu rakam Hakas kopuntusunun neredeyse yarısına tekabül eder. Ayrıca tüm Rusya'da Hakasların 1,219'u Tıva'da, 503'ü Kemerovo, 402'si Tomsk, 397'si İrkutsk oblastlarında, 330'u da Moskova şehrinde yaşamaktadır. Hakaslar azınlık olarak Rusya'nın tüm coğrafi bölgelerine dağılmış olsalar da en çok Doğu, Batı ve Güney Sibirya bölgelerinde yaşamaktadırlar.²⁵

Hakasya Cumhuriyeti'nin Ekonomik Coğrafya Özellikleri

Doğu Sibirya'nın güneybatısında ve Yenisey nehrinin yukarı havzasında yer alan Hakas Cumhuriyeti güneyden Tıva ve Altay cumhuriyetleri, doğudan ve kuzeyden Krasnoyarsk Krayı, batıdan ise Kemerovo Oblastı ile çevrilidir. Sibirya Federal Bölgesi'nin en küçük cumhuriyeti olan HC'nin yüzölçümü 61,600 km², toplam nüfusu da 539,200'dür. Rusya Federasyonu'nun hem yüzölçümü hem de nüfus bakımından %0,4'ünü oluşturan HC'nin Rusya'nın ulusal sanayi ve ulusal tarım üretimindeki payı sadece %0,3'tür (Sevruk, 2008: 398).

Batı Sayan Dağları'nın eteklerinde, Hakas-Minusinsk çöküntüsünü kapsayan Hakasya'nın, kuzey-güney istikametindeki uzunluğu 460 km, doğu-batı istikametindeki genişliği ise 200 km'dir. Asya'nın merkezinde, ulusların, kültürlerin ve medeniyetlerin kavşağındaki Hakasya, stratejik bir coğrafi konuma sahiptir. Nehir taşımacılığına müsait olan Yenisey nehrinin ulaşım koridoru olarak kullanılması, başkent Abakan'da uluslararası havaalanının faaliyet göstermesi, Kemerovo, Krasnoyarsk, İrkutsk, Kuzbas ve Novokuznetsk gibi endüstri merkezlerine yakın olması, Usinsk ve Abazinski otoyolları ile Güney Sibirya Devlet Demir yolu'nun Hakasya topraklarından geçmesi, cumhuriyetin jeoekonomik konumunu, ulaşım ve ticaret hinterlandını güçlü ve etkili kılmaktadır.

Güney komşuları olan Tıva ve Altay cumhuriyetleri ile karşılaştırıldığında Hakasya'nın kendine özgü olan bazı özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

- Hakasya'nın aritmetik nüfus yoğunluğu 8,8 kişi/km² olup hem Sibirya Federal Bölgesi'nin ortalamasından (3,8 kişi/km²) hem Rusya ortalamasından (8,3 kişi/km²) , hem de Tıva Cumhuriyeti (1,9 kişi/km²) ile Altay Cumhuriyeti'nden (2,3 kişi/km²) daha yoğun bir nüfusa sahiptir.
- Komşu Tıva ve Altay cumhuriyetlerine göre Hakasya'nın hem daha yüksek kentleşme oranına, hem daha yüksek Rus nüfus oranına (%80) sahip olması sosyo-kültürel ve ekonomik yapıyı dolaylı olarak etkilemiştir. HC'de kentsel nüfus oranı %71 iken bu oran AC'de %26 ve Tıva Cumhuriyeti'nde de %52'dir. Hakasya nüfusunun sadece %12'sini Hakaslar ve %80'ini Ruslar oluşturmaktadırlar. Kendi ülkelerinde azınlıkta olmaları Hakas ulusunu Tıvalılardan ve Altaylılardan farklılaştıran bir diğer özelliktir.
- Krasnoyarsk, Sayano-Şuşensk ve Maynskoe hidroelektrik santrallerinin Hakasya topraklarında yer alması, enerji konusunda ülkeyi Altay ve Tıva cumhuriyetlerine göre avantajlı kılmaktadır. Son 20 yılda Hakasya'da üretilen elektrik enerjisi 19,0 ile 27,5 Milyar kWh arasında değişmektedir. Bugün Rusya'da kişi başına en çok elektrik enerjisi üretimi Hakasya'da gerçekleşmektedir. Büyük konteyner, konteyner platformu ve molibden konsantrasyonu üretiminde Hakasya yine Rusya birincisidir.

Hakasya topraklarından çok çeşitli madenler ve enerji kaynakları çıkarılmaktadır. Demir²⁶, altın, kömür, molibden, boksit, mermer, granit, azbest, baritin, fosfor, bakır ve polimetaller bu doğal kaynakların başında gelir. Askiz, Beysk, İzihsk, Eniseysk, Hakas ve Çernogorsk sahalarında kömür; Abakan ve Teysk sahalarında demir; Sorski yöresinde molibden; Kibik-Kordon sahasında ise mermer çıkarılmaktadır. Rusya'daki tüm baritin rezervlerinin %27'si, tüm molibden rezervlerinin %11'i, tüm kömür rezervlerinin %3'ü ve tüm demir rezervlerinin %1'i Hakasya topraklarında bulunmaktadır. Hakasya tek başına, Rusya'da üretilen elektrik enerjisinin %13'ünü sağlamaktadır.

Abakan, Sayanogorsk, Çernogorsk, Abaza, Sorsk ve Ust'-Abakan Hakasya'nın en önemli endüstri merkezleridir. Cumhuriyet sınırları içinde en yaygın endüstri kollarının başında metalurji ve makine sanayi, elektroenerji, gıda ve içki sanayi, alüminyum sanayi, maden işleme sanayileri, inşaat malzemeleri sanayi, ayakkabı ve tekstil sanayi, orman ve kâğıt sanayi, kimya ve petro-kimya

²⁵ Daha fazla bilgi için bk: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_02.php?reg=51

²⁶ Rus bilim uzmanlarına göre Hakasya'da yaklaşık 2 milyar ton demir rezervi olduğu tahmin edilmektedir.

sanayi gelmektedir. Sorski ve Tuimski fabrikaları metalürji alanında cumhuriyetin en önemli endüstri kuruluşları arasında yer almaktadır. Abakan kentinde et, içki ve süt ürünleri üreten gıda fabrikaları, vagon fabrikası (Abakanvagonmaş), konteyner fabrikası, makine, ayakkabı ve trikotaj fabrikaları faaliyet göstermektedirler. Çernogorsk kentinde kömür işleme tesisleri ve mobilya fabrikaları çalışmaktadır. Sayanogorsk kentinde Rusya'nın en büyük alüminyum fabrikalarından biri olan Sayanski Alüminiev Zavod ve inşaat malzemeleri üreten Sayanmmramor fabrikası faaliyet göstermektedir.

Tarım, Hakasya'nın en gelişmiş ekonomik sektörlerinin başında gelir. Tarımsal gelirlerin yaklaşık %30'u bitkisel üretimden ve yaklaşık %70'i hayvancılık faaliyetlerinden oluşmaktadır (Hruşçev, 2006: 574). Minusinsk, Abakan, Tom, Yenisey ve Çulım vadilerindeki akarsu ovaları cumhuriyetin en verimli tarım arazilerini oluşturmaktadırlar. Bu verimli ovalarda buğday, şeker pancarı, ay çiçeği, arpa, çavdar, yulaf, soğan ve patates yaygın olarak yetiştirilmektedir. Fakat Sovyet sonrası dönemde kolhoz ve sovhozların büyük bir bölümü işlevsiz bırakılmış, devlet tarım arazilerinin büyük bir bölümü özelleştirilmiş ve tüm bunların sonucunda 1990 yılındaki 597,700 hektarlık ekili-dikili arazi miktarı 2009 yılında 216,200 hektara düşmüştür. Hakasya'nın iklimi, su kaynakları ve yer şekilleri geniş çayır ve meralara uygun bir ekolojik ortam sağlamıştır. Bu çayır ve meralar küçük ve büyük baş hayvancılığın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ülkede koyun ve at besiciliğinin yanı sıra, et, yün ve süt üretimi ile mandıracılık faaliyetleri yaygınlık kazanmıştır. Fakat Sovyet sonrası dönemdeki siyasal ve ekonomik istikrarsızlık tüm ekonomik sektörlerde olduğu gibi tarım sektörünü de olumsuz biçimde etkilemiştir. Tablo 14'te de görüldüğü gibi 1990-2009 döneminde büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısındaki ciddi düşüş, tarım sektöründeki sorunların kolay kolay çözülemeyeceğine işaret etmektedir.

Hakasya topraklarında turistlerin ilgisini çeken kale, höyük, tarihsel kalıntı, arkeolojik kalıntı, inanç merkezi, sanat eseri, müze vb. yaklaşık 30,000 tarihî ve kültürel mekan bulunmaktadır. Ayrıca ülke sınırları içinde 500'den fazla göl, 1,500'den fazla bitki türü, 334 kuş türü, 37 balık türü cumhuriyetin ekolojik zenginliğini yansıtmaktadır. Devlet tarafından koruma altına alınan sahalar cumhuriyet yüzölçümünün %7,6'sını oluşturmaktadır. Hakasya'nın yaklaşık %65'i ormanlık, %20'si ise bozkırdır. Cumhuriyetin kereste potansiyeli 444,3 milyon m³ olarak hesaplanmaktadır. Sedir ağaçları ve sedir ormanları Hakasya'nın en büyük doğal zenginliklerinin başında gelir. Şira gölü ve çevresi şifalı sularıyla ve termal kaynaklarıyla ülkenin en önemli turizm merkezlerinden biridir. Yenisey, Abakan, Tom ve Çulım vadileri ise cumhuriyetin önemli rekreasyon alanları arasında yer almaktadırlar.

Hakasya'da turizm açısından büyük önem taşıyan iki millî park yer almaktadır. 1991 yılında kurulmuş olan Çazi Millî Parkı 24,100 km²'lik bir yüzölçümüne sahip olup Hakasya'nın önemli rekreasyon alanlarından biridir. Uybat ırmağı havzasında yer alan bu millî parkta endemik bitkiler yer aldığı gibi, tarihsel ve arkeolojik kalıntılar da mevcuttur. 1993 yılında kurulmuş olan Küçük Abakan millî parkı ise 97,800 km²'lik bir alana sahiptir. Küçük Abakan ve Büyük Abakan ırmaklarının havzasındaki bu millî parkta, Batı Sayan dağlarındaki tayga ormanları bulunmaktadır. Bataklik sahalar, göletler, sulak vadiler, tepelik sahalar, iğne yapraklı ormanlar, tundra sahaları, alpin çayırlar Küçük Abakan Millî Parkı'nda görülen başlıca doğal ekolojik yerlerdir (Sevruk, 2008: 396).²⁷ Hakasya, Rusya'nın hızla gelişen cumhuriyetlerinin başında gelir. Bu hızlı gelişim, sanayi ve ulaşım faaliyetleri gibi ulusal dış ticarete de yansımıştır. 2005 yılında HC'nin toplam ihracatı 703,8 milyon dolarken, 2009 yılında 1,47 milyar dolara yükselmiş, yani dört yıl gibi kısa bir zaman diliminde yaklaşık iki kat artmıştır. Aynı dönemde ulusal ithalat 326,3 milyondan 434,9 milyona yükselmiştir. Cumhuriyet ekonomisi dış ticaret açığı vermediği gibi, 2009 yılındaki ihracat hacmi ithalat hacmini yaklaşık üç buçuk kat aşmıştır.

KAYNAKLAR

1. Alekseev, A. İ. Nikolina, V. V. (1999) "Geografıya: Naselenie i Hozyaystvo Rosii", Moskova: İzdatelstvo "Prosveštenie"
2. Atasoy, E., (2010) "Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası", Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları

²⁷ Hakasya'daki turistik merkezler hakkında daha fazla bilgi için bk: <http://www.r-19.ru/tourism.html>

3. Atasoy, E., (2011) “Demografi, Jeopolitik ve Etnocoğrafya Işığında Rusya”, Bursa: MKM Yayınları
4. Atasoy, E., (2010) “Federal Bölgelere Göre Rusya’nın Nüfus ve Etnocoğrafya Özellikleri”, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 19, s. 183-219
5. Babin, Y. V. Moskvın, V. V. Vidyapın, V. İ. Stepanova, M. V. (2005) “Ekonomiçeskaya Geografiya Rosii”, Moskova: İzdatelskiy Dom “İNFRA-M”
6. Bulatov A. S., (2005) “Strani i Regioni Mira: Ekonomiko-Politiçeskiy Spravoçnik”, İzdatelstvo Prospekt, Moskova, 2005
7. Çepaliga, A. L., Çepaliga, G. İ. (2004) “Regioni Rosii, Spravoçnik”, Moskova: İzdatelstvo “Daşkov i K”
8. Çirikov, A. L., Pozdnyak, G. V., (2008) “Atlas Mira”, Moskova: İzdatelstvo PKO “Kartografiya”, İzdatelstvo “Oniks”
9. Dronov, V. P., Gluşkovoy, V. G. (2003) “Obştestvennaya Geografiya Rosii”, Moskova: İzdatelstvo “Klassiks Stil”
10. Dronov, V. P., Rom, V. Y. (2002) “Geografiya Rosii: Naselenie i Hozyaystvo”, Moskova: İzdatelstvo “Drofa”
11. Lavrov, S. B. V. & Kaledin, N. V., (2003) “Ekonomiçeskaya, Sotsialnaya i Politiçeskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani”, Moskova: İzdatelstvo “Gardariki”
12. Lukanov, A. Bojinov, N. Dimitrov, S., (2005) “Stranite v Sveta 2005-2006, Spravoçnik”, Sofya: İzdatelstvo Gloriya Palas
13. Morozova, T. G., Zaharina, D. M. (1984) “Novata Geografiya na Sibir”, Sofya: Darjavno İzdatelstvo “Narodna Prosveta”
14. Neklyukova. N. P., Duşina, İ. V., Rakovskaya, E. M., Kuznetsov, A. P., Lobjanidze, A. A., Berlyant, A. M., (2010) “Geografiya”, Moskova: İzdatelstvo OAO “AST-PRESS Şkola”
15. Pirojnik, İ. İ., (2008) “Geopolitika v Sovremennom Mire”, Minsk: İzdatelstvo “Tetra Sistem”
16. Plisetskiy, E. L., Vinokurov, A. A., Gluşkova, V. G., Simagin, Y. A., (2008) “Vvedenie v Ekonomiçeskuyu Geografiyu i Regionalnuyu Ekonomiku Rosii”, Moskova: İzdatelstvo “Vlados”
17. Pospelov, E. M., (2008) “Geografiçeskie Nazvaniya Rosii. Toponimiçeskiy Slovar”, Moskova: İzdatelstvo “Astrel”
18. Rakovskaya, E. M., Davidova, M. İ., (2003) “Fiziçeskaya Geografiya Rosii”, Moskova: İzdatelstvo “Vlados”
19. Sokolin, V. L. (2007) “Rosiya v Tsifrah 2007. Kratkıy Statistiçeskiy Spravoçnik”, Moskova: Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (ROSSTAT)
20. Treşnikov, A. F., (1983) “Geografiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar. Geografiçeskie Nazvaniya”, Moskova: İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopediya”
21. Ulyanov, İ. S. (2006) “Regioni Rosii, Osnovnie Harakteristiki Subektov Rosiyskoy Fedaratsii 2006, Statistiçeskiy Sbornik”, Moskova: Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (ROSSTAT)

STUDY ON THE OSMOPROTECTANT IMPROVING SEED GERMINATION IN HALOPHYTE PLANTS IN SALINE SOILS

Tursunbaeva Mamlakat

Магистрант факультета естественных наук ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Научный руководитель – Бектурова А.Ж.

Abstract. The aim of work. It is known that some species of salt-tolerant plants – halophytes are able to take up more quantity of salts from soils by their roots and accumulate them in different organs. These plants are the potential instruments for cleaning up the soils from salts. However, their seeds are not able to germinate in saline conditions. Therefore the aim of the project is the search of a compound(s) in halophyte tissues which may stimulate seed germination under saline conditions and the study on their properties.

The hypothesis. Most research into the effects of salinity on plants has investigated changes occurring in leaves. However, it is the roots which are in direct contact with the saline solution. Although there are opportunities to control salt entering leaves at various points along the transpiration stream, the roots must perform a crucial function in the management of input and throughput. Therefore we propose that most compounds protecting against salinity are synthesizing in the roots of halophytes. Indeed, we found that halophyte roots contain a compound improving salt tolerance of halophyte seeds.

Stages of research: Collection an information about the salts-contaminants of saline soils and physiological-biochemical mechanisms of plant tolerance to salinity. Collection of halophyte seeds in salt affected soils of Aral Sea region. Mastering the methods of growing of the halophytes in laboratory and field conditions.

Innovation of the work: It was for the first time found that pre-sown treatment of halophyte seeds with the extracts of halophyte roots grown high saline soils increases the tolerance of seed germination under saline soil conditions. Halophyte root extracts contain low molecular compound which improves salt tolerance of seed germination in halophytes under saline conditions.

Practical importance of the work: Development of the methods for preparative isolation of the compound and its use will make possible to improve halophyte seed germination in saline soils. Moreover, the determination of its structure make possible to its synthesis chemically. Improvement of salt tolerance of seed germination in halophytes make possible to restore salt affected soils (particularly in the Aral Sea region), their recolonization and use them for agriculture, and thus, to generate employment of local population and stop their migration.

Introduction. Erosion and salinity cause soil degradation and eventually its loss. On a global scale it is estimated that at least 1.5 billion hectares of land are affected by salinity and one-third to one-half of all irrigated lands have reduced production due to excessive salts. The Aral Sea basin of Kazakhstan exhibits the effects of excessive irrigation of cotton and rice in areas with inadequate drainage. The water flow to the Aral Sea was reduced to less than half as a result of massive wasteful irrigation management. One of the most common problems caused by excessive ditch irrigation is water logging and high rates of evaporation that increase soil salinity.

Kazakhstan agricultural crops often suffer from long periods of salinity, drought and unfavorable temperature. Any practical way of increasing the tolerance of plants to these stresses would stabilize and increase the income from agriculture. It is well known that plants resistant to cold, salinity and drought accumulate a large quantity of nitrogenous organic compatible solutes or osmoprotectants. Considerable varietal differences in solute accumulation and associated stress tolerance have been demonstrated in a number of plant species.

The most innovative aspects of the present project is the finding that the roots of endemic halophyte plants such as *Aeluropus*, *Suaeda*, *Salicornia*, *Tamarix* and *Atriplex* under saline conditions synthesize a novel germination-stimulating or salt-alleviating compound called osmoprotectant (OSMP). The present studies will constitute a valuable contribution to enhance forestation programs of highly saline lands by halophyte species and promote the reclamation of saline soils for crop production and re-establishment of lost native ecosystems of the Aral Sea area.

This project attempts also to provide means to slow down and reverse the process of regional degradation in the Aral Sea basin, where soil salinization has developed at a fast pace, gradually eliminating the capacity of farmers to produce crops and has destroyed rich ecosystems in the area. This project constitutes also an attempt to combat desertification by reclaiming salt-affected soils that used to be agricultural lands, in order to allow renewed crop production in this extensive area and decrease population migration to impoverished urban centers.

This investigation was started in 2003 as the project “The use of halophyte plants for the reclamation of salt affected agricultural areas of Central Asia and Kazakhstan” supported by United States’ Agency of International Development (USAID), Grant CA21-026 and finished in 2007. Principal investigator is prof. Z.Alikulov. At present this work is continuing in the laboratory of Cell Biology in the Department of Biotechnology and Microbiology of the L.N.Gumilev Eurasian National University in Astana.

Background and rationale. Salinity and erosion cause soil degradation and eventually its loss. On a global scale it is estimated that at least 1.5 billion hectares of land are affected by salinity and one-third to one-half of all irrigated lands have reduced production due to excessive salt. The increasing use of poor quality water, additions of waste salts to our environment, as well as increasing contamination of underground water sources, is leading to a steady soil contamination. Plants capable of existing in such conditions are predominantly halophytes, yet even after years of research, still relatively little are known about their survival mechanisms.

The Aral Sea basin of Kazakhstan exhibits the effects of excessive irrigation of cotton and rice in areas with inadequate drainage. The water flow to the Aral Sea was reduced to less than half as a result of massive wasteful irrigation management. One of the most common problems caused by excessive ditch irrigation is water logging and high rates of evaporation that increase soil salinity. Saline soils in Kazakhstan, Aral sea region in particular, often suffer from long period drought stress, salinity and extreme temperature (Jensen et al., 1997; Елешев, 2012).

Numerous plant species have developed adaptive mechanisms that allow sustained growth in saline environments. Halophytes developed high levels of physiological plasticity to cope with environmental stress, particularly in response to increasing salinity (Hasegava et al., 2000). Moreover, halophytes can accumulate large quantities of NaCl in their tissues (Momonoki et al., 1996). The ability of halophytes to decrease soil salinity has been demonstrated by several investigators. The halophyte, *Suaeda salsa*, was grown in saline soil in pots and watered with a NaCl solution. The halophyte accumulated Na during a 120 day growing period and caused a net reduction in the Na content of the soil. *Suaeda* also decreased the Na content of saline soil in a field experiment (Ke-Fu, 1991). Thus, these results confirm that *Suaeda* is an effective salt absorber in saline soils.

Dormant halophyte seeds are tolerant to high levels of salinity, remaining viable and capable of germination (Baskin and Baskin. 1995). However, germination of halophyte seeds does not correlate with salt tolerance of adult plants at later stages of development. Increased salinity inhibits seed germination, delays it, and lowers total germination (Katembe et al., 1998). Halophyte germination is affected in two ways when seeds are exposed to saline conditions. Firstly, the high osmotic potential of the medium prevents the embryo from taking up water, and secondly, the toxic effect of some ions leads to embryo poisoning. Thus, the germination stage is crucial to determine the ability of halophytes to survive to maturity (Keiffer and Ungar; 1997, Qadir et al., 1995; Tobe et al., 2000; Khan et al., 2000; Seaman, 2007). Reports of salt tolerance at germination level in halophytes have failed to take into account differences in salt tolerance during early seedling

development. If the definitive mechanisms of salt tolerance at the germination stage can be defined, they will be extremely valuable in improving crop plant resistance to salinity.

1.1 Halophyte plants in the Kazakhstan. Halophytes are highly salt tolerant plants that exhibit a high level of physiological plasticity to cope with environmental stress, particularly in response to increasing salinity (Hasegawa, 2000). The following halophyte plants, native of the Aral Sea basin, will be studied in this project: *Atriplex* (*A. verrucifera*, *A. cana*, *A. tatarica*), *Suaeda* (*S. physophora*), *Tamarix* (*T. ramosissima*, *T. hispida*, *T. taxa*), *Salicornia herbacea* and *Aeluropus* (*A. litoralis* and *A. repens*). *Atriplex* is an herbaceous annual distributed widely through the world, found especially in coastal and inland salt marshes. Its habitat has a salt content of up to 3.6 % total salts. *Salicornia* is an obligatory halophyte with global distribution in coastal and continental saline habitats usually occupying areas with salinity up to 5% NaCl. *Suaeda* is a succulent perennial annual halophyte which grows either in an erect or crawling forms in soils with salinities up to 5% NaCl. Studies on the biology of *Aeluropus* ssp. are scarce, with only one available publication reporting on the very high salt tolerance of the plant. Preliminary work of the Kazak investigators showed that *Aeluropus litoralis* grew on soils with salinity up to 6.5% in the Aral Sea region. According data published by the Institute of Botany and Phytointroduction of the Academy of Sciences of Kazakhstan, *Aeluropus litoralis* and *Suaeda physophora* were the dominant species in grazing lands in Aral Sea basin (Kurochkina, 1966). All these halophytes have a remarkable ability to accumulate large quantities of NaCl in their tissues. The mineral content of these plants, mainly NaCl, was between 30 and 50% of their dry weight. This ability was often expressed at relatively low external salt levels.

1.2. Other useful features of halophytes. An additional result of inadequate irrigation of Aral soils is the soils contamination with heavy metals. The excessive use of pesticides to control parasites and weeds resulted in pesticide accumulation not only in the water of the lake, but also in the surrounding soils. All these pollutants have been spread over large areas by winds, entering the food chain up to the human level. *Salicornia* deposits organochlorine residues in the root epidermis, concentrating the pesticide in roots. *Atriplex* plants appeared to have the greatest potential for heavy metal accumulation in the rhizosphere. Some of halophyte plants are palatable to cattle, and have a high nutritive value. In spite of the salt content of its leaves, *Aeluropus litoralis* in the Aral Sea region is a most important forages for sheep. *Salicornia* is produced in the Netherlands as a cash crop vegetable for the European market. This features of halophytes species should be considered together with their capacity to remove excess salts and heavy metals from contaminated soils.

1.3. Compatible solutes (osmolytes) in salt tolerance. A metabolic response to salt stress is the synthesis of compatible osmolytes (Paleg et al., 1985; Hasegawa et al., 2000; Iqbal et al., 2006). These mediate osmotic adjustment and therefore protect sub-cellular structures and reduce oxidative damage caused by free radicals, produced in response to high salinity. Osmolyte compounds include sugars, polyols, amino acids and tertiary and quaternary ammonium and sulphonium compounds, and they are stabilizing osmolytes, helping to preserve macromolecules under dehydration stresses, giving rise to its name as an “osmoprotectant” (Hasegawa et al., 2000; Iqbal et al., 2006). Osmoprotectants are used in agronomy (foliar or seed treatment) and plant improvement (conventional breeding or genetic engineering) to increase crop productivity (Naidu, 2003; Naidu et al., 2003).

1.4 Importance of seed priming (hydration and dehydration). In the 50th of the last century P. Genkel discovered that pre-sown saturation of dry seeds with water and subsequently drying thoroughly increase the germination percentage of the seeds and seedlings' growth (Basu, 1994). Moreover, growing seedlings become resistant to the unfavorable environmental conditions. This phenomenon could be considered as natural process of seed life. In the natural conditions mature seeds from mother ears fall to the soil and until the next growth cycle saturated with the rain (snow) water, and then dried subsequently. When the conditions become favorable for sprouting, i.e. in proper temperature, humidity and sunlight seeds start to germinate and its seedlings would be

resistance for the unfavorable conditions of the environment. Seed germination in saline environments usually occurs during the spring or in a season with high precipitation, when soil salinity levels are usually reduced.

Therefore, one promising approach to improve germination tolerance to salinity is seed priming in relevant solution. The significance of seed priming, which implies controlled seed imbibition followed by drying, to improve later development of seedlings has been established by a number of researcher. Seed priming with relatively high concentrations of essential mineral elements or natural compounds may be studied as a fertilization technology to minimize soil and foliar fertilization, thus reducing environmental contamination. Since seed priming also improves seedling stand size resulting in higher yield, it is expected that the resulting halophyte plants may have a higher salt-accumulating capacity.

Priming of seed enhanced the speed of emergence and improved the field stand and plant growth, both during the vegetative stage and seed maturation, and also increased seedling frost resistance (Koehler, 1997). Primed seeds of *Brassica napus* germinated earlier and showed a higher final percentage of germination than unprimed seed, particularly under salt and osmotic stresses at low temperature (Gao et al., 2000; Zhang et al., 2007). Priming of tomato seeds with 1 M NaCl was recommended prior to sowing directly in saline soils (Cuartero and Fernandes, 1999). NaCl priming in melon seedlings grown in saline conditions increases their salt tolerance. Total emergence and dry weight were higher in melon seedlings derived from primed seedlings and they emerged earlier than non-primed seeds. Our study revealed that hydro priming could invigorate halophyte seeds. One of the reasons for decreased time between imbibition and radicle emergence is that during pre-sowing seed treatments the dormancy of the seed is broken and the seed biochemical processes commences, which lead to faster germination and emergence (Farooq et al., 2006). The increased shoot and root length in primed plants can be due to metabolic repair of damage during treatment and that change in germination events. After priming, plant seeds reached a higher level of synthesis of protein, RNA and DNA (Hasegava et al., 2000). Reports of salt tolerance at germination level in halophytes have failed to take into account differences in salt tolerance during early seedling development. If the definitive mechanisms of salt tolerance at the germination stage can be defined, they will be extremely valuable in improving crop plant resistance to salinity.

The present project includes a study of the capacity of halophyte seeds to germinate faster and synchronously with a high percentage of germination, and enhanced tolerance to stress as a result of special seed priming. Thus, the improvement seed germination and seedling stand under high salinity may enhance not only forestation processes in the Aral Sea region but also reclamation of salt-affected land for crop production in the region.

Materials and methods. Fresh seeds of *Aeluropus*, *Suaeda*, *Salicornia*, *Atriplex* and *Tamarix* were collected from dry inflorescences in natural populations growing in desert saline soils at the Khazaly in Aral Sea region of Kazakhstan. The soil in the Aral region is a greyish-brown zerniezem, with up to 1% organic matter in the surface layer, that has developed saline-sodic characteristics because of poor drainage. However, sandy soils are relatively fertile. Annual precipitations range between 250 to 300 mm, of which 80-90% falls between April and November, when the maximum salt accumulation in plants is expected. Sandy soils in the region have a high capacity to absorb rain water. The sand can condense air moisture which is an additional source of water during the dry summer. Arid zones have high evaporation rates, which encourage concentration of salts at the soil surface. During the first 2 days, the fresh seeds were tested for germination behavior and part of them was stored at +5°C. One reason for testing seed germination immediately after harvest is that seed germination behavior may change during storage. Before germination the seeds were sterilized by using 30% hypochlorite for five minutes and then washed three times with distilled water.

Atriplex

Aeluropus

Tamarix

Salicornia

2.1. Isolation and purification of the osmoprotectant (OSMP). Cell-free extracts of leaves, stem and roots of adult halophyte plants were obtained by crashing them in distilled water (1 gram plant tissue : water 1 : 2) and further centrifugation. For separation of low molecular compounds

(OSMP) from a high molecular ones (proteins, carbohydrates, nucleic acids etc) we used gel-chromatography of the extracts through the Sephadex G-15 (medium) equilibrated with distilled water. For further investigation the low molecular fraction obtained from the sephadex is concentrated using the rotary vacuum evaporator. Low molecular OSMP fraction from the sephadex purified further using a cation exchange through the Dowex. This strong cation exchange resin was loaded into glass column and thoroughly washed and activated with 0.4 mM HCl. The fraction from the Sephadex was passed through the resin. The column thoroughly was washed with distilled water and then eluted with 0.2 mM ammonium solution.

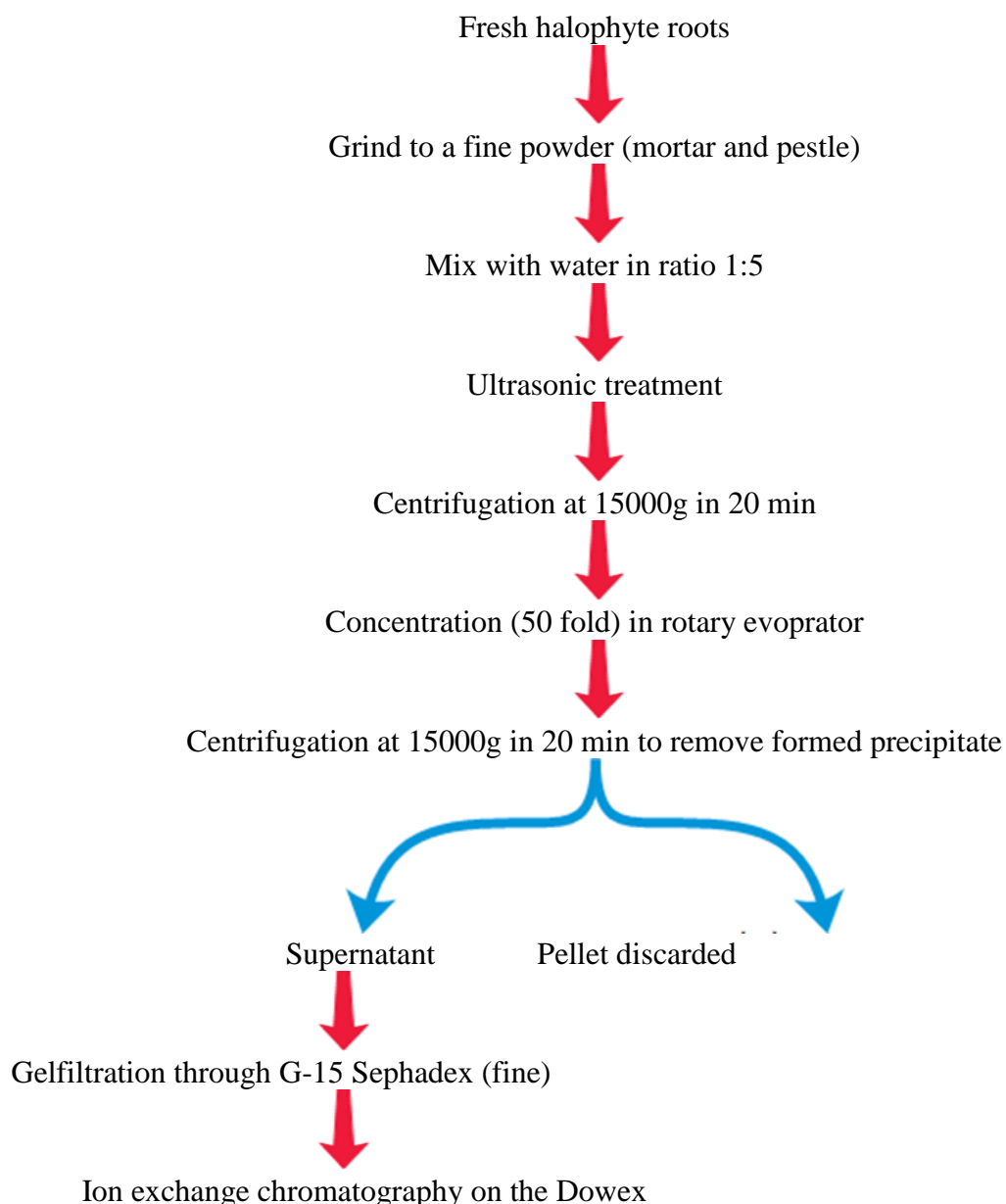

Fig.1. The scheme of OSMP isolation and purification

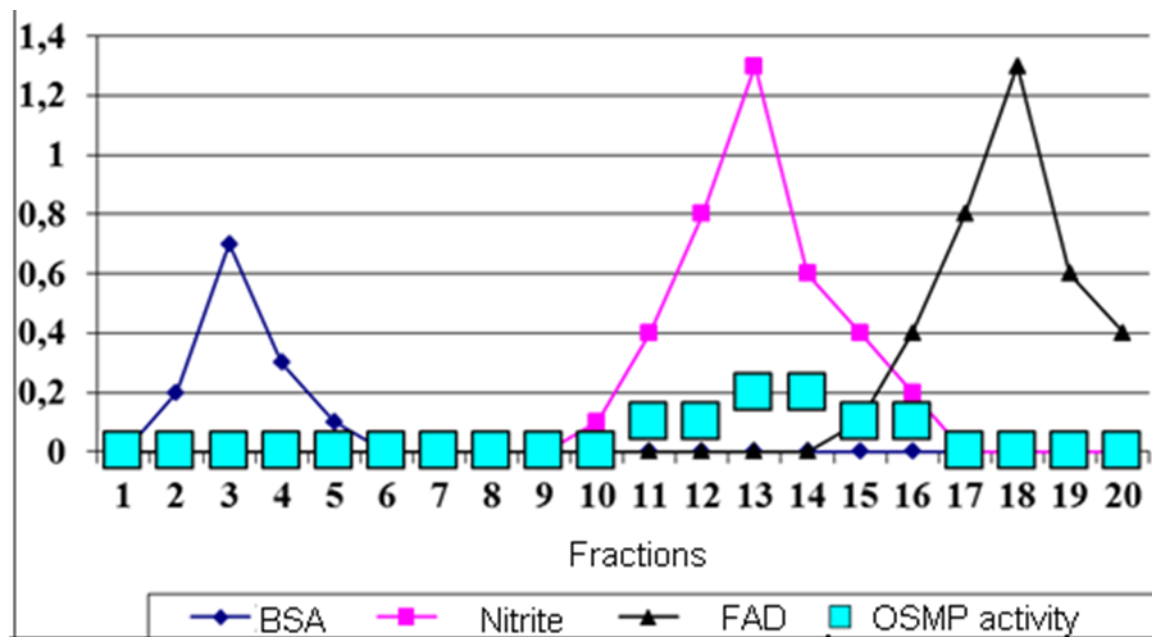

Fig.2. Gel-filtration of halophyte root extract through the Sephadex G-15 (medium, Pharmacia Fine Chemicals). BSA (bovine serum albumin) – high molecular fraction, nitrite – low molecular fraction and low molecular fraction of aromatic compounds. OSMP activity is observed in low molecular fraction of the sephadex.

2.2. Detection of seed germinating activity of OSMP. Halophyte seeds were incubated in the solution of low molecular fraction (OSMP) for 24 hours at 7°C. Then the seeds were dried at room temperature in 24 hours (but not under sunlight). After this two stage procedure (priming) halophyte seeds were germinated on filter paper placed in the Petri dishes. For detection halophyte seeds were germinated on filter papers moistened with 100 mM NaCl solution. Germination and per cent of sprouted seeds considered as an indicator of OSMP activity.

Results and discussion. 3.1. Importance of stratification in seed germination in halophytes. Seed germination is a critical stage for the life cycle of the halophytes. Seed dormancy is an important means of initiating growth under appropriate conditions. In saline environments the seeds of halophytes may remain un-germinated over extended periods even after imbibition if the external environment does not favor germination and seedling survival. Halophyte seeds can survive high salinity and temperature stress and germinate when stress is removed. The seeds of halophytes have the capacity to recover from a salinity shock and start germination once salinity is reduced, which may happen following rain. Halophytes of Aral Sea region of Kazakhstan are plants of saline habitats that grow under conditions that may vary in extremes of temperatures (freezing to very hot), drought and salinity (mild to almost saturation).

Stratification is the process of subjecting seeds to both cold and moist conditions. Thus, stratification became the process by which seeds were artificially exposed to cold-moist conditions between layers of soil to encourage subsequent germination in spring. In its most basic form, when the stratification process is controlled, the pretreatment amounts to nothing more than subjecting the seeds to storage in a cool (+1° to +5°C) and moist environment for a period found to be sufficient for halophyte seeds. According to the literature for different plant species this period of time may vary from one to three months.

3.1.1. Cold stratification of halophyte seed. Saline soil was obtained from Khazaly region moistened with regular water (soil moisture content approximately 12%) was in glass dishes. Fresh (one week after collection) halophyte seeds were placed on the filter paper in Petri dishes and into soil. They were closed and placed in a refrigerator in the dark for 15, 30, 45 and 60 days at constant temperature of 5°C. After such a treatments the seeds were transferred to Petri dishes.

Germination of the seeds was significantly increased by cold stratification. As stratification time increased from 0 to 45 days there was a decrease in the minimum temperature at which a high percentage of the seeds could germinate (Fig.3).

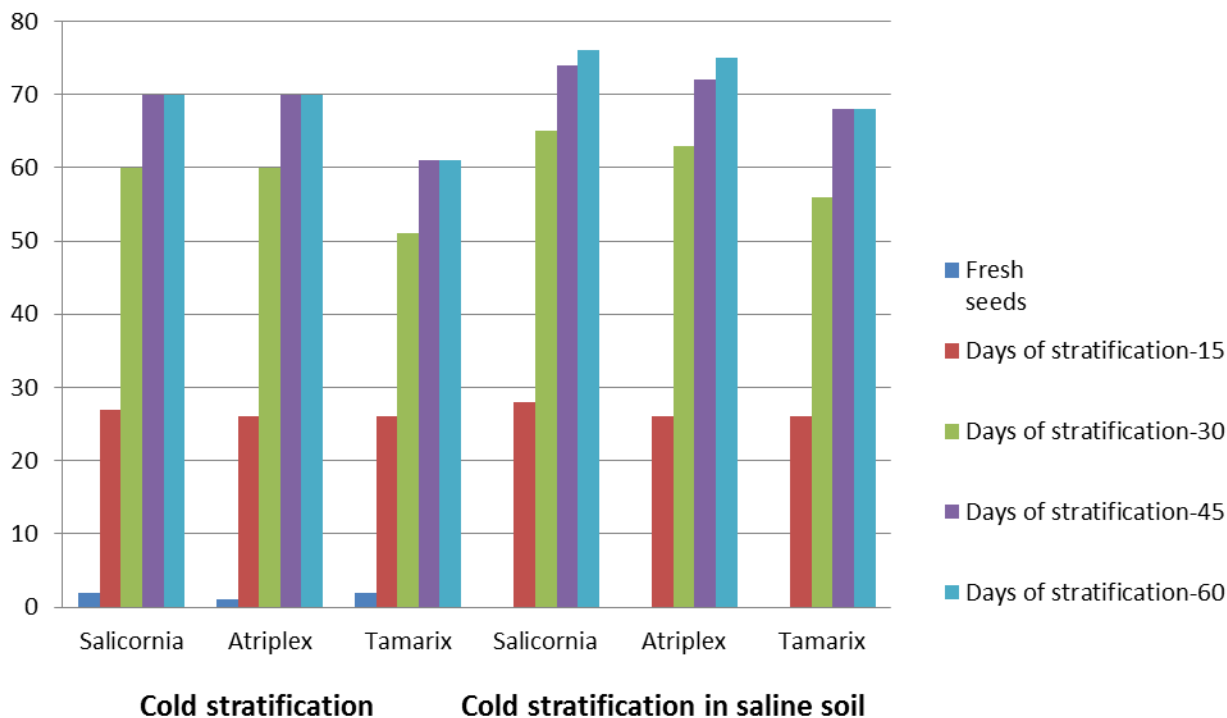

Fig.3. Effect of stratification conditions on halophyte seed germination (per cent of seed germination)

So, germination of *Salicornia* seeds at 5°C increased from 1-2 % in fresh (control) seeds to 70 % in 45 days-stratified seeds in moist paper and to 76% in moistened saline soil. Germination of *Atriplex* seeds under these conditions increased from 1% in control seeds to 70 % in 45 days-stratified seeds in the paper and to 76% in the soil. Germination of *Tamarix* seeds increased from 1-2% in the control to 61% in 45 days seeds in the paper and to 68% in the soil. Thus, germination percentage of all the seeds stratified in saline soil was slightly higher than it was in moist paper.

3.2. Germination capacity of different halophyte seeds under increasing concentrations of NaCl. First of all we studied the germination of the seeds of different Kazakh halophytes under increasing concentrations of NaCl in growth medium. Figure 2 shows that the seeds of all halophyte species can not germinate in the presence of NaCl concentrations higher than 100 mM (or 0.58%). More tolerant seed germination observed in *Aeluropus*, *Atriplex* and *Salicornia*. Therefore we used 100 mM NaCl as a threshold concentration for seed germination experiments.

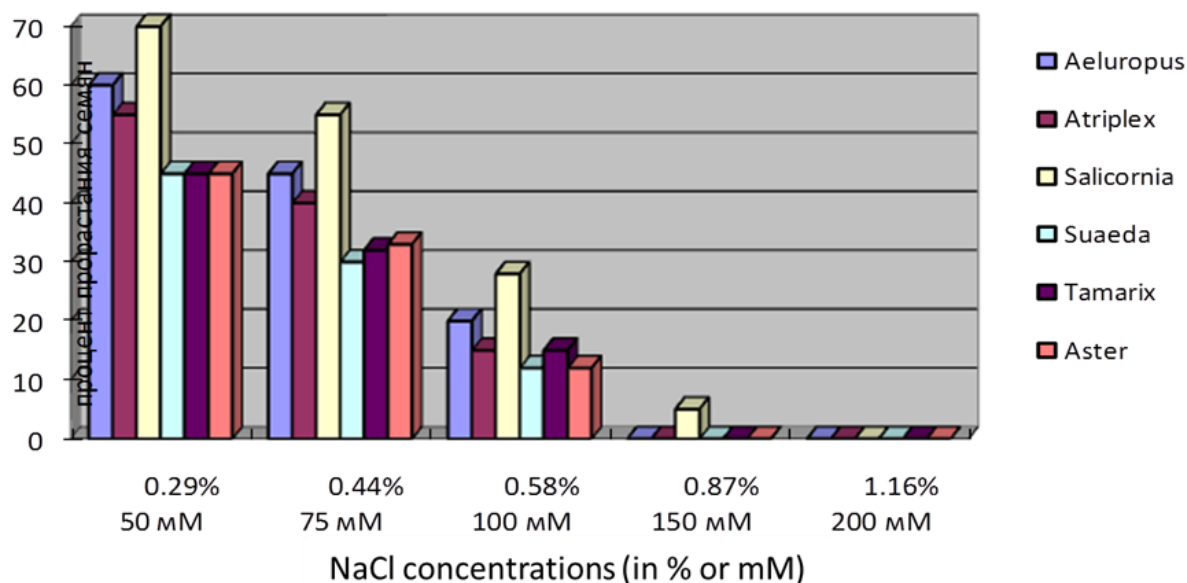

Fig.4. Germination of the seeds of different halophytes under increasing concentrations of NaCl

3.3. Presence of the osmoprotectant (OSMP) in halophyte roots. Some of the Australian halophyte *Melanleuca* species are salt tolerant, which has been attributed to their ability to accumulate large quantities of osmoprotectants known as proline analogues. The stress tolerance of these species is attributable to their ability to accumulate large quantities of proline analogue – trans-3-hydroxy-N-methyl-L-proline (Fig.5). This compound comprised up to 4-6% of the dry weight of the tissue. These have been used in seed treatment and foliar application to increase the salt resistance of economic crops (Naidu, 2003; Naidu et al., 2003).

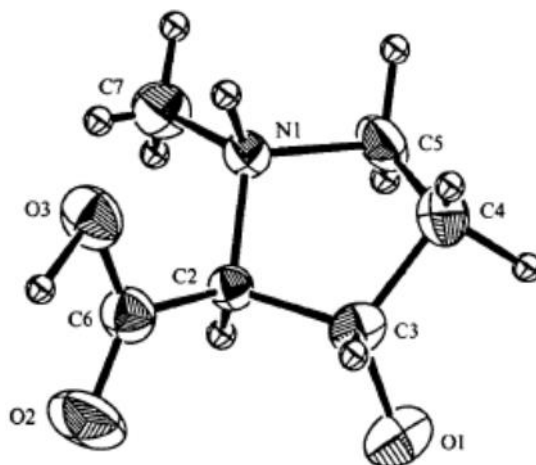

Fig.5. Trans-3-hydroxy-N-methyl-L-proline

These results led us to examine possible presence of such a compound(s) in different organs of an endemic halophyte plants in Kazakhstan. By using the Sephadex G-15 cell-free extracts obtained from halophyte fresh leaves, roots and stem separated to two main fractions – high molecular (proteins, polysaccharids, nucleic acids etc.) and low molecular compounds (see Materials and Methods). Further low molecular fraction from the sephadex is called as OSMP. Halophyte seeds after stratification procedure were placed on filter paper wet with OSMP solution containing 100 mM NaCl. After 5 days growing at room temperature the amount of sprouted seed was defined. Results obtained are shown in Table I.

Table I. Presence of OSMP activity of low molecular fractions obtained from leaf, root and stem extracts of different halophyte species

Halophyte	OSMP fraction of:		
	Leaves	Roots	Stem
<i>Aeluropus</i>	-	+++	-
<i>Salicornia</i>	-	+++	-
<i>Atriplex</i>	-	+	-
<i>Suaeda</i>	-	++	-
<i>Tamarix</i>	-	+++	-

As shown in Table I, among different parts of halophyte plants (roots, stem and leaves) only root extract of all halophyte species exhibited OSMP activity. On the basis of fresh weight of roots the highest OSMP activity is observed in *Tamarix*, *Salicornia* and *Aeluropus* root extracts, whilst *Atriplex* roots showed the lowest its activity. It is logical that only roots of halophyte plants contain OSMP. It is the roots which are in direct contact with the saline soil. The roots must perform a crucial function in the management of input and throughout.

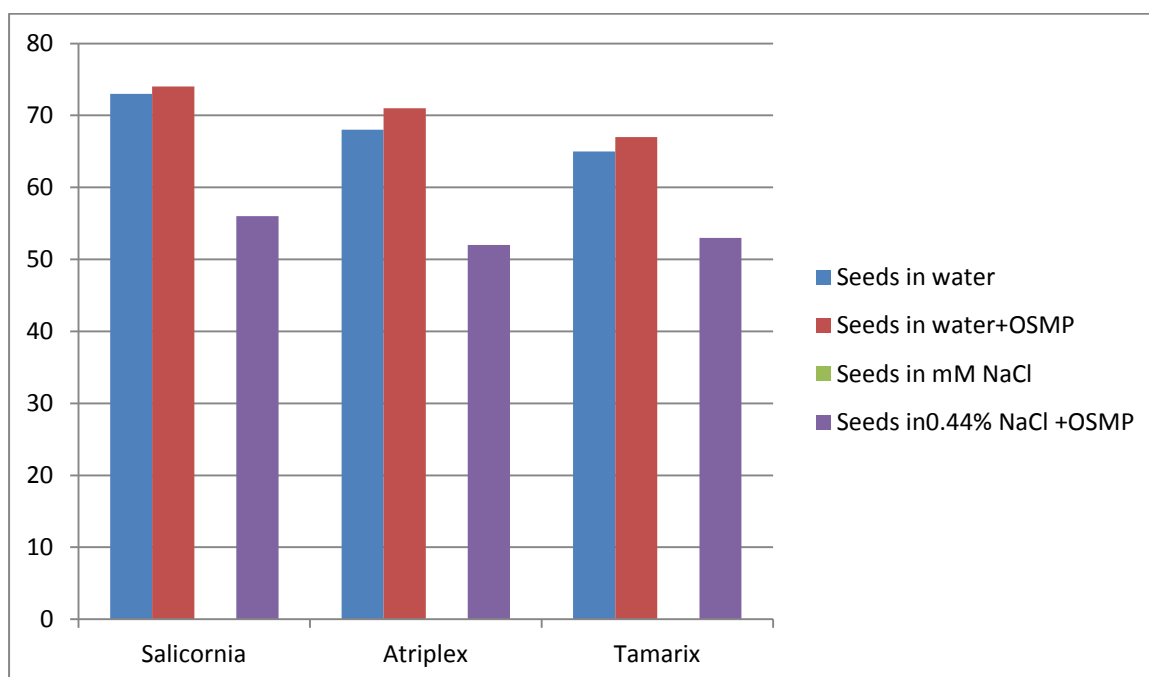

Fig.6. Germination per cent of halophyte seeds in different growth medium

Dormant halophyte seeds showed from 65% to 73% germination in the water. In OSMP-containing water their germination per sent increased slightly. But they were not able to germinate in water containing 0.44% NaCl. The presence of OSMP in saline water restored seed germination up to 55% (Fig.5).

3.4. The advantages of pre-sown treatment of plant seeds by priming. Even in the 50th of the last century, Russian scientist P.Genkel discovered that pre-sown saturation of dry seeds with water and subsequently drying thoroughly increase the germination percentage of the seeds and seedlings' growth. Moreover, growing seedlings become resistant to the unfavorable environmental conditions. This phenomenon could be considered as natural process of seed life. In the natural conditions mature seeds from mother ears fall to the soil and until the next growth cycle saturated with the rain (snow) water, and then dried subsequently. When the conditions become favorable for sprouting, i.e. in proper temperature, humidity and sunlight seeds start to germinate and its seedlings would be more resistant for the unfavorable conditions of the environment. It is well known for all of us that, agricultural crops stored in stowage after harvesting in a specific temperature and humidity, i.e. the seeds of those crops do not passed this natural treatment.

Seed priming is a practice by which seeds are hydrated to a point where germination processes begin but radical emergence does not occur. Improved seed invigoration techniques are being used to reduce the germination time, to get synchronized germination, improve germination rate, and improve seedling stand in many horticultural and field crops (Farooq et al. 2006).

3.4.1. The effects of the pre-sown priming of Salicornia seeds in OSMP solution at different temperature on seed germination and seedling development. Salicornia seeds were placed to the bottom of the water to isolate from the air (they quickly start to growth under the connection with air). Glass dishes containing 100 seeds in the extract were kept at 5°C (cold), 25°C (room temperature) and 35°C (high temperature). 24 hours incubation was enough for fully saturation of the halophyte seeds with the extract solution. Then seeds are fully dried in 20 hours at the high temperature, in 24 hours at room temperature and in 30 hours at cold temperature respectively (their dryness is determined by weighing). These dried seeds and non- treated seeds were germinated on the wet filter paper in the Petri dishes containing threshold concentration of NaCl. Results obtained showed that the highest percentage of germination observed when seeds were primed at cold. The effect of the priming at the room temperature was lower than that at low temperature. The lowest seed germination was occurred after priming at 35°C (Figures 7, 8 and 9).

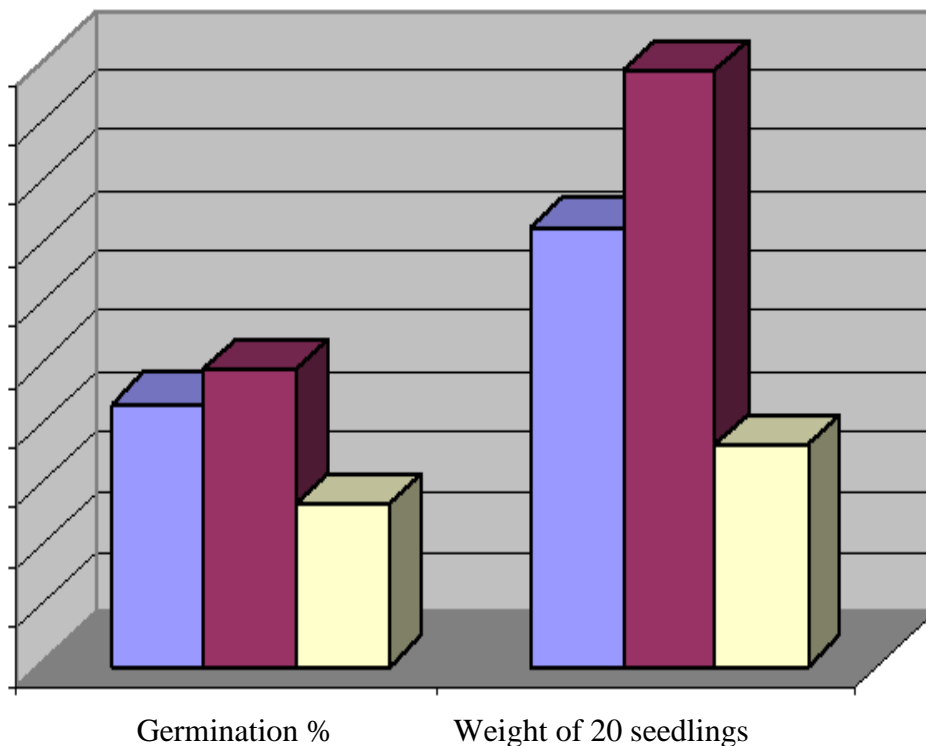

Fig.7..Effect of pre-sown seed priming at 7°C on seed germination and seedlings' development (weight of 15 days seedlings, g). Seeds were hydrated in 24 hours (first stage of the priming), dried (second stage of the priming) and germinated at 7°C (blue), 25°C (brown) and 35°C (white) temperatures

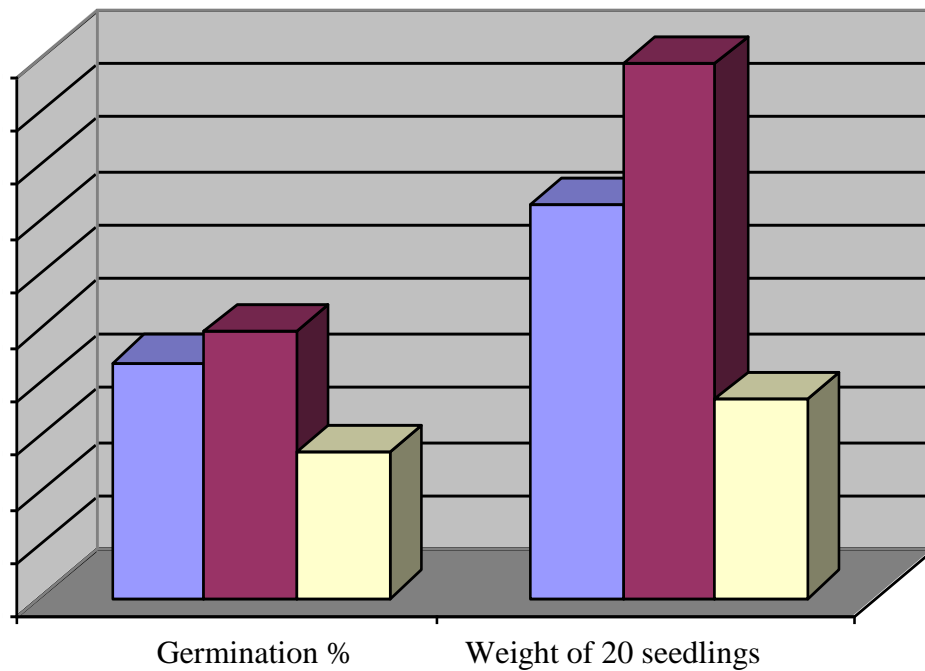

Fig.8. Effect of pre-sown seed priming at 25°C on seed germination and seedlings' development. Seeds were hydrated in 24 hours, dried and germinated at 7°C (blue), 25°C (brown) and 35°C (white) temperatures

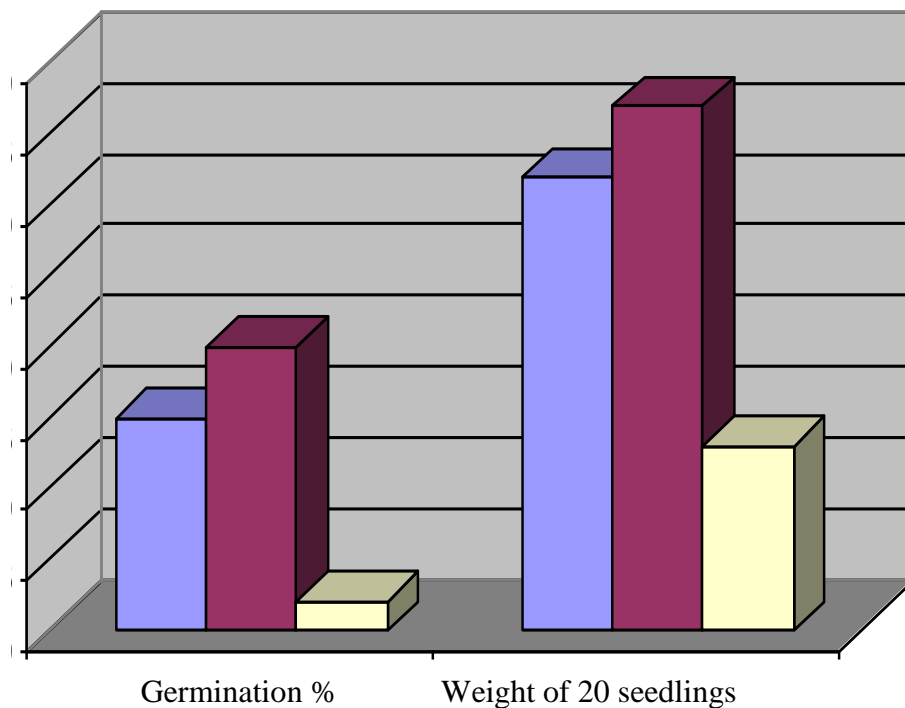

Fig.9. Effect of pre-sown seed priming at 35°C on seed germination and seedlings' development. Seeds were hydrated in 24 hours, dried and germinated at 7°C (blue), 25°C (brown) and 35°C (white) temperatures

It is not known whether OSMP does enter into tissue during priming. It is well known that gibberellic acid stimulates seed germination, but abscisic acid inhibits it. These phytohormones do

not enter into seed tissues. There are specific receptors for these phytohormones in aleurone layer of seeds. It is also known that priming barley seeds in solution of paclobutrazol (which can not enter into barley seeds) strongly increased heat tolerance of the seedlings to the environmental stress (Vettakkorumakankav et al., 1999).

Thus, germination of seeds primed in OSMP or unprimed seeds in OSMP containing medium exhibited similar germination percentage. However, they differed greatly in the use, i.e. pre-sown seed priming in special laboratory is easy and cheap but the use of OSMP as a fertilizer in large area of the field costs much. 3.5. Inducibility of root OSMP by soil NaCl. Results of our experiments definitely showed that OSMP in the roots of halophytes is synthesized only in the presence of NaCl in soil. In the next experiment 1.5% concentrations of NaCl was added to the soil. Control soil was without the salt. 20-day old seedlings of *Salicornia* were transferred to these soils. After next two days the content of OSMP in the roots was determined every 5 days intervals. In Fig.9. below shown that OSMP is synthesized in the presence of NaCl. Transfer of halophyte plants back to normal nonsaline soils resulted in the disappearance of OSMP in their roots.

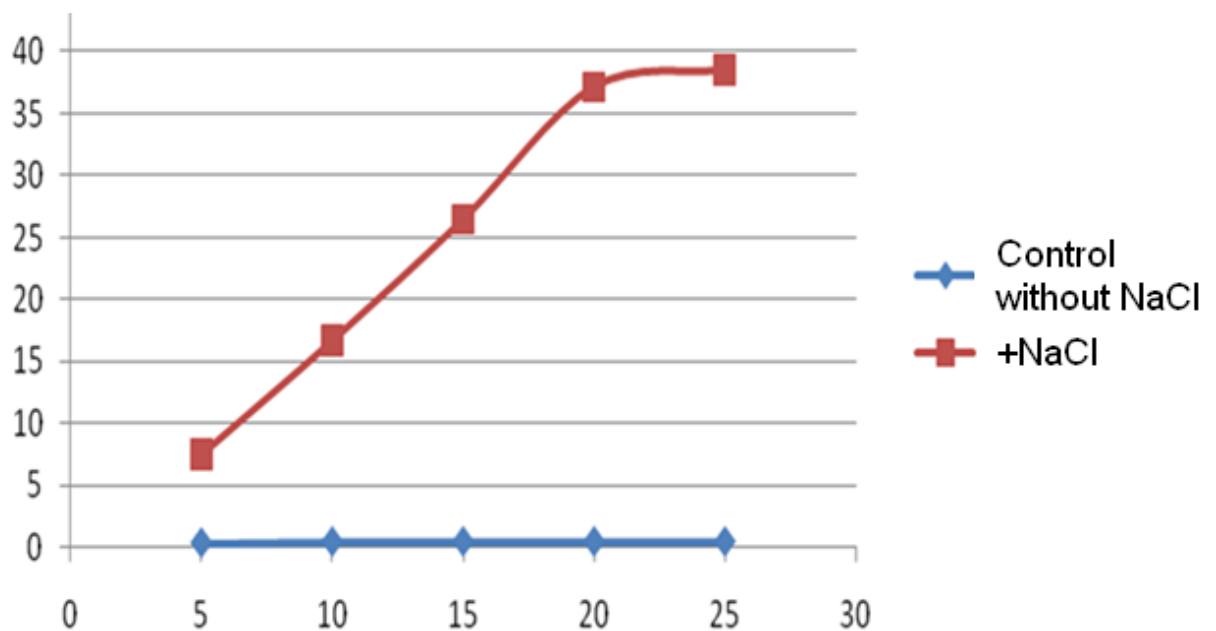

Fig.10. Inducibility of OSMP in *Salicornia* roots by soil NaCl

In the experiments we examined the effects of different NaCl concentrations on OSMP synthesis in the roots of different halophyte species. Fig.10 shows that for synthesis of OSMP in the roots of all halophyte species are necessary high concentrations of NaCl in the soil. In NaCl concentrations lower than 100 mM (0.58%) in halophyte roots was not detected OSMP activity. Thus, the synthesis of OSMP has inducible character.

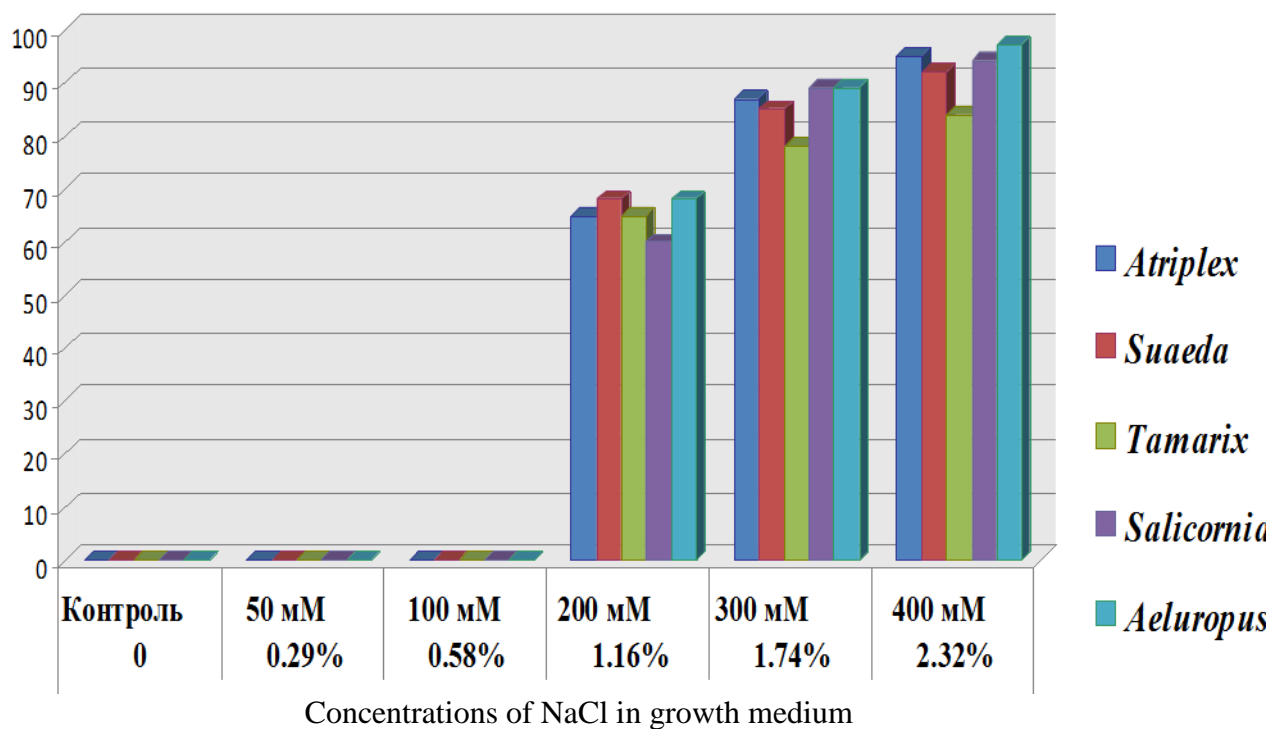
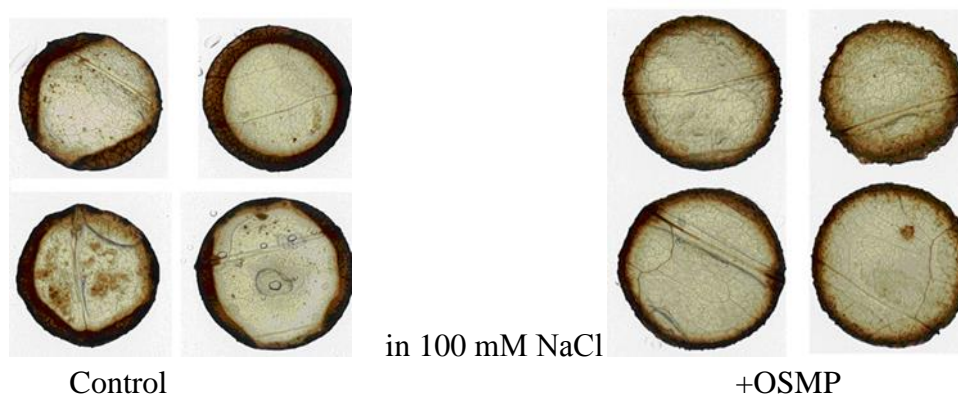

Fig.11. Dependence of OSMP synthesis in halophyte roots on NaCl concentrations in the soil

3.6. Antioxidant property of OSMP. It is known that salinity generates an increase in reactive oxygen species, which have deleterious effects on cell membrane and metabolism. Therefore, we studied the effect of OSMP in model system using halophyte leaves. For the study of antioxidant property of OSMP leaf discs of 30-days old *Salicornia*. We prepared 100 mM, 150 mM, 200 mM solutions of NaCl and another the same solutions contained OSMP. These leaf discs were incubated in 10 μ M solution of 3,3'-diaminobenzidine (DAB) reagent for 15 min at room temperature. Then leaf discs were viewed under the microscope. It is known that the reagent reacts with plasmatic cell membrane damaged by reactive oxygen radicals which occurred during the oxidative stress caused by salinity stress. DAB reacting with damaged membranes gives dark-brown color.

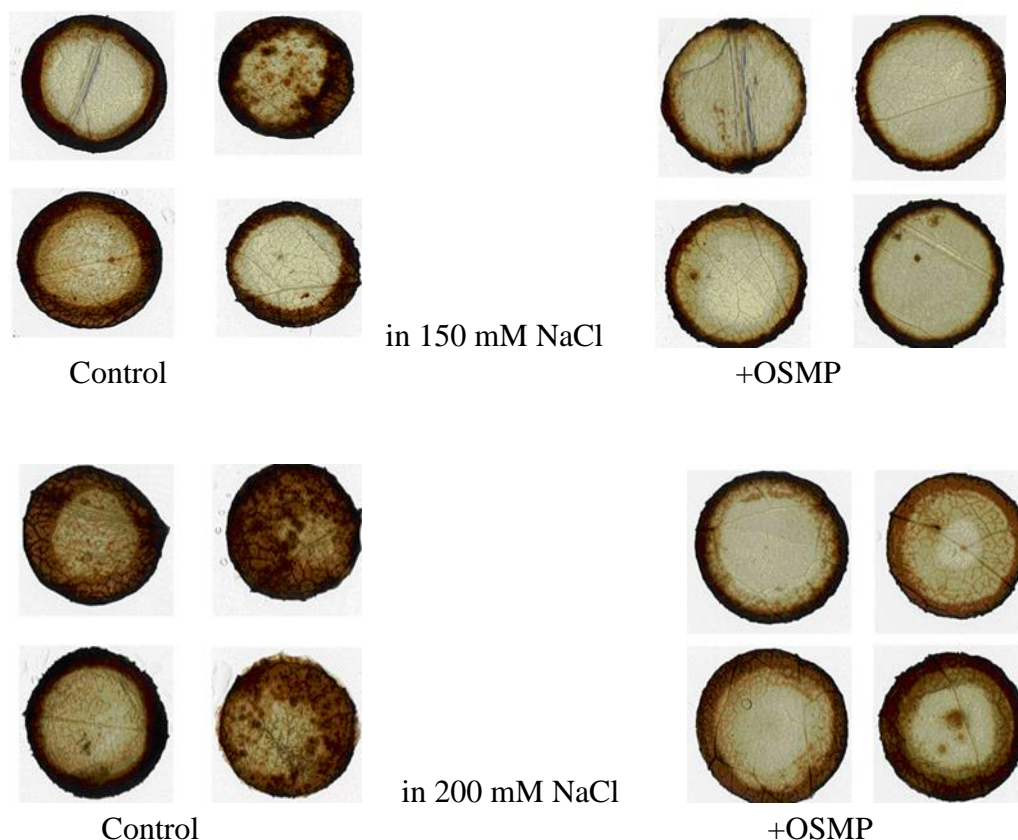

Fig.12. Defence properties of OSMP against oxidative stress caused by salinity

It is well known that unfavorable environmental conditions, such as salinity, lead to increased production and accumulation of reactive oxygen species (ROS) in plant by imposing oxidative stress. Reactive oxygen species (ROS) can oxidize biomolecules such as DNA, proteins and lipids, creating oxidative injury that results in a reduction of plant growth and development (Foyer and Noctor, 2005). Plants possess a number of antioxidant molecules and enzymes that protect them against the oxidative damage to control the level and effects of ROS. Cho and coworkers (2003) reported that the sensitivity of plants to NaCl depends on an interrelated network of physiological and molecular mechanisms such as accumulation of osmolytes and osmoprotectants and induction of antioxidative compounds. A common feature to combat stress factors is synchronized function of antioxidants that helps alleviating cellular damage by limiting ROS. Antioxidative and free radical-scavenging activity of phenolic compounds is related to their chemical structure that includes the phenolic hydroxyl group. Hydrophilic phenols prevent the propagation reactions during the oxidation process by means of their ability of donating the hydrogen atom of the hydroxyl group to the free radicals (Pinedo, et al. 2007). On the basis of these facts we propose that the OSMP molecule contains hydroxyl group(s).

3.7. Amino group analysis in OSMP. Since amino acids are colourless compounds, ninhydrin is used for detecting them. To identify this, after development, the chromatography plate is sprayed with ninhydrin reagent and dried in an oven, at 105°C for about 5 minutes. Ninhydrin reacts with α -amino acids that results in purple coloured spots (due to the formation of the complex - Rheuman's purple).

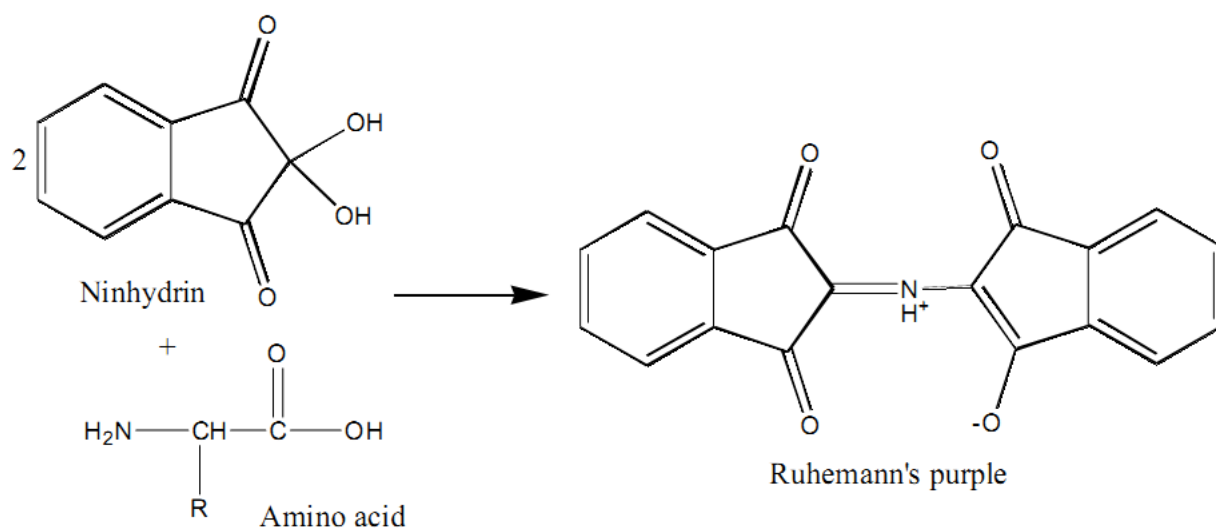

Fig.13. Ninhydrin reacts with α -amino acids resulting in purple complex

3.7.1. Thin layer chromatography of OSMP. We performed thin layer chromatography of OSMP on “Silufol” silicagel plates. As mentioned above, the chromatography plate is sprayed with ninhydrin reagent and dried in an oven, at 105°C for about 5 minutes. As shown in the picture below, OSMP preparation (№21) is not stained by ninhydrin reagent (before the chromatography OSMP preparation was concentrated). It is well known that Edman reagent specifically reacts with amino group. However, OSMP is not reacted with the reagent (appearance of the fluorescence on the chromatography plate), e.g. the amino group in the molecule of OSMP is absent (Fig.14).

Rf values are calculated and compared with the reference values to identify the amino acids. Osmoprotectant and 21 amino acid samples dissolved in 1molar hydrochloric acid. Solvent: Butan-1-ol : Acetic acid : Water 60 : 15 : 25. Spray can of Indanetrione (Ninhydrin) 1% in butan-1-ol.

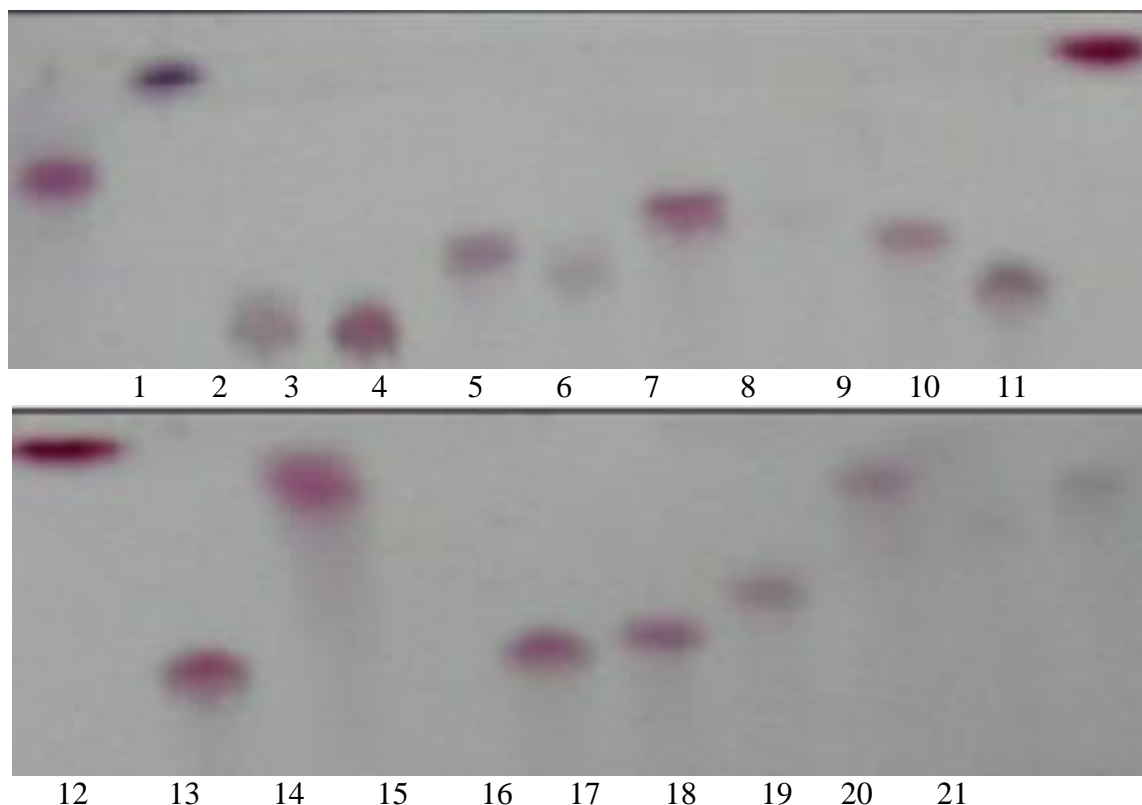

Fig.14. The traditional thin layer chromatography of 20 amino acids on “Silufol” plate. 1- alanine, 2-phenylalanine, 3-cysteine, 4 -aspartic acid, 5-asparagine, 6-glutamic acid, 7-glutamine, 8-

glycine, 9-histidine, 10-leucine, 11-isoleucine, 12-lysine, 13-methionine, 14-proline, 15-arginine, 16-serine, 17-threonine, 18-valine, 19-tyrosine, 20-tryptophan, 21-OSMP.

Chromatography of OSMP through the cationexchanger SP-sephadex (or Dowex) showed that the osmoprotectant contains carboxylic group(s) because it does not absorb to these cationexchangers.

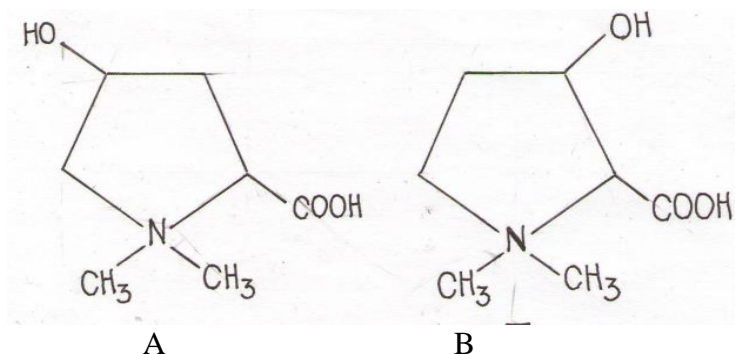

Fig.15. Possible potential candidates for OSMP of halophyte roots. A – 4-hydroxy-dimethyl-proline and B – 3- hydroxy-dimethyl-proline

3.8. Effect of pre-sown seed priming in OSMP solution on germination of rice seeds under saline conditions. Unlike halophyte seeds germination of rice seeds more sensitive to salinity. We studied effect of pre-sown priming on seed germination under saline conditions in the plants other than halophyte. For these experiments we used two rice cultivars with moderate tolerance to soil salinity. Seeds of rice cultivar “Marzhan” can germinate in the presence of 0.2% NaCl and seeds of “KazEr-6” cultivar – in the presence of 0.3% NaCl. The seeds of these rice cultivars were obtained from the I.Zhakhaev Kazakh rice scientific-research Institute. As in previous experiments rice seeds were kept on the botom of OSMP solution in 24 hours at 7°C. Then they were dried at room temperature in the next 24 hours. These seeds were divided into two group. Seeds of one group were germinated in the medium containing 0.2% NaCl and the second group was germinated in the medium containing 0.2% NaCl and OSMP. Germination of rice seeds was carried out on filter paper (Whatman) placed in Petri dishes. Low molecular preparation of OSMP was isolated from *Tamarix* roots.

Table II. Effect of OSMP isolated from *Tamarix* roots on germination (in per cent) of rice seeds under saline conditions

Growth medium	Rice cultivar	
	Marzhan	KazEr-6
H ₂ O	92	96
H ₂ O + OSMP	93	96
0.2% NaCl	72	89
0.2% NaCl + OSMP	85	92
3% NaCl	0.0	62
0.3% NaCl + OSMP	56	85
0.4% NaCl	0.0	0.0
0.4% NaCl + OSMP	37	79
0.5% NaCl	0.0	0.0
0.5% NaCl + OSMP	21	35

Results present in Table II show that addition of OSMP to saline growth medium strongly protected seed germination of rice against inhibition by increasing concentrations of NaCl. Thus, OSMP isolated from halophyte roots stimulates seed germination also in non-halophyte plants (glycophytes) under moderate saline conditions (i.e. under salinity much lower than that for

halophyte seed). Below there are presented photos of germinated seeds of “Marzhan” and “KazEr-6” cultivars under different saline conditions.

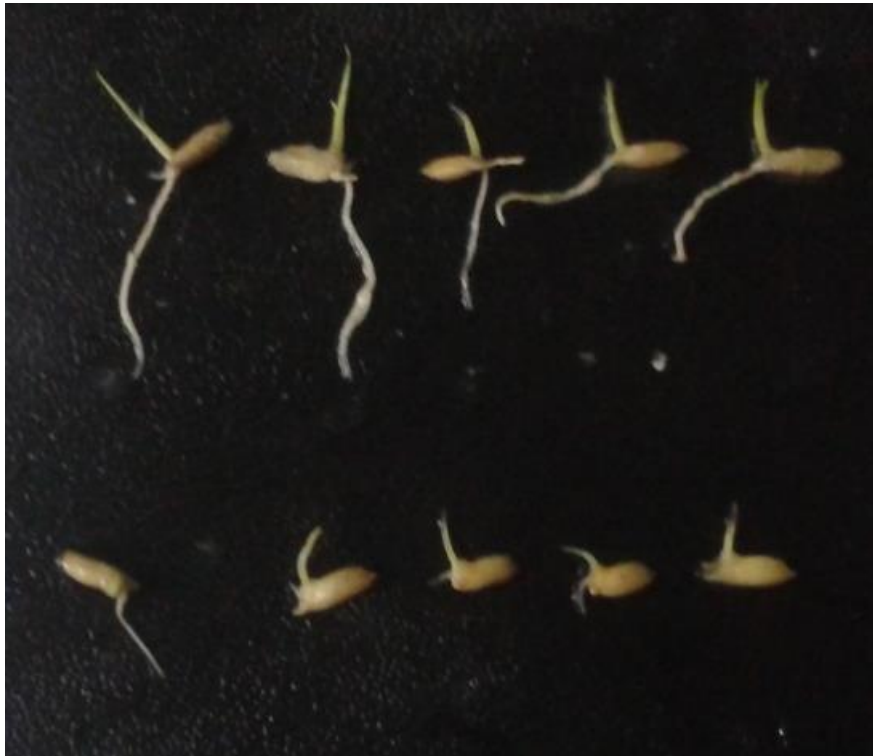

Photo 1. Development (5 days) of germinated seeds of “Marzhan” rice cultivar. Germination under 0.2% NaCl (above) and 0.2% NaCl+OSMP (below)

Photo 2. Development (5 days) of germinated seeds of “KazEr-6” rice cultivar. Germination under 0.3% NaCl (above) and 0.3% NaCl+OSMP (below). Germination was in filter paper in Petri dish

Photo 3. Development (7 days) of germinated seeds of “Marzhan” rice cultivar. Germination under 0.2% NaCl (above) and 0.2% NaCl+OSMP (below). Germination was in the soil in Petri dish

Photo 4. Development (7 days) of germinated seeds of “KazEr-6” rice cultivar. Germination under 0.3% NaCl (above) and 0.3% NaCl+OSMP (below). Germination was in the soil in Petri dish

CONCLUSIONS. Most research into the effects of salinity on plants has investigated changes occurring in leaves. However, it is the roots which are in direct contact with the saline solution. Although there are opportunities to control salt entering leaves at various points along the transpiration stream, the roots must perform a crucial function in the management of input and throughput. Therefore we propose that most compounds protecting against salinity are synthesizing in the roots of halophytes.

1. In the roots of Kazakhstan endemic halophyte plants was found a compound stimulating or alleviating the germination of halophyte seeds in saline soils. It is well known that halophyte seeds are not able to germinate under salinity (they can grow immediately after strong raining). This compound was named as “osmoprotectant” – OSMP.

2. OSMP was isolated from roots extract of the halophytes. Its activity was found in the low molecular fraction after gel-chromatography of the extracts through the Sephadex G-15 gel.

3. Analysis of OSMP using the cation-exchange chromatography and thin layer chromatography showed that the compound contain carboxylic group but not amino group.

4. In the roots of halophytes OSMP is induced by NaCl containing in growth medium (soils). OSMP content in the roots positively correlated with the concentrations of NaCl. In the absence of NaCl in the soil OSMP disappeared in halophyte roots.

5. OSMP isolated from the roots of halophyte grown under saline conditions significantly increased the tolerance of seed germination of glycophyte (rice) under moderate salinity.

6. Definition of molecular structure of OSMP will make possible of its chemical synthesis and large scale use in the agriculture. Salt affected soils in Kazakhstan (or in Central Asia) areas could be reclaimed for agricultural production of food and fodder through the removal of salts from the upper soil profile. This could be achieved by using annual and perennial halophytes with a proven capacity to remove salts from the soil profile through the root systems. Reclamation of at least part of the affected areas could contribute to the stabilization of the farming population, increase its income by crop production and decrease the accumulation of impoverish population around the large cities of Kazakhstan and other Central Asia countries.

NOTE. Finnsugar Bioproducts (Helsinki, Finland) produced betaine as a by-product from the sugar-beet industry. Finnsugar accounted for an estimated 90% of the world’s production of betaine. Estimates of betaine production in 1991 ranged from 10 000 to 35 000 t/year. The current price of glycinebetaine in Australia is about AU\$25/kg, up from \$5/kg in 1991. The major use of betaine is currently limited to animal nutrition as a feed additive in beef, poultry and aquaculture. The demand in this area exceeds supply with regional distribution subject to quotas.

Commercial applications of betaine on tomatoes has commenced in Europe with yield increases of 40%. An increase in demand for betaine is predicted if the foliar application technologies are successful on other crops. If an increase in demand for betaine occurs, current betaine production from sugar-beet would not be a problem for use in Kazakhstan field and horticultural crops. In different cities in Kazakhstan there are tenth sugar-beet companies.

REFERENCES CITED

1. Jensen S, Mazhitova Z, Zetterstrom R. 1997. Environmental pollution and child health in Aral Sea region in Kazakhstan. *Science of the Total Environ.* 206 (2-3): 187-193.
2. Елешев Р. Е. 2012. Состояние и приоритеты почвенно-агрехимических исследований в рисоводстве Казахстана // Матер.международ. научно-прак. конф. «Научно-инновационные основы развития рисоводства в Казахстане и странах зарубежья».- Кызылорда: «АқмешітБаспауіі»,— С.23. 2.
3. Hasegava P.M., Bressen R.A., Zhu J-K., Bohnert H.J. 2000. Plant cellular and molecular responses to high salinity. *Ann. Rev. Plant Physiol. Molec. Biol.* 51: 463-499.
4. Glenn E, Olsen M, Frye R, Moore D, Miyamoto S. 1994. How much sodium accumulation is necessary for salt tolerance in subspecies of the halophyte *Atriplex canescens*? *Plant, Cell & Environ.* 17: 711-719.
5. Momonoki Y.S, Oguri S, Kato S, Kamimura H. 1996. Studies on the mechanism of salt tolerance in *Salicornia europaea* L: III. Salt accumulation and Ach function. *Jap. J. Crop Sci.* 65(4): 693-699.
6. Ke-Fu Z. 1991. Desalinization of saline soils by *Suaeda salsa*. *Plant and Soil.* 135: 303-305.

7. Baskin C.C. and J.M.Baskin. 1995. Dormancy types and dormancy-breaking and germination requirements in seeds of halophytes. In “Biology of salt tolerant plants” (eds M.A.Khan and I.A.Ungar), University Karachi, Karachi, Pakistan. Pp.23-30.
8. Katembe W.J., Ungar I.A., Mitchell J.P. 1998. Effect of salinity on germination and seedling growth of two *Atriplex species* (Chenopodiaceae). Ann. Bot. 82: 167-175.
9. Keiffer C.H. and I.A.Ungar. 1997. The effect of extended exposure to hypersaline conditions on the germination of five inland halophyte species. Am.J.Bot. 84(1): 104-111.
10. Qadir M, Ahmad N, Qureshi R.N, and M. Ilias. 1995. High salinity tolerant plants. In: Biology and salt tolerant plants, eds: M.A.Khan and I.A.Ungar. University Karachi, Karachi, Pakistan. Pp. 371-379.
11. Tobe K, Li X, and K. Omasa. 2000. Seed germination and radicle growth of a halophyte, *Kalidium caspicum* (Chenopodiaceae). Ann. Bot. 85: 391-396.
12. Khan M.A, Ungar I.A, Showalter A.M. 2000. The effect of salinity on the growth, water status, and ion content of a leaf succulent perennial halophyte, *Suaeda fruticosa* (L) Forssk. J. Arid Environ. 45 : 73-84.
13. Seaman J. 2007. Mechanisms of salt tolerance in halophytes: can crop plants resistance to salinity be improved? ASPB Bulletin, 14. Pp 1-12.
14. Kurochkina L.Y. 1966. Flora of sandy desert in Kazakhstan. In: Floral cover in Kazakhstan (ed. B.A. Bykov), Kazakh Acad. Sci. Almaty. Pp. 191-591.
15. Paleg LG, Stewart GR, Starr R. 1985. The effect of compatible solutes on proteins. Plant and soil. 89: 83-94.
16. Iqbal M, Ashraf M, Rehman S.U, and Rha E.S. 2006. Does polyamine seed pretreatment modulate growth and levels of some plant growth regulators in hexaploid wheat (*Triticum aestivum*L.) plants under salt stress? Botanical Studies. 47: 239-250.
17. Naidu BP, Stevenson G, Page R, Munford S. 2003. Foliar application of glycine betaine increases pasture winter growth and milk yield. Proc.Austr.Agron.Conf. 45-57.
18. Naidu BP. 2003. Production of betaine from Australian *Melaleuca* spp for use in agriculture to reduce plant stress. Aus.J.Exp.Agron. 43: 1163-1170.
19. Basu R.N. 1994. An appraisal of research on wet and dry physiological seed treatments and their applicability with special references to tropical and subtropical countries. Seed Sci&Technol. 22(1): 107-127.
20. Koehler K.H, Voigt B, Spittler H, Schelenz M. 1997. Biochemical events after priming and osmoconditioning of seeds. In: Basic and applied aspects of seed biology. (eds. R.H. Ellis, M.Black, A.J. Murdoch. Kluwer Acad. Publ. Dordrecht. Pp. 531-536.
21. Gao Y.P, Young L, Bonham S.P, Gusta L.V. 2000. Characterization and expression of plasma and tonoplast membrane aquaporins in primed seed of *Brassica napus* during germination under stress conditions. Plant Molec. Biol. 40(4): 635-644.
22. Farooq, M., S.M. A. Basra and R.Tabassum.2006. Enhancing the performance of direct seeded fine rice by seed priming. Plant Prod. Sci.4: 446-456.
23. Zhang S, Hu J, Zhang Y, Xie XJ, Knapp A (2007) Seed priming with brassinolide improves lucerne (*Medicago sativa* L.) seed germination and seedling growth in relation to physiological changes under salinity stress. AustJAgriRes 58: 811–815.
24. Cuartero J, and Fernandes M.R. 1999. Tomato and salinity (Review). ScientiaHorticult. 78(1-4): 83-125.
25. Vettakkorumakankav N., Falk D., Saxena P., Fletcher R.A.1999.A crucial role for gibberellins in stress protection of plants. Plant Cell Physiol. 40(5): 542-548.
26. Foyer CH, Noctor G (2005) Oxidant and antioxidant signaling in plants: a reevaluation of the concept of oxidative stress in a physiological context. Plant Cell Environ 28:1056–1071
27. Cho M, Chardonnens AN, Dietz KJ (2003) Differential heavy metal tolerance of *Arabidopsis halleri* and *Arabidopsis thaliana*: a leaf slice test. New Phytol 158:287–293

28. Pinedo Torres, A., Penalver, P. and Morales, J. C. (2007). Synthesis and evaluation of new phenolic-based antioxidants: Structure-activity relationship. *Food Chemistry*, 103, no. 1, p. 55-61.

СЫРДАРИЯ ӨНІРІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ШИЕЛЕНІСУ ДЕҢГЕЙІН КЕШЕНДІ ГИГИЕНИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Канапиева Гульнур Мырзабековна

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жаратылыстану ғылымдары факультеті
«БМ070100» Биотехнология мамандығының 2-курс магистранты, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Мукашева Галия Кенжебековна

Соңғы жылдары Қазақстанда Арал теңізі аймағына үлкен көңіл бөлінуде. Сырдария өзені суының физико-химиялық қасиеттерін едәуір нашарлатқан агрохимиялық ластанумен байланысты осы аудандағы күрделі экологиялық жағдай бүкіл аймақтың климаттық және географиялық жағдайының өзгеруіне әкеліп соқтырды, бұл өз кезегінде халықтың денсаулығына және жас ұрпақтың жыныстық дамуына қолайсыз әсер етті [1,2].

Қазақстанның экологиялық жағынан қолайсыз аймақтарында халықтың денсаулық сапасының проблемалары ғалымдар мен медицина қызметкерлерінің назарын ерекше аудартады. ТМД елдерінің жетекші ғалымдарының зерттеуімен [3] қоршаған орта ластануының халықтың әр түрлі топтарының денсаулығына теріс әсер көрсететіндігін дәлелдеді [4]. Сондай-ақ, әлеуметтік орта адамның денсаулығына өмірдің материалдық жағдайлары мен әлеуметтік ортаны өз бетімен қабылдау арқылы әсер ететіндігі белгілі, ал қоршаған ортаның бұзылуы жағдайында оның жеке факторларының денсаулыққа әсерін анықтау қиынға соғады.

Қоршаған ортаның ластануы денсаулыққа, қазіргі және болашақ ұрпаққа жағымсыз әсер етеді. Адамның қоршаған ортамен қарым-қатынастарының күрделілігі мен сәйкессіздігі, өсіп келе жатқан урбанизация, өнеркәсіптік өндірістің дамуының жоғары көрсеткіштері, жердің ішкі табиғи ресурстарын тұтынуды ысыраппен пайдалану еліміздің бірқатар өңірлерінде экстремалды жағдайларға әкелді. Елдің осындай аймақтарының бірі - Арал теңізінің және Сырдария өзенінің айналасындағы аумақтар [5].

Мұнда жер және су ресурстарын ұтымды басқарудың жоқтығы Арал теңізінің су жинау аймағының экологиялық апат аймағына айналдырды. 1991 жылы Арал теңізін құтқару және Арал теңізі аймағындағы экологиялық балансты қалпына келтіру жөніндегі үкіметтік бағдарлама осы өңірдің шекараларын медициналық, биологиялық, санитарлық және басқа да көрсеткіштер бойынша әр түрлі экологиялық деңгейлерге бөлді. Экологиялық жағдайдың нашарлауының әртүрлі зоналары «катаклизмдер зонасы» (нашар) және «дағдарысқа дейінгі» аймақ (аз зардап шеккен) ретінде белгіленді. Арал және Қазалы аудандары катаклизм аймақтарына жатады. Олар Арал теңізінің жағалауында және Сырдария өзенінің шетінде орналасқан.

Соңғы жылдары аймақта осы экологиялық жағдайға байланысты халықтың денсаулығының жағымсыз үрдісі байқалып отыр. Арал маңы аймағында және Сырдария өңірінде жалпы және бала ауруының көрсеткіштері ең жоғары болып қалуда, ал өмір сүру ұзақтығы біршама төмендеген. Жаңа туған нәрестелер арасында әртүрлі кемістіктердің жоғары деңгейі, нәрестелер өлімі, бедеулік жиі тіркеледі [6]. Сырдария өңірінде бірқатар зерттеушілер пестицидтердің ересек тұрғындардың денсаулығына әсерін зерттеп, асқазан-ішек жолдарының аууларының, әсіресе бауыр мен өт қабының, ойық жаралар мен гастрит ауруларының жиілігін артқаны және тұрғындарда улы гепатиттердің атиптік ағымы байқалған [7].

Халық денсаулығының өзгеруі қоғамдық денсаулық сақтау тәжірибесінде қабылданған статистикалық нысандардың ресми деректері бойынша, сондай-ақ қатты

зақымдалған және токсиканттар мен басқа да қауіпті факторларға (физикалық, биологиялық) аса сезімтал халықтың топтарын (балалар, жүкті әйелдер және т.б.) таңдамалы клиникалық зертханалық зерттеулер нәтижесі бойынша анықталды.

ф-12 - Медициналық мекемеде тіркелген, осы ауданда тұратын наукастар саны туралы есеп.

ф-31 - балалар мен жасөспірімдерге - мектеп оқушылары үшін медициналық көмек туралы есеп.

ф-32 - Жүкті әйелдерге, босанған әйелдерге және босанушыларға медициналық көмек туралы есеп.

ф-7 - қатерлі ісігі бар наукастар туралы есеп.

ф-35 - қатерлі ісік аурулары туралы есеп.

ф-8 – жедел жәрдем станциясының есебі.

ф-85-и - жұқпалы аурулардың «қозғалысы туралы» есеп.

ф-43 - кәсіби улану және кәсіптік аурулар туралы есеп.

ф-16 - Уақытша еңбекке жарамсыздық туралы есеп.

Аурудың таралуын және ауруға шалдығуды талдау кезінде этиопатогенетикалық тұрғыда өмір сүру ортасында анықталған токсиканттармен «байланысты» болып саналатын аурулардың нозоформалары мен кластары анықталды. Бұл, сайып келгенде, белгілі бір аумақта экологиялық тұрғыдан анықталған «көрсеткіш» ауруларын анықтау үшін қажет.

Соңғы 25-30 жылда адамды қоршаған ортаны ластануы мен тозуынан қорғаудың түрлі аспектілеріне қызығушылық өсіп келеді. Оның өзектілігінің негізгі себебі, қоршаған ортаны ластайтын түрлі ластаушы заттардың артуына әкелген адам қызметінің әсерінен қоршаған ортаның қарқынды өзгеруі болып табылады. Қолда бар материалдарды талдау республиканың барлық өңірлерінде қоршаған ортаның ластануының одан әрі өсуі мен таралуын көрсетеді.

Осы орайда, Қазақстан қоғамының ғана емес, сонымен қатар бүкіл прогрессивті әлемнің ерекше қызығушылығын Арал теңізі ауданындағы жағдай тудырып отыр, Сырдария өзені суын қайтымсыз пайдаланудан және аймақтағы ауыз судың басты көздерінің өзенге улы химикаттармен, дефолианттармен, минералды және органикалық тыңайтқыштар ыдырау өнімдерімен байытылған тұзды дренажды суларды ағызудан химиялық ластануынан туындаған техногендік экологиялық апат орын алып отыр, бұл өзенінің төменгі ағысындағы тұрмыс жағдайын адам төзгісіз етуде.

Осы жағдайларда, Сырдария өңірінің экологиялық ең қолайсыз аймақтарында біріншіден, халықтың денсаулық жағдайын зерттеу маңызды болып табылады:

1 аймақ - Арал және Қазалы аудандары Арал теңізінен 200 км-ге созылған - экологиялық апат аймағы;

2 аймақ - Қармақшы және Жалағаш - Арал теңізінен 200-ден 400 км-ге дейін - экологиялық дағдарыс аймағы;

3 аймақ - Жаңақорған және Арал теңізінің 400-ден астам км қашықтықта орналасқан Сырдария, Шиелі аудандары - салыстырмалы қолайлы аймақтар.

Бұл өңірде тұрақты облыс тұрғындарының саны 01.01.17 ж. 618249 мың адамды құрады, ауылдық жерлерде - халықтың 59,5%, қалалық жерлерде 40,5% үлесі өмір сүреді.

Екінші маңызды көрсеткіш - өлім. Облыстың бірқатар аудандарында жалпы өлім деңгейі жоғары деңгейде қалып отыр. Осылайша, Арал және Қазалы аудандарында өлім-жітім деңгейі тұтастай алғанда аймақта жоғары. өлім-жітім құрылымында қан айналымы жүйесі ауруларынан, қатерлі ісіктерден, тыныс алу және ас қорыту органдарының ауруларынан қайтыс болған адамдардың үлесі жалпы халықтың айтарлықтай пайызын құрайды.

Егер 2010 жылы қайтыс болғандардың жалпы санының 100 000 адамға $315,2 \pm 7,2$ жарақат, улану, жазатайым оқиғалардан болса, $86,76 \pm 3,8$ тыныс алу органдарының ауруларынан, $25,6 \pm 2,0$ - асқорыту ауруларынан болса, 2017 жылы қан айналымы жүйесі ауруларынан және қатерлі ісіктен қайтыс болғандардың саны тиісінше 1,2-1,5 есеге артты

(377,4±7,7 и 105,93±3,5). Аталған аурулардың барлық санаттары 2010 жылы 82,9%, ал 2017 жылы - 83,6% жағдайды құраған.

Осылайша, қазіргі уақытта Сырдария өңірінің экологиялық дағдарыс және апат аудандарында халықтың денсаулығына әсер ететін бірнеше қауіп факторларынан туындаған өлім-жітім деңгейі өте жоғары екендігін анық көріп отырмыз.

Медициналық тексерулердің нәтижелерін талдау іс жүзінде көрсетілетін медициналық тексерулерге сәйкес аурулардың өте жоғары деңгейі туралы куәландырады. Сырдария өңірінің 1000 тұрғынына шаққанда ауруға шалдығу көрсеткіштері Ақмола облысының бақылауға алынған Аршалы ауданынан 40%, 35,0%, 32,5% -ға асып отыр.

Экологиялық қолайсыздық аудандарында тұратын халықтың денсаулығын басқару және ауруларының алдын алу бойынша іс-шаралардың кешенді жүйесі эпидемиологиялық диагностика және ақпараттық жүйелерін қамтамасыз етуі тиіс. Ғылымның соңғы жетістіктері негізіндегі бұлардың өзара кешенді әрекеттесуі дұрыс алдын-алу шараларын жүргізу мен эпидемиологиялық болжаудың негізделуін қамтамасыз етуі қажет. Ақпараттық қолдау эпидемиологиялық жағдайды анықтайтын факторлардың көпфункционалды зерттеуін, экологиялық факторларды қамтитын зерттеуді қозғауы керек.

Халық денсаулығына, соның ішінде балалар денсаулығына қоршаған ортаның ластануының әсерін анықтау күрделілігін ескере отырып, осы мәселені кешенді қарастыру қажет. Бұл, мәселені қарау кезінде шешім қабылдау үрдісі денсаулық сақтау жүйесінің және медициналық ғылымның прерогативасы ғана емес, сонымен қатар одан тыс салаларды қамтып, барған сайын пәнаралық, салааралық ынтымақтастықтың нысанына айналуға дегенді білдіреді.

Тиісінше, іс-шаралар және практикалық ұсынымдардың әзірленген жүйесі, біртұтас тұрғыдан іске асырылуы тиіс, зерттелетін жүйенің құрылымдық және функционалдық талаптарын ескеріп, гигиеналық ғылым ғана емес, бірқатар байланысты пәндердің, соның ішінде биотехнологияның да заманауи көзқарастарына жауап беруі қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.А. Повышение благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики: послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. – Астана, 2008.- С. 55-57.
2. Имамбаева Т.М. Клиника и лечение астматического статуса у детей, проживающих в зонах экологического неблагополучия // Сборник АГМИ: «Проблемы экологии в патофизиологии».-Алматы, 1995.- С. 157- 164.
3. Мусагалива Г.М., Неменко Б.А., Сирота Б.Т. Стандарты и оценочные таблицы физического развития школьников - казашек г. Алма-Аты, 1991.- 12с.
4. Самуратова Р.Б., Аппасова М.И. Генетические изменения у детей кризисной зоны Аральского региона. // Тезисы докладов на Региональный научно- практической конференции «Экология и дети».-Кызылорда,1998.-17-18.
5. Зингер О.Ю., Котова А.Л. Микрофлора кожи как показатель состояния здоровья детей Приаралья. // Сб. тезисов докладов Второго конгресса дерматовенерологов РК (4-6 октября 2000).- Алматы, 2000.-С.70.
6. Абдуллина З.П. Структура и клиническая картина заболеваний сердца у детей кризисной зоны Приаралья // Экология и здоровье детей.- Алма-Ата, 1996.- С. 92-106.
7. Маханов Т.М., Садуакасова А.С. Тулеутаев К.Т. Здоровье населения, проживающего в зоне экологического неблагополучия. // научно- практическая конференция по актуальным вопросам практической медицины.- Алматы - Кызылорда, 1996.- С.12-14.

ӘСЕТ НАЙМАНБАЙҰЛЫНЫҢ «АЛАШҚА» ДАСТАНЫНДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫ

Асенова Айгүл Халдарқызы

asenova.1997@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті филология факультеті «5В011700»
Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 3-курс студенті, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – С.Б. Жұмағұлов

XX ғасырдың басы – ұлт тарихында сан алуан қоғамдық құбылыстарға, саяси-тарихи жағдаяттарға толы кезең. Ақпан төңкерісінен кейін қазақ елі ұлттық жаңару мен жаңғыруда біртұтас Алаш идеясының төңірегіне ойысты.

1917 жылдың 5-13 желтоқсан күндері Орынборда Екінші жалпы қазақ съезі өз жұмысын бастады.

Съездің күн тәртібіне мынадай мәселелер енгізілді. Олар: 1) Сібір, Түркістан автономиясы һәм юго-восточный союз туралы; 2) Қазақ-қырғыз автономиясы; 3) Милиция; 4) Ұлт кеңесі; 5) Оқу мәселесі; 6) Ұлт қазынасы; 7) Муфтилік мәселесі; 8) Халық соты; 9) Ауылды басқару; 10) Азық-түлік туралы мәселелер еді. Осы тарихи жиынға 9 облыс (Ақмола, Торғай, Семей, Жетісу, Сырдария, Орал, Бөкей ордасы, Ферғана, Самарқанд) және Алтай губерниясында тұратын қазақтар қатысқан. Кешікпей балшабектер (большевик) билігі күшейіп кетуіне байланысты Алаш автономиясының өрісі тарылды [1, 19].

1918 жылдың көктемінде Алаштың кейбір көсемдері Семейде жиналып, шетелдегі қазақтарға барып, онда Алаш идеясын насихаттау жөнінде ақылдасты. Бас қосуға Ахмет Байтұрсынұлы, Мыржақып Дулатұлы, Мұқан Жәкежанұлы, Көкбай Жанатайұлы, Тұрағұл Абайұлы, Жақабай Әтікұлы, Жұбандық Болғанбайұлы, Сейдазым Қадырбайұлы, Қажымұқан Мұңайтпасұлы, Елдес Омарұлы қатарлы Алаш көсемдері қатысты. Осы жылдың мамыр қытай иелігіндегі Шәуешек қаласын бетке алып, Семейден Алашорда үкіметі атынан Ахмет Байтұрсынұлы, Мыржақып Дулатұлы, Райымжан Мәрсеқұлы, Садық Аманжоловтар жолға шығады [2, 46].

Ал Уахап Қыдырханұлының «Алаш арыстарының Шәуешекке сапары» мақаласында «Екі мақсат болыпты. Бірі – ақ пен қызыл аласапыранында үркіп, үдере көшіп кеткен елдің жағдайын білу, көнсе, қайта көшіру. Екінші – Алашорданың ауқымын осы жақтағы елге де ұлғайту» деп жазады [3, 4].

Азаттық-ағартушылық бағытта өміршеңдік танытқан «Алаш» идеясының Шығыс Түркістанда өрістеуіне зор қажыр-қайрат жұмсаған тұлға – Алашорда үкіметінің белді мүшесі Райымжан Мәрсеқұлы еді. Райымжанның келуімен Шығыс Түркістандағы ұраны басылмаған қазаққа «Алаш» ұлттық қайта өрлеу идеясы насихатталып, қазақ жасақтары құрылып, жұмыс істей бастады [4].

Шәуешекке аттанған қайраткерлеріміздің бірі – Садық Аманжолов.

Жетісу облысынан Алаш орда үкіметіне мүшелікке сайланған, мамандығы – заңгер. 1889 жылы 28 тамызда Жетісу облысы, Верный уезі, Бақай болысында дүниеге келген. Верный ерлер гимназиясын, Қазан университетінің заң факультетін бітірген.

1917 шілдеде Орынборда өткен Жалпықазақтық съезде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына Жетісу облысынан депутаттыққа ұсынылады. Осы жылғы желтоқсандағы съезде Жетісу облысынан Алаш орда үкіметіне мүшелікке сайланады.

1918 жылы Шәуешекке Алаш Орданың Жетісу бөлімінің мүшелерімен бірге өткен ол онда 1922 жылдың күз айларына дейін болып, онда қуғын-сүргінді көп көріп, қайтадан елге оралады. 1941 жылы Ташкентте қайтыс болады [5, 140].

Ақсуат өлкесін басып, Шәуешек қаласына келген Алаш көсемдері ертеректе Семей қаласында тұрып, осында қоныс аударған көпес Рамазан Шәнішевтің үйіне түседі. Осы

кездесуде әйгілі әнші, ақын Әсет Найманбайұлы да бірге болып өзінің «Алаш» толғауын шығарған. Әсет ақынның екі жылдың алдында, яғни 1916 жылы осы өлкеге біржола қоныс аударған кезі-тін[1, 18].

Әсет Найманбайұлы – көрнекті ақын, әнші, сазгер, Алаш қозғалысына қатысушы, қозғалыс көсемі А.Байтұрсынұлымен пікірлес болған. 1867 жылы қазіргі Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданының «Қызыл арай» савхозында дүниеге келген. Әншінің әкесі Найманбай, шешесі Кермекас кедей адамдар болыпты. Әлі жас кезінде әке-шешесі кедейліктің салдарынан күнкөріс кәсіп іздеп Семейге көшіп кетеді. «Абайдай арт жағына сөз қалдырып, Жақсы еді ау, әттеген-ай, өлу деген» деп Абай ақындығын ерекше бағалаған. Шығыс әдебиетін жетік меңгерген. Қоянды жәрмеңкесіне барып, Арқаның ән мектебінен сусындап, оның әсем әндерін Жетісу мен Тарбағатай өңіріне жеткізуші, Біржанның, Ақанның, Құлтуманың әндерін шығыс аймаққа таратушы болады. Әсеттің ақындық мұрасын, яғни поэзиялық шығармаларын үш топқа бөліп қарауға болады. Олар: 1) өлеңдері 2) айтыстары 3) қисса-дастандары [6, 38].

Сол сапарда оларды суретке түсіріп алған Мұхамеджан Юсупов өзінің күнделігіне: «1918 жылы апрель айы еді. Шәуешекке Россиядан келіп жатқан қазақ жазушылары Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов һәм Райымжан Марсековтердің құрметіне Шәуешектің сыртындағы бақшалардың бірінде Шәуешек қазақ зиялы жастары бір қонақ-мәжіліс жасады. Мәжілістің ашылуына Бақтыдан Шәуешекке өз құқымен, жеке ісімен келген қадірменді Қанағат болыс Сүлейменұлы (әйгілі Қабанбай батырдың нәсілі) жолдастарымен, жеті-сегіз адам келіп қатысты. Солардың арасында Әсет ақын да бар еді. Бұл Әсет ақынды мен осыдан төрт жыл бұрын Барлық-Арасанға бара жатқан жолымда, Еміл бойында Әлімғазы болыстың ата жұртында мейман болып қонған кезімде көргем, әрі салған әндерін естіген едім. Келушілер мен шақырылған меймандарды таныстырып болған соң Міржақып Әсет ақыннан бірер ән, өлең айтып беруді өтінді. Бұған сонда болған халық та қосылды. Басында Әсет кайфі (мүжәзі) жоқтығын, ән салуға тамағы ауырып жүргендігін сылтау қылып, қабыл алмады. Бірақ сұраушылар қайта-қайта ықылас еткен соң: «Мен домбырамен айтушы едім», - деп домбыра талап етті. Қайдан екенін білмеймін, бір жақсы домбыра тауып келтірілді. Бұны қолға алып, арлы-берлі шертіп көріп, мұнымен ән-күй айта алмайтындығын білдірді және: «Жақсы гармонь болса», - деді. Гармонь да табылды. Біраз уақыт Әсет қысылып, ыңғайсызданып отырды да әнге салып, өзінің өнерін көрсетті. Әсетті естушілер мақтап, оған биік баға берді. Сол қонақ-мәжілістің соңынан рәсімге түсіру болып, Әсет те сонда бір шетте отырып түсіп қалған еді. Содан бір ай кейін тағы да бір қонақ-мәжілісте Әсетті ұшыраттым. Өзінен әнеукүнгі мәжілісте ән салғанда қысылып-қымтырылуының себебін сұрадым. Сонда Әсет: - Ей, қарағым-ай! Онда қонақ болып отырып, ән салуымды сұрағандар бір дария-теңіз, асқан ақын адамдар. Мен олардың қасында кішкене бір бұлақпын. Олардың алдында өзіңді байқап, аяғыңды абайлап баспасаң бола ма?, - деді. Үшбу рәсім 1918 жылы апрельдің ақырында Шәуешекте түсірілген. Арттан, сол жақтан алғанда түрегеп тұрғандар: 1. Хасен палуан. 2. Палуан Ысқақ. 3. Рақымжан. 4. Хасенжан (Аякөз молданың күйеуі). 5. Нияз Ысқақ. 6. Ғариф Борнаш. 7. Ғафиз Оразалин. 8. (?). 9. (?). 10. (?). 11. Қабыш Сейфуллин. 12. Зейнун Сейфуллин. 13. Мұхамеджан (өзі аппаратты дайындап қойып, жүгіріп барып тұра қалған – Т.Ж.). Ең соңында оңаша отырған Әсет Найманбаев. Орындықта отырғандар: 1. Үржарлық судья Аманжолов. 2. Міржақып Дулатов. 3. Ахмет Байтұрсынов. 4. Райымжан Марсеков. Алда отырғандар: 1. (?). 2. Ғани қари. 3. Ибраһим Құлмұхамбетов. 4. Сабыржан Хамиди. 5. Сербосын (наубайшы). 6. Мұнда Нияз ахунның қолы қалқалап қалған орындықта отырған Қанағат болыс ибн Сүлеймен. Аталған адамдардың барлығы да өте беделді, қазақ мәдениеті үшін маңдай терін төккен зиялылар. Үш арыстың құрметіне бүкіл қалалық сауық-серуен ұйымдастырып, палуан күрестіріп, салтанатпен қарсы алды», - деп жазыпты [7, 321].

1 - сурет. (Сурет «Егемен Қазақстан» газетінен алынды)

Никар Бафина 1990 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жариялаған «Асыл ағаларды суретке кім түсірді?» атты мақаласында: «Әсет ақынның бірден-бір асыл бейнесін жеткізуші және Ахмет, Міржақып сияқты ағалардың тағдырына қатысты мағлұматтарды сақтап қалған, суретті түсірген адам менің әкем – Мұхамеджан Әбдулқаримұлы Юсупов. Әкем 1938 жылы түрмеге қамалады. Кінәсіздігі дәлелденген соң бір айдан кейін босатылады. Өзін қамауға аларда, бейнелі әйнектерді (ол кезде пленка жоқ. Әрбір бейнелі әйнек бөлек сақталатын) қаттап, нан жабатын пештің көмейіндегі қуысқа тығып кетеді. Кейін 51-жылы тағы да ұсталғанда, үрейленген үй-іші оның біразын сындырып тастапты. Тек, осы Әсет ақын түскен сурет қана аман қалыпты».

Мұхамеджан Юсупов 1956 жылы Алматыға келіп, Балқаш Бафинге жолығады. Олар бұрыннан да таныс, әкесімен, үй-ішімен араласып тұрған адамдар еді. Б.Бафин оны академик Ахмет Жұбановпен таныстырып, Әсеттің суреті туралы әңгімелейді. А.Жұбанов суреттегі Әсеттің бейнесін жеке шығартып, «Замана бұлбұлдары» атты кітабында тұңғыш рет жариялап, Б.Бафинге алғысын білдірді. Сондай-ақ Бауыржан Момышұлымен де дәм-тұзы жарасып, жиі араласып, ағалы-інілердей сыйласады. Сол кезде осы суретті Баукеңе сыйлайды. Суреттің Баукеңнің архивінен шығуының себебі – осы» [8].

Бұл тарихи дастан Әсет Найманбайұлының әдеби мұрасын зерттеуші ғалымдар еңбектерінде түрліше аталып келді. Қытайда бұл өлеңнің бар екені туралы 1983 жылы «Іле айдыны» журналының №4 санында жарық көрген «Әсет» атты мақалада ауызға алынды. Мақала авторы Жүмәділ Маман Әсет өлеңдерінің ішінде «Нұрнама», «Алашнама» атты өлеңдері бар екенін айта келіп, «Алашнаманың» шежірелік жырға жатқызады. 1994 жылы ҚР Алматы қаласындағы «Жұлдыз» журналының №1 санында жас фольклорист Асқар Игенұлының табыстауымен «Әсеттің белгісіз өлеңдері» атты топтама өлеңдері жарық көреді. Асылы Асқар Игенұлы «Алашнама» деген атпен 179 жолдан тұратын өлең ұсынған. Оның бәрі жарық көрмей қалған сыңайлы. Қытайдың орталығы Пекин қаласындағы «Орталық ұлттар баспасы» 2000 жылы 6 айда «Әсет шығармалары» деген кітап басып, таратады. Сол Әсеттің екі томдық толық жинағына «Алашқа» атты өлең кіреді [9, 152-168].

Әсет Найманбайұлының Қытайдағы ешқайда жарияланбаған өлеңдерін Нұржан Дәулеткелдіұлы елімізге жинап алып келді. Оның ішінде «Алашқа» толғауы да бар еді. Төте жазумен жазылған бұл өлеңдер кирилицаға көшіріліп, www.adebiportal.kz сайтында тұңғыш рет жарияланды. «Әдебиеттегі Әлихан Бөкейхан бейнесі» деп аталатын Сағымбай Ботпайұлы Жұмағұлдың еңбегіне дастанның толық нұсқасы енгізілді.

«Алашқа» дастаны – біртұтас Алаш ұлттық идеясын жырлаған, Алаш арыстарының қайраткерлік тұлғасын танытатын, тарихи сапардың куәсі болған әдеби мұра. Дидактикалық сарында жазылған, азаматтық ой толғайтын, адамдық құндылықтарды дәріптеген ақын

поэзиясының шынар биігі. Көлемі 27 шумақ, 397 жолдан тұрады. Жыр ұйқастары көбіне үдемелі, шұбыртпалы ұйқастарға сүйенген, бірде көп тармақты, бірде төрт тармақты болып келеді. Дастанның мазмұны үш бөлімге бөлінген. Бірінші бөлім Әсеттің Міржақып Дулатовқа назы, екінші бөлім Ахмет Байтұрсыновқа айтқан ой-пікірі, үшінші бөлім әншінің Алаш рухын көтерген ұзақ толғамдары.

«Алашқа» дастанында көтерілген негізгі мәселелер:

1. Ескіліктің құрсауында қалып қойған қара халықты жарыққа шығаруға, надандықтан арылуға, көзін ашуға, қазақ жұртына мұсылмандықтың, имандылықтың ақ жолында жүруді дәріптейді:

Бір заман торғай билеп самұрықты.
Өтірікші, қу, сырғақ дос болғансып,
Заты момын жақсыны жарға жықты.
Білмейтін мағрипаты шала молла,
Ерте әперген балаға қалыңдықты.

2. Қалың қазағын, меллатын оқу-білімге, өнерге, мектеп ашуға шақырады:

Ұмытпа, қалың қазақ, Алашыңды,
Сен де ал дүниеден аласыңды.
Ғылым біл, өнер үйрен, өрге ұмтыл,
Дәл бүгін с.аған осы жарасымды.

«Әншілік өнерімнің аспандауына Абайдың көп сөзі сабақ болды», - деп өзі айтқандай, Абай сияқты ол да ақындықты халқын оқу-білімге шақыруға, жастарды жақсы мінез-құлыққа тәрбиелеуге пайдаланған. Ол қазақ халқының білімді, мәдениетті, тәуелсіз ел болуын аңсаған. Сол кезеңде Қытай жерінде Әсет ақын ашқан мектептер де болған деседі.

3. Әлемдік өркениет жолымен өркендеудегі басым бағыттар жырланады. Дамыған, озған елдерден үлгі алып, солар жүрген жолмен жүру керектігін айтады:

Ғылыммен неше түрлі кеме жасап,
Еуропа жүрген жоқ па суға батпай.
Асқан ел ғылымменен қандай батыр,
Ауызбен дәмін алсаң балдай татыр.
Алдыңғы елу жылда сапқа кірді,
Мажуси Итан халқы, Жапон да ақыр.

Азаттықты аңсаған Алаш ардақтылары қазақ елін қуатты мемлекетке айналдыру жолында Еуропалық бағыт ұстанғаны белгілі. Батыс өркениеті мен үлгісін қазақ жеріне сәйкестендіруге, бейімдеуге басымдық берді. Алаш ұранды әдебиет өкілі Ғұмар қараштың «Еуропаның өнерінен үлгі алғанын, Тірлікте көзімізбен көреміз бе?» өлең жолдарынан, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Еуропа білімді жұрт осы күнде, Шыққан жоқ айуандықтан о да мүлде» деп толғануы сол кезеңдегі ұлттық идеяның басым бағытының бірі болғанын көрсетеді. Әсет Найманбайұлының «Итан», «Жапон» деп отырғаны – бүгінгі алпауыт елдер – Италия мен Жапония. Әсеттің Жапонияны тілге тиек етуі, сол кезеңдегі қоғамдық мәселелерден толықтай хабардар, саяси сауатты тұлға екенін, Алаш идеясын дұрыс ұғына білгенін көрсетеді.

Алаштың жаңа тұрпаттағы мемлекетшіл реформаторлар ұрпағын қалыптастыруды көздеген Ә.Бөкейхан қазақ халқының рухани және саяси кемелденуіне қажетті келелі мәселелерді шешудің практикалық жолдарын нұсқаған тұлға. «Алаш» бағдарламасы – жапондарды артта қалған феодалдық сегундар елінен небары 21 жылдың ішінде (1868-1889 жылдар аралығында) әлемнің ең дамыған қуатты мемлекетінің біріне айналдырған «Мэйдзи исин» (немесе «Мэйдзи жаңғыруы») бағдарламасының қазақша баламасы болатын [10, 6].

Бұл сипаттағы М.Әуезовтің «Жапония» (1918), С.Торайғырұлының «Социализм» (1918) мақалалары да елдік мәселелер тұрғысынан зор маңызға ие.

4. Діни ағартушылық ойлары, Алаш идеясы және жадитшілдік, меллатшілдік ұстанымын кеңінен танимыз.

Меллатқа жан-тәніңмен қызмет қылып,

Қожа бол шаһаратқа, жұртқа білін.
Көш басшысы көсемнің қуаты артар,
Меллатың білсе түгел анық ғылым.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында қазақ топырағына келген жәдитшілдік ұлттық жаңғыру мен жаңарудағы маңызды концепциялардың бірі болды. Ескішілдік шырғауынан шығуға, жаңаша батыстық бағыттағы рухани дамуға сүбелі үлесін тигізді.

Сан қырлы талант иесі Әсет Найманбайұлының ақындық, сазгерлік мұрасы халқымыздың мәдени өмірінде алдағы уақытта игілікті қызмет атқаратынына, рухани байлығымызды байытуда оның шығармашылығының өзіндік үлесі болатынына еш күмән жоқ.

Бүгінгі тәуелсіздігіміз бен азаттығымыздың себепшісі болған Алашшыл идеяның бастау биігінде тұрған қайраткерлеріміз мәңгілік ел жадында. Биыл Алашорда үкіметінің құрылғанына 100 жыл толу қарсаңында Алаштың ардақтыларын елеп, ескеріп, биікке шығара мақтансақ та, марқайсақ та жарасымды.

Алаш идеясы бүгін де, ертең де өзінің жалғасын табады. Ғаламдастыру дәуіріндегі рухани тәуелділіктен қорғайтын бірден-бір ұлттық бағдарлама осы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қайратұлы Б. Арғы бетке асқан алаш арыстары // Оян, намыс. – 2011. – №2. – 16-19 б.
2. Райханұлы Е. Алаш қайраткерлерінің Шәуешекке сапары // Абай. – 2009. – №1. – 46-47 б.
3. Қыдырханұлы У. Алаш арыстарының Шәуешекке сапары. // Егемен Қазақстан. – 2008. – 25 маусым. – 4 б.
4. Рахметуллин Е. Шығыс Түркістан һәм «Алаш қозғалысы» идеясы. // qasim.kz сайтынан
5. Төлепберген Б. Мәңгі жас – Алаш идеясы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: «Алматы баспа үйі», 2008. – 304 б.
6. Тілешов Е, Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б.
7. Жұртбай Т. Ұраным Алаш. – Алматы: «Ел-шежіре», 2008. – 472 б.
8. Бафина Н. Асыл ағаларды суретке кім түсірді? // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 18 мамыр. - №20.
9. Игенұлы А. Әсеттің белгісіз өлеңдері. // Жұлдыз. – 1994. – №1. 152-168 б.
10. Жұмағұл С. Әдебиеттегі Әлихан Бөкейхан бейнесі. Әдеби шығармалар. – Қарағанды: Тенгри баспасы, 2017. – 184 б.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПАЦИЕНТА И МЕДИЦИНСКОГО РАБОТНИКА

Аскарлова Наргиза Абдивалиевна, Ражабов Дониёрбек Бахтиёр угли

super_xakker_007@mail.ru

Преподаватель кафедры «Педагогика и психологии» Ташкентской медицинской академии.

Студент 4 курса медико - педагогического факультета,

Ташкентской медицинской академии, Ташкент, Узбекистан

Научный руководитель – Б. М. Умаров

В профессиях, связанных с взаимодействием «человек–человек», огромное значение имеет ориентация на Другого как равноправного участника взаимодействия. Особенно важна способность к гуманистической, нравственной реакции в профессиональной деятельности врача. Поскольку объектом исследования и субъектом взаимодействия является человек, а характер знаний – прикладной, то от врачей требуется высокая мера личной ответственности за результаты своей деятельности.

Основы психологического знания необходимы медицинским работникам, поскольку они способствуют: внимательному и заинтересованному отношению людей друг к другу в лечебно-профилактической деятельности; возникающему на этой основе взаимному доверию; способности к соучастию, сопереживанию, эмпатии и, следовательно, взаимопониманию. Последнее необходимо потому, что медицинский работник и пациент вместе решает одну и ту же задачу – сохранения здоровья, предупреждения и лечения заболеваний, что предполагает их сотрудничество и взаимодействие, т.е. активное общение.

Для того чтобы процесс взаимоотношений пациента и медицинского работника был эффективным, необходимо изучать психологические аспекты их взаимодействия. Для медицинской психологии интересны мотивы и ценности врача, его представление об идеальном пациенте, а также определённые ожидания самого пациента от процесса диагностики, лечения, профилактики и реабилитации, поведения врача или медсестры.

Можно говорить о значимости для эффективного и бесконфликтного взаимодействия пациента с медработниками такого понятия, как коммуникативная компетентность, т.е. способности устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми. Этот процесс подразумевает достижение взаимопонимания между партнёрами по общению, лучшее понимание ситуации и предмета общения. Следует отметить, что коммуникативная компетентность является профессионально значимой характеристикой врача и медсестры. Однако, несмотря на то, что в условиях клиники пациент вынужден обращаться за помощью к врачу, коммуникативная компетентность важна и для самого больного.

При хорошем контакте с врачом пациент скорее выздоравливает, а применяемое лечение имеет лучший эффект, гораздо меньше побочных действий и осложнений. Одной из основ лечебной деятельности является умение медработника понять больного человека. В процессе лечебной деятельности важную роль играет умение выслушать пациента, что представляется необходимым для формирования контакта между ним и медработником, в частности, врачом. Умение выслушать больного человека не только помогает определить – диагностировать заболевание, которому он может быть подвержен, но и сам по себе процесс выслушивания оказывает благоприятное взаимодействие на психологический контакт врача и пациента.

Важно отметить, что необходимо учитывать и особенности заболевания при контакте с пациентом, поскольку в распространённых в клинической медицине терапевтических отделениях находятся больные самого различного профиля. Это, например, пациенты с заболеваниями сердечно-сосудистой системы, ЖКТ, органов дыхания, почек и др. И нередко их болезненные состояния требуют длительного лечения, что оказывает влияние и на процесс взаимоотношений медработника и больного. Длительный отрыв от семьи и привычной профессиональной деятельности, а также тревога за состояние своего здоровья вызывают у пациентов комплекс различных психогенных реакций.

Однако не только эти факторы сказываются на психологической атмосфере и состоянии пациента. В результате психогений может усложняться течение основного соматического заболевания, что, в свою очередь, ухудшает психическое состояние больных. И, кроме того, в терапевтических отделениях на обследовании и лечении находятся больные с жалобами на деятельность внутренних органов, нередко даже не подозревая того, что эти соматические нарушения психогенного характера.

Этические модели профессиональной деятельности врача должны являться регуляторами общения врача и пациента. При этом этика врачебной деятельности не только теоретически обусловлена гуманистическими принципами, но и практически влияет на эффективность лечения. Межличностное взаимодействие врача с пациентом направлено на решение главной задачи врачебной деятельности – выздоровление больного. Успешное решение этой задачи оказывается возможно при условии правильной организации отношений врача с больным. Проблема общения врача с пациентом представлена в немногочисленных исследованиях под разным углом зрения, но все авторы единодушны в

одном: общение врача с пациентом есть необходимая составляющая, определяющая успешность медицинской практики.

Основные особенности общения врача и пациента определяются взаимоотношениями врача и пациента, которые могут быть различными. О.М.Лесняк выделяет 5 основных моделей построения взаимоотношений врача и пациента. По мнению Лесняка, оптимальной является совещательная модель взаимоотношений врача и пациента: «она основана на том, что обычный взрослый человек в состоянии синтезировать информацию и выделить для себя приоритеты, а обычный врач обладает достаточными коммуникационными навыками для того, чтобы помочь пациенту в этом. Предполагается также, что врач в состоянии видеть разницу между предпочтениями самого пациента и теми рекомендациями, который должен дать профессионал. Именно эта модель способствует пониманию больным таких важных для него факторов, как профилактика, здоровый образ жизни, правильное лечение. Совещательная модель изменяет роль больного в самом процессе диагностики и лечения. Из пассивного объекта вмешательств он становится активным соавтором, но также и лицом, несущим определенную ответственность за свое здоровье. В этой связи модель получила свое развитие и в отношении информированного согласия больного на проведение ему диагностической или лечебной манипуляции».

В.А.Ташлыков предлагает альтернативную классификацию форм взаимоотношений врача и пациента, различая два основных типа – руководство и сотрудничество. По мнению Ташлыкова, выбор модели взаимоотношений врача и больного должен определяться индивидуальными особенностями пациента: «первая из них более эффективна для больных с относительно социально незрелой личностью, нуждающихся в руководстве, в авторитетных советах, при слабой мотивации к лечению и пассивной установке. Чаще это бывает на первом этапе лечения.

Больные с противоположными особенностями обычно требуют взаимоотношений сотрудничества. При инфаркте миокарда, например, сначала рекомендуют использовать директивный стиль, а позже – сотрудничество». Учет индивидуальных особенностей пациента наряду с соответствием этическим нормам и принципам медицины представляется наиболее целесообразным основанием выбора модели построения взаимоотношений врача и пациента.

Исходя из выше сказанного, можно отметить что особенности общения врача и пациента являются значимым фактором эффективности лечения. Недостатки общения врача и пациента могут свести на нет результативность медикаментозного лечения и даже ухудшить состояние больного, и, напротив, эффективное общение врача и пациента существенно повышает вероятность выздоровления. Следовательно, социальные способности следует наряду со знаниями и умениями отнести к профессионально значимым качествам врача.

Таким образом, профессиональная деятельность врача неразрывно связана с общением как процессом обмена информации, восприятием и пониманием людей друг друга. Более того, в своей практике медицинские работники соприкасаются с различными сферами жизни человека и общества – сферой здоровья (физического, психического, социального), прав, системой образования и здравоохранения, с профилактической работой, административными вопросами и другими. Поэтому для достижения максимальной эффективности в своей профессиональной деятельности врач должен хорошо знать закономерности и особенности процесса общения, а также причины возникновения барьеров в процессе межличностного взаимодействия.

Список использованных источников

1. Арбузова Е.Н., Анисимов А.И., Шатровой О.В. Практикум по психологии общения. – СПб.: Речь, 2008. – 272 с.
2. Конечный Р., Боухал М. Психология в медицине. – Прага, 1974.

3. Слесарева С.В. Биомедицинская этика (этика и деонтология в работе медицинской сестры). Томск 2001.

ПСИХОКОРРЕКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТИ

Аскарова Наргиза Абдивалиевна, Якубова Гузал Асатуллаевна
super_xakker_007@mail.ru

Преподаватель кафедры «Педагогика и психологии» Ташкентской медицинской академии.

Преподаватель кафедры «Психологии» Ташкентский Педагогический Университет
им. Низамий.

Научный руководитель – З.Т.Нишанова

Психическое здоровье ребенка предполагает гармоничное развитие двигательных, умственных и речевых функций, оптимальную адаптацию и социализацию ребенка в обществе, коллективе и семье. Необходимость изучения детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью обусловлена следующими соображениями. Этот синдром является одной из наиболее частых причин обращения за психологической помощью в детском возрасте. Длительные проявления импульсивности и гиперактивности могут привести к формированию девиантных форм поведения.

Проблема распространённости синдрома дефицита внимания с гиперактивностью является актуальной не только потому что является одной из современных характеристик состояния здоровья детского организма. Это важнейшая психологическая проблема цивилизованного мира, доказательством чему является то, что: во-первых, дети с синдромом плохо усваивают школьную программу; во-вторых, они не подчиняются общепринятым правилам поведения и часто становятся на преступный путь.

В последнее время наблюдается значительный рост числа обращений родителей и педагогов в психологические службы по проблеме как воспитания и развития детей с синдрома дефицита внимания и гиперактивностью, так и просто сосуществования с ними. Как правило, родители не знают, какой стиль воспитания выбрать для гиперактивного ребенка. А многие педагоги, не смотря на большой стаж работы, не могут правильно организовать работу в данном направлении. Родители гиперактивных детей часто не выдерживают бурного темперамента, чувствительности и эмоциональности своих детей. Быстрые, импульсивные, чрезмерно подвижные, эти дети не умеют сдерживать свои желания, организовать свое поведение, управлять своими чувствами и в любой ситуации доставляют окружающим много хлопот. Они крайне «неудобны» для воспитателей и учителей. В связи с этим у родителей возникают дополнительные трудности, связанные с дошкольной и школьной жизнью гиперактивного ребенка. В результате нарушается эмоциональный климат семьи, страдают как детско-родительские, так и супружеские отношения.

Рассматривая эту проблему подробнее, невозможно не отметить, что этот синдром представляет собой нарушения поведения в дошкольном и младшем школьном возрастах. У детей присутствует импульсивность, избыточная двигательная активность, нарушения внимания и от этого появляются сложности в обучении. Следовательно, кроме физиологической составляющей синдрома, которую корректирует медицина, нельзя упускать из виду и психологическую, и педагогическую составляющую. Коррекция психоэмоциональной сферы такого ребенка будет наиболее эффективна лишь при обязательной работе всех специалистов с его социальным окружением, а именно с семьей, детским садом и школой.

Одна из важных задач педагога – снижение уровня негативных эмоциональных проявлений у учащихся с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью относительно

процесса обучения, снижение уровня школьной тревожности как фактора, влияющего на общую успешность и на процесс освоения грамотным письмом. Поскольку существует взаимосвязь уровня школьной успеваемости учащихся и уровня школьной тревожности. Учитель, выявив детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью в классе, еще до начала урока должен проводить с ними упражнения, способствующий снижению мышечного и эмоционального напряжения. Активизация позитивного настроения учащихся – основа для привлечения внимания детей, сосредоточенности на работе в классе, создания ситуации успеха, снижения уровня тревожности, снятия мышечных зажимов.

Обычно в начале урока педагог проводит небольшой диалог с классом. Дети по желанию рассказывают о том, что произошло интересного за истекший период. Как правило, гиперактивные школьники с удовольствием включаются в диалог. В случае же, если подобная работа проводится с целью отработки навыков саморегуляции, учитель может проводить беседу устно со всем классом, а нескольким ученикам дать задание на листке написать кратко, что у них хорошо получилось. Тогда главным условием для гиперактивных школьников станет выполнение задания в полном молчании. Любой вариант дает педагогу полезную информацию, которую можно использовать в целях индивидуализации педагогического процесса, а для детей является способом повышения самооценки, уровня мотивации достижения успеха в учебной деятельности.

На первых этапах обучения для создания положительного отношения к занятиям задания могут проводиться в игровой форме, но без элементов явно выраженной соревнования. Поощряется взаимопомощь при выполнении заданий. Важным моментом в структуре занятия может стать выполнение специальных релаксационных упражнений на снятие мышечных зажимов, продиктованных необходимостью снижения уровня школьной тревожности, например техника глубокого дыхания. Использование учителем повторяющихся из занятия в занятие видов деятельности — также один из приемов нормализации эмоционального фона, своеобразный классный ритуал, включение которого помогает одним детям снизить тревожность, другим — ощутить безопасность. Некоторым детям учитель может позволить пользоваться карточками с алгоритмами, схемами, составленными ими во время урока и даже при написании диктанта, контрольной работы. Это очень хорошо помогает им осознанно, целенаправленно применять правила, формулы. Подобная визуальная поддержка способствует уменьшению напряжения, снижению уровня тревожности и более быстрому и эффективному запоминанию учебного материала.

Кроме того, проводимое после работы обсуждение помогает учащимся выявить эффективные и неэффективные стратегии: что помогло выполнить задание правильно, как удалось определить, какой карточкой надо воспользоваться при написании того или иного задания, какой информации не хватало в карточке для решения данной задачи, что надо изменить в алгоритме, схеме, чтобы более эффективно им пользоваться. В отдельных случаях работа по снижению уровня негативных эмоциональных проявлений учащихся может быть вынесена за рамки классно-урочной системы. Как правило, это связано с необходимостью проведения индивидуальной коррекционно-развивающей работы с детьми с очень низким уровнем успеваемости, с детьми, очень высокий уровень тревожности которых не дает им возможности реализовать свои способности в классе и др.

Результаты ряда исследований свидетельствуют о необходимости работы с педагогами и родителями детей с синдромом дефицита внимания гиперактивностью. Целью коррекционной программы является создание благоприятных условий для коррекции поведения детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивности. Чтобы достичь цели необходимо:

1. Проводит комплекс коррекционно-развивающих занятий с детьми.
2. Обучить родителей формам эффективного взаимодействия с гиперактивным ребенком.
3. Проводит обучающий семинар и консультации для педагогов и воспитателей.

Объектом программы является ребенок с синдромом дефицита внимания и гиперактивности. Логика полной коррекции этого синдрома ставит на первый план работу с социальным окружением ребенка, а именно с семьей и образовательным учреждением. Реализация данного комплексного подхода предполагает работу специалистов в трех направлениях:

Работа с родителями:

- психодиагностика родительских установок и реакций, которые зачастую усугубляют проявления синдрома у такого ребенка, и их последующую коррекцию;
- индивидуальное консультирование по вопросам эффективного взаимодействия с ним;
- проведение групповых форм взаимодействия в русле «родитель-родитель» с целью получения поддержки от других родителей и обмена опытом и «родитель-ребенок» для организации возможности родителям попробовать формы взаимодействия с ребенком и игры по развитию дефицитных функций.

Работа с педагогами:

- психологическое просвещение в рамках обучающего семинара с привлечением детского невролога и психиатра-психотерапевта с целью научить педагогов отслеживать таких детей в группе и эффективно взаимодействовать с гиперактивными детьми;
- индивидуальное консультирование трудных случаев по запросу.

Работа с детьми:

- психологическая диагностика эмоционально-волевой сферы с целью построения индивидуальной программы коррекции;
- психосоциальная коррекционно-развивающая работа с ребенком индивидуально и в детской группе;
- сеансы арт-терапии.

Для достижения результата необходимо строгое следование принципу «не навреди», а именно: прежде чем начинать психоэмоциональную коррекцию ребенка, нужно изменить его социальное окружение. В этом случае речь идет о первоочередности психологической работы с педагогами и родителями гиперактивных детей. Это позволит подготовить почву для нормального восприятия таких детей и принятия происходящих с ними изменений. Тем более что такие дети остро нуждаются в поддержке взрослых не только в период прохождения коррекционной программы, но и в дальнейшем своем развитии.

Особое внимание уделяется участию родителей в процессе коррекции с целью оптимизации и гармонизации внутрисемейных отношений детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивности. Это будет способствовать более полной гармонизации внутрисемейных отношений участников программы. Надо отметить роль совместных занятий по формуле «родитель + ребенок», которые посредством совместной творческой деятельности имеют большое значение для сплочения семьи, вовлечения гиперактивного ребенка в общую деятельность и отработки родителями полученных навыков эффективного взаимодействия со своим ребенком.

Проведения таких занятий, агрессивное и импульсивное поведение, связанное с гиперактивностью и социальной тревогой, благодаря творческой деятельности может быть направлено в иное русло и преобразовано в социально конструктивное поведение. Групповая арт-терапия с детьми, страдающими с этим синдромом, является одной из основных частей комплексной программы, в которой различные формы творческого самовыражения усиливают эффективность всех прочих вмешательств. Присутствие родителей на арт-терапевтическом занятии позволяет им увидеть новые грани в ребенке, по-другому оценить его.

В заключение нужно отметить что, раннее выявление синдрома дефицита внимания и гиперактивности у детей и использование в его коррекции комплексного подхода к решению проблем и эффективное межведомственное взаимодействие всех структур, ответственных за

нормальное развитие ребенка, изменение отношения педагогов и родителей к гиперактивному ребенку поможет:

- развитие внимания, самоконтроля и произвольности гиперактивного ребенка;
- снижение его импульсивности и агрессивности;
- снижение у такого ребенка чрезмерной двигательной активности и развитие

усидчивости;

-повышение коммуникативных навыков детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивности;

- налаживание взаимоотношений гиперактивного ребенка с родителями и педагогами и повышение эффективности такого взаимодействия.

Список использованных источников

1. Моница Г. Б., Лютова-Робертс Е. К., Чутко Л. С. Гиперактивные дети: психолого-педагогическая Помощь. Монография. - СПб.: Речь, 2007.
2. Политика О.И. Дети с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью. -СПб.: Речь, 2005. - 208 с.
3. Сиротюк А.Л. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью. Диагностика, коррекция и практические рекомендации родителям и педагогам. М.: ТЦ Сфера, 2002. 128 с.
4. Ясюкова Л.А. Оптимизация обучения и развития детей с минимальными мозговыми дисфункциями. - СПб.: 1997. - 78 с.

АДАПТАЦИЯ В ДЕТСКОМ САДУ

Берденова Альмира Байхуатовна

berdenov.87@mail.ru

Логопед-дефектолог ГУ ДО №32 «Балдаурен», Астана, Казахстан

Адаптация – это приспособление организма к изменяющимся внешним условиям. Этот процесс требует больших затрат психической энергии и часто проходит с напряжением, а то и перенапряжением психических и физических сил организма. Детям любого возраста очень непросто начинать посещать сад, ведь вся их жизнь меняется кардинальным образом. В привычную, сложившуюся жизнь ребенка буквально врываются следующие изменения:

- четкий режим дня;
- отсутствие родных рядом;
- постоянный контакт со сверстниками;
- необходимость слушаться и подчиняться незнакомому до этого человеку;
- резкое уменьшение персонального внимания.

Принято считать, что период адаптации длится у ребенка один месяц. В это время ребенку в детском саду рекомендуют укороченное пребывание в группе в течение дня и не делают прививок. Именно в течение первого месяца от начала посещения детского сада большинство детей (90%), заболевают ОРВИ. Через месяц ребенок считается адаптировавшимся к посещению детского сада. На самом деле продолжительность периода адаптации у каждого ребенка своя, индивидуальная, одни дети привыкают к садику быстрее, другие медленнее, третьи вообще наотрез отказываются от посещения детского сада или болеют так часто и долго, что маме приходится сидеть с ребенком дома или искать ему няньку.

В период адаптации ребенок испытывает стресс. Привыкание происходит не сразу, поэтому получается, что ребенок испытывает длительный стресс, который, как всем известно, действует на весь организм, причем особенно сильно на слабые места этого

организма. Поэтому все хронические заболевания в первые месяцы посещения детского сада могут обостриться.

С другой стороны, у ребенка резко расширяется круг общения: он внезапно оказывается в группе из 20-30 детей и нескольких воспитателей. У каждого из них своя, новая для ребенка микрофлора, которая может вызвать заболевание в его ослабленном стрессом организме, иммунитета к этим микробам у ребенка пока еще нет.

Рисунок 1 – Рекомендации для воспитателя в период адаптации

Ведущая роль в этом процессе принадлежит воспитателю.

1. Во время адаптационного периода нужно использовать гибкость в режимных процессах: принимать детей сначала на 2 часа, затем удлинять время пребывания с учетом того, как быстро ребенок привыкает.

2. Новых детей следует принимать на адаптацию постепенно, в неделю не более двух малышей.

3. К детям нужно проявлять индивидуальный подход, особенно к очень чувствительным, замкнутым, сильно плачущим.

4. Воспитатель должен быть снисходительным к плачу детей, отзывчивым на просьбы их родителей, внимательным, спокойным, способным обеспечить группе благополучный эмоциональный климат.

5. Воспитатель должен быть хорошим актером: уметь вовремя рассказать сказку, спеть песенку, знать много произведений устного народного творчества: потешек, пестушек, колыбельных песен, чтобы при случае отвлечь ребенка; использовать игры-забавы в качестве сюрпризного момента.

6. Важное место должно занимать сотрудничество с родителями. Нужно так построить работу, чтобы с обеих сторон к ребенку предъявлялись единые требования.

7. Наглядная информация должна быть яркой, насыщенной, нести смысловую нагрузку и быть актуальной на данный момент.

8. Детские работы необходимо выставлять для обозрения родителям, чтобы они могли видеть, чем занимается ребенок в группе, и обсудить с ним успехи.

9. При необходимости следует направить родителей за помощью к другим специалистам детского сада (старшему воспитателю, музыкальному руководителю, медсестре и др.).

В процессе адаптации ребенка воспитателям рекомендую использовать элементы телесной терапии (брать ребенка на руки, обнимать, поглаживать). Периодически включать

негромкую, спокойную музыку, но строгая дозировка и определение во время звучания обязательны.

Лучшее лекарство от стресса – смех.

Необходимо создавать такие ситуации, чтобы ребенок больше смеялся. Используются игрушки-забавы, мультфильмы, приглашаются необычные гости – зайчики, клоуны, лисички.

Необходимо присматриваться к индивидуальным особенностям каждого ребенка и стараться вовремя понять, что стоит за молчаливостью, спокойствием, пассивностью некоторых детей.

Непреложное правило – не осуждать опыт ребенка, никогда не жаловаться на него родителям. Все проблемы ребенка становятся для педагога профессиональными проблемами.

Ежедневно беседовать с родителями, вселять в них уверенность, рассеивать беспокойство и тревогу за своего ребенка.

Соблюдение данных рекомендаций поможет ребенку легче адаптироваться к условиям дошкольного учреждения, укрепит резервные возможности детского организма, будет способствовать процессу ранней социализации.

Убедитесь в собственной уверенности в том, что детский сад необходим Вашему ребёнку именно сейчас. Вместе с тем, главный критерий готовности малыша - готовность его родителей. Если кто-то из членов семьи против посещения детского сада, то это следует отложить до тех пор, пока родители не объединятся в своём желании.

Расскажите ребёнку, что такое детский сад, зачем туда ходят дети, почему Вы хотите, чтобы он пошёл в детский сад. Но ни в коем случае не делайте из этого события проблему, не говорите часто о предстоящей перемене в его жизни. Вообще, всех бабушек-дедушек, нянечек или просто друзей-знакомых, которые твердят, что детский сад - это зло, слёзы и болячки, изолировать на время. Сейчас Ваша задача – позитивно настроить ребёнка на грядущие перемены.

Проходя мимо детского сада, радостно напоминайте ребёнку, как ему повезло – он сможет ходить сюда. В присутствии малыша рассказывайте родным и знакомым об ожидаемом событии, о том, что Вы гордитесь тем, что его приняли в детский сад.

Подробно расскажите ребёнку о режиме дня в детском саду: что, как и в какой последовательности он будет делать. Чем подробнее будет Ваш рассказ, и чем чаще Вы будете его повторять, тем спокойнее и увереннее будет чувствовать себя малыш, когда пойдёт в сад. Детей пугает неизвестность, но когда они видят, что ожидаемое событие происходит, как и было обещано, они чувствуют себя уверенно.

Готовьте ребёнка к общению с другими детьми и взрослыми: посещайте с ним детские парки и площадки, приучайте к игре в песочницах, на качелях. Ходите с ним на праздники, на дни рождения друзей, наблюдайте, как он себя ведёт: стесняется, уединяется, конфликтует, дерётся или же легко находит общий язык, контактирует со сверстниками, тянется к общению, раскован.

Поговорите с ребёнком о возможных трудностях, о том, к кому он может обратиться за помощью, как он сможет это сделать. При этом важно не создавать у ребёнка иллюзий, что все будет исполнено по первому требованию и именно так, как он хочет. Попробуйте проиграть все эти ситуации дома.

Приготовьте вместе с ребёнком "Радостную коробочку", с которой он отправится в детский сад: положите туда небольшие игрушки (не очень нужные, недорогие, может, самодельные), которые нравятся Вашему малышу и точно обрадуют других детей. От этого выигрывают все: ребёнок более спокоен, быстрее адаптируется, родители видят, что малыш чувствует себя уверенно, входя в группу, ведь у него в руках – частичка дома и тепла рук мамы, которая изготвила вместе с ним эти вещицы. Воспитатели тоже будут рады пополнению игрового материала группы. И ещё один плюс: когда у малыша есть, чем играть, чем поделиться с товарищем – он быстрее освоится в новом коллективе, подружится с ребятами.

Научите малыша знакомиться с другими детьми, обращаться к ним по имени, просить, а не отнимать игрушки, предлагать свои услуги, свои игрушки другим детям. Первые дни в детском саду можно начать с совместной прогулки. Дайте Вашему ребёнку возможность самому подойти, познакомиться с детьми, гуляющими на участке. Возможно, что Ваш малыш, заинтересовавшись, сам после прогулки попросится в группу.

Чем больше друзей (детей и взрослых) появится у Вашего ребёнка, тем быстрее он привыкнет и к детскому саду. Помогите ему в этом. Познакомьтесь с другими детьми. Называйте их в присутствии Вашего ребёнка по именам. Дома спрашивайте своего малыша о Перизат, Алмасае, Жанне. Поощряйте обращения Вашего ребёнка за помощью к другим людям.

Поиграйте с ребёнком домашними игрушками в детский сад, где какая-то из них будет самым ребёнком. Понаблюдайте, что делает он с этой игрушкой, что говорит, помогите вместе с ребёнком найти ей друзей и порешайте проблемы вашего ребёнка через неё, ориентируя игру на положительные результаты.

А теперь очень важный момент. Поймите и запомните: чем лучше будут Ваши отношения с воспитателями, с другими родителями и их детьми, тем проще Вашему ребёнку будет привыкнуть к детскому саду и тем комфортнее он будет себя чувствовать.

Познакомьтесь с воспитателями и педагогами группы заранее, расскажите об индивидуальных особенностях вашего ребёнка, что ему нравится, что нет, каковы его умения и навыки, в какой помощи он нуждается, определите, какие методы поощрения и наказания приемлемы для вашего ребёнка.

Будьте снисходительны и терпимы к другим, идеальных людей нет !!! Но при этом обязательно проясняйте ситуацию, тревожащую Вас. Главное – делайте это в мягкой форме или с помощью специалистов.

В присутствии ребёнка избегайте критических замечаний в адрес детского сада и его сотрудников. Никогда не пугайте ребёнка детским садом, иначе позже Вам придётся пожинать эти горькие плоды. Если Вы заметите, что ребёнок опасается воспитателя или не очень ему доверяет, постарайтесь почаще говорить о воспитателе, хвалить его, спрашивать о воспитателе ребёнка, подчеркивая, какая она добрая, красивая, хорошая, заботливая и т.д.

В период адаптации поддерживайте малыша эмоционально. Теперь Вы проводите с ним меньше времени, поэтому компенсируйте это качеством общения – чаще обнимайте, разговаривайте. Скажите ему: "Я знаю, что ты скучаешь без меня, что тебе бывает грустно. Когда что-то новое начинается, сначала всегда бывает трудно, а потом привыкаешь и становится интересно. У тебя всё получится".

Разработайте вместе с ребёнком несложную систему прощальных знаков внимания, и малышу будет проще отпускать Вас.

Не устраивайте ребёнка в садик только потому, что у вас родился ещё один ребёнок, даже если это и облегчит вам жизнь. Ваш старший сын или дочь и без того почувствует, что в доме появился непрошенный гость, и ваше решение он непременно истолкует как своё изгнание, сделав вывод, что вы предпочитаете ему новорождённого. Поэтому если вы, ожидая ребенка, всё же решите отдать старшего в детский сад, сделайте это заранее, до появления малыша.

Самое главное назначение детского сада в том, чтобы дать ребёнку возможность общаться и играть со сверстниками. И каким бы ни был детский сад хорошим, не допускайте непоправимую ошибку - не считайте, что он заменяет семью.

Помните, что на привыкание к детскому саду ребёнку может потребоваться до полугода. Рассчитывайте свои силы, возможности и планы. Лучше, если в этот период у семьи будет возможность подстроиться под особенности адаптации своего малыша.

Чего нельзя делать ни в коем случае:

Нельзя наказывать или сердиться на малыша за то, что он плачет при расставании или дома при упоминании необходимости идти в сад! Помните, он имеет право на такую

реакцию. Строгое напоминание о том, что «он обещал не плакать», – тоже абсолютно не эффективно. Дети этого возраста еще не умеют «держать слово». Лучше еще раз напомните, что вы обязательно придете.

Нельзя пугать детским садом («Вот будешь себя плохо вести, опять в детский сад пойдешь!»). Место, которым пугают, никогда не станет ни любимым, ни безопасным.

Нельзя плохо отзываться о воспитателях и саде при ребенке. Это может навести малыша на мысль, что сад – это нехорошее место и его окружают плохие люди. Тогда тревога не пройдет вообще.

Нельзя обманывать ребенка, говоря, что вы придете очень скоро, если малышу, например, предстоит оставаться в садике полдня или даже полный день. Пусть лучше он знает, что мама придет не скоро, чем будет ждать ее целый день и может потерять доверие к самому близкому человеку.

Список использованных источников

1. Волкова, Г. А. Логопедическая ритмика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г. А. Волкова. – М. : ВЛАДОС, 2003. – 272 с. – (Коррекционная педагогика).
2. Грибова, О. Е. Технология организации логопедического обследования : метод. пособие / О. Е. Грибова. – М. : Айрис-пресс, 2005. – 96 с. – (Библиотека логопеда-практика).
3. Пожиленко, Е. А. Энциклопедия развития ребенка : для логопедов, воспитателей, учителей начальных классов и родителей / Е. А. Пожиленко. – СПб. : КАРО, 2006. – 640 с.
4. Волкова, Е. Н. Использование средств логопедической ритмики при снятии умственного напряжения в процессе обучения младших школьников / Е. Н. Волкова // Начальная школа. – 2005. – № 11. – С. 44-48.

ESP IS THE NEW ORIENTATION IN TEACHING OF ENGLISH

Ziyayeva Kamola Ziyaiddinovna

assisstent of Andijan State University, Andijan, Uzbekistan

Isroilova Dildora Muhtorovna

assisstent of Andijan Machine building institute, Andijan, Uzbekistan

dilquv@gmail.com

Globalization, in political-economical sphere, essentially strength transnational integration processes and creating new spheres of social activity of the person, has rendered a great influence on education sphere. Many technical universities have actively entered the international scientifically-educational space and have started expansion of cooperation with the higher educational institutions, with organizations and the companies in abroad. However, in an integration and globalization there was an obstacle to know insufficiently high level of foreign language skills. Thereupon, many high schools of a technical profile have risen to carry out preparation of experts at level of the international requirements capable effectively to function in the international scientifically-educational context and owning at least one foreign language.

Taking into account an urgency of the given problem, in this article will be discussed how to research of the effective pedagogical technologies focused specially on training of students to foreign language in teaching ESP. We will try to revise some thoughts about ESP in Uzbekistan, especially in higher education system. Mentioning different techniques and methods of language teaching also analyzed the difference between format of teaching depending on specificity and orientation of institution. Methods of English language teaching develop in such ways, to respond public, political and economical needs of new world, in which it is taught and used. Importantly, to increase effectiveness of language courses in our country development of new techniques is content language integrated learning approaches, integrated learning of language and

subject. Speaking on English language in higher education should be mentioned English for academic purposes

What is the ESP? Let's read some definitions for English for specific purposes. People learn English for several requests. ESP makes use of underlying methodology and activities of the discipline it serves. The teaching of English for Specific Purposes (ESP) has been seen as a separate activity within English language teaching. It is believed that for some of its teaching ESP has developed its own methodology and its research draws on research from various disciplines in addition to applied linguistics – this is the key distinguishing characteristic of ESP. The theory of ESP could be outlined based on specific nature of the texts that learners need knowledge of or need-related nature of teaching [3].

Definitions of ESP in the literature are relatively late in time, if we assume that ESP began in the 1960s. Hutchinson and Waters (1987) define ESP as an approach rather than a product–meaning that ESP does not involve a particular kind of language, teaching material or methodology. The basic question of ESP is: Why does this learner need to learn a foreign language? The purpose of learning English became the core [1].

Streven's (1988) definition of ESP makes a distinction between 1) absolute characteristics (language teaching is designed to meet specified needs of the learner; related in content to particular disciplines, occupation and activities; centred on the language appropriate to those activities in syntax, text, discourse, semantics, etc., and analysis of the discourse; designed in contrast with General English) and 2) two variable characteristics (ESP may be restricted to the language skills to be learned, e.g. reading; and not taught according to any pre-ordained methodology) [6].

Robinson's (1991: 3) definition of ESP is based on two criteria: 1) ESP is normally 'goal-directed', and 2) ESP courses develop from a needs analysis which aim to specify what exactly it is that students have to do through the medium of English, and a number of characteristics which explain that ESP courses are generally constrained by a limited time period in which their objectives have to be achieved and are taught to adults in homogenous classes in terms of the work or specialist studies that the students are involved in [5].

We can divide ESP into two types. First, English for Academic Purposes (EAP) involving pre-experience, simultaneous/in service and post-experience courses, and second, English for Occupational Purposes (EOP) for study in a specific discipline (pre-study, in-study, and post-study) or as a school subject (independent or integrated).

EAP focuses on those skills, which are necessary for successful education at institution acquiring specialty on English language including undergraduate education. EAP includes base skills necessary to study at higher education and communication in academic environment. Universities – organizations with compound structure, with well established academic traditions and culture. Even, studying native language students get through hard period of adaptation to university environment. While learning foreign language they come across with more problems. To solve these problems we are going to find easy ways and rules of teaching English in several occupations.

We think that solution of problem is to involve learning English into environment of high education system. Because, for good development economically and socially cultural sphere it is necessary for us to study foreign languages and our government pay attention in teaching and learning foreign languages especially, English. It is necessary for us to develop intersubject relations and to integrate skills and design unique educational program, which is suitable for every directions of high education.

REFERENCES

1. Carver D. Some propositions about ESP. //The ESP Journal, 1983, №2, P. 131-137.
2. Dudley-Evans T., St John M. Developments in ESP: A multi-disciplinary approach. Cambridge: CUP. 1998.
3. Gatehouse K. Key issues in English for Specific Purposes: (ESP). 2001.
4. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: a Learning –centered Approach, Cambridge: CUP. 1987.

5. Picket D. Business English: Falling between two stools. //Comlon, 1986, №26, P. 16-21.
6. Robinson P. ESP Today: a Practitioner's Guide. Hemel Hempstead: Prentice Hall International. 1991.
7. Strevens P. New Orientations in the Teaching of English. Oxford: OUP. 1978.

CREATIVE WRITING BY ENGLISH-SPEAKING AND RUSSIAN-SPEAKING CHILDREN: A COMPARATIVE STUDY

D.Sh. Karimova

karimovadilorom15@gmail.com

Assistant, Andijan Machine building institute, Andijan, Uzbekistan

Creative writing by children has long been a subject of pedagogy and psychology. It may prove valuable for philology as well, especially in terms of comparison, revealing both the basic differences between the two cultures and some common features stemming from the universal properties of children's mind. This research deals with American and Russian poetry published in the magazine *Stone Soup* and in various anthologies of young poets at the age between 8 and 13.

One of the central problems in this field is the interference of the traditional and the original, in other words, the factors influencing a child's early attempts at writing and the ways of adapting them to the author's individual artistic aim in the process of self-expression. In this respect we must concentrate on two culture-specific traditions – those of writing and education.

Poetic structure depends on mainstream literary traditions: in Russian linguocultural space accentual-syllabic versification is perceived as neutral (unmarked), and free verse as experimental (marked), while in the linguocultural space of Great Britain and the USA the situation is quite the opposite. Therefore, most Russian poems are written in disyllables with alternate and adjacent (couplet) rhymes, the latter being suggested by nursery jingles, while American children turn to the highly flexible free verse. According to H. T. Kirby-Smith [Kirby-Smith: 44–46], there are five varieties of free verse depending on line segmentation; the prevailing type of free verse in his terms will be the phrase-reinforcing one (lines containing natural phrasal units), while the phrase-breaking (interrupting the phrase at unexpected points) occurs but occasionally. Thus, a child tends to prefer 'safe' patterns to experiments: traditional rhyme schemes and rhythms (Russian), natural phrasing, speech-based lines (American). On the whole, we may suppose American children's texts to rank higher within the English-speaking culture, as even the most unsophisticated American 'writers' are not likely to violate language norms unconsciously.

Writing poetry in English-speaking countries has long been a staple of education, while in Russia it is hardly part of the curriculum. Consequently, more children in America are aware of poetic techniques and used to exercises suggesting topics, linguistic forms or image structure. Children are encouraged to explore personal experience through the five senses, which results in the abundance of concrete sensory details in American texts in contrast with their rather limited use in the Russian ones, which largely focus on the descriptive aspect of their feelings. As far as the development of formal skills is concerned, exercises on rhyme and rhythm are by far more popular in this country due to the already mentioned tradition of versification (metrical prompts, such as *om рассвета до заката* - to be continued in trochaic tetrameter). Both American and Russian children may be also given the task of using a particular image structure to create their own one, and the order of the stanzas, syntactic and strophic arrangement may vary so as to suit the imagery in both cultures.

Despite the apparent looseness of free verse, the texts written by American children are well-structured, and as to the Russian children, accentual-syllabic uniformity in their poetry doesn't always hinder variation. Visual means include line modifications (short separate lines for emphatic utterances; the graphic component of an image). More than a half of English texts are arranged in verse paragraphs (textual groups separated by blank lines), sometimes identical with traditional

stanzas. Linguistic creativity operates on most levels of language structure (*breakfast is had, фонари офонарели*), sometimes resulting in rhyme (*солнце-во! / Солнцево* – age 9) or an extended metaphor (*When my spirit is low/ You'll catch it/ And carry it on your back* – age 11).

As has been shown, children's poetry mirrors the main tendencies of national poetry, its basic forms and teaching practices; this may broaden the scope of linguopoetics, as well as suggest a new topic for child studies ('verbal creativity'). Children's poetry has always been beyond the scope of serious literature; therefore, a question is bound to arise: is such poetry worth reading? The answer is obviously positive. There are two types of artistic novelty present in children's works: the subjective one (related to images which are independently created by young authors, though being already well-established in the culture in question) and the objective one (original in the proper sense, rendering all the freshness and clarity of a child's worldview). And it is precisely the latter which invests the 'poetic snapshots' with aesthetic value, makes children's texts a cultural phenomenon and, finally, unites English-speaking and Russian-speaking children, however skilful they are and whatever formal devices they apply.

REFERENCES

1. Fallows S., Steven C. Integrating key skills in higher education. London. 2000.
2. Vaisburd D.I., Chubik P.S. Elitnoe inzhenerno-tekhnicheskoe obrazovanie [Elite engineering education]// Inzhenernoe obrazovanie [Engineering Education], 2003, №1, P. 15-19.

STYLES OF ENGLISH PRONUNCIATION AND THEIR CHARACTERISTIC FEATURES

Madraximova Gulnoza Adxamovna

gulnoza_english@mail.ru

Assistant of machine- building institute, Andijon, Uzbekistan

It is well known that the language functions in two main forms: the spoken form and the written form. Though the main concern of phonetics is to investigate the varieties of the spoken language, the written language cannot be dismissed altogether, as it is very often read aloud, or recited, or it guides the speaker when his speech is prepared and written down in advance.

A close examination of the speech characteristics of one and the same person easily reveals that each native speaker uses several varieties of the language. He uses one at home, another with his colleagues, a third when addressing an audience and so on. So, this means that the pronunciation of one and the same person may be different on different occasions: for instance, when delivering a lecture, speaking over the radio, or giving a dictation exercise, when talking to official persons or chatting with intimate friends. These different ways of pronouncing words are called "Styles of Pronunciation". There are different classifications of stylistic variants of pronunciation and the distinctive principle of styles of pronunciation is the degree of carefulness with which words are pronounced.

Styles of speech or pronunciation are those special forms of speech suited to the aim and the contents of the utterance, the circumstances of communication, the character of the audience, etc. As D. Jones points out, a person may pronounce the same word or sequence of words quite differently under different circumstances.

Thus in ordinary conversation the word *and* is frequently pronounced [n] when unstressed (e.g. in *bread and butter* ['bredn 'bʌtə]), but in serious conversation the word, even when unstressed, might often be pronounced [ænd]. In other words, all speakers use more than one style of pronunciation, and variations in the pronunciation of speech sounds, words and sentences peculiar to different styles of speech may be called stylistic variations.

English phoneticians distinguish a greater number of styles of pronunciation, although among them there is no generally accepted classification of pronunciation styles either. Thus, D. Jones distinguishes 5 styles of pronunciation:

- a) The rapid familiar style,
- b) The slower colloquial style,
- c) The natural style used in addressing an audience,
- d) The acquired style of the stage,
- e) The acquired style used in singing.

J. Kenyon distinguishes 4 principal styles of “Good Spoken English”:

- a) Familiar colloquial,
- b) Formal colloquial,
- c) public-speaking style,
- d) public-reading style.

L.V. Shcherba wrote of the need to distinguish a great variety of styles of speech, in accordance with the great variety of different social occasions and situations, but for the sake of simplicity he suggested that only two styles of pronunciation should be distinguished: (1) colloquial style characteristic of people's quiet talk, and (2) full style, which we use when we want to make our speech especially distinct and, for this purpose, clearly articulate all the syllables of each word.

M.A. Sokolova's approach is slightly different. She distinguishes between segmental and suprasegmental level of analysis because some of them (the aim of the utterance, for example) result in variations of mainly suprasegmental level, while others (the formality of situation, for example) reveal segmental varieties.

It might be generally assumed that there are five intonational styles singled out mainly according to the purpose of communication and to which we could refer all the main varieties of the texts generated in everyday communication of a modern man. They are as follows:

- 1) Informational style.
- 2) Academic style (Scientific).
- 3) Publicistic style (Oratorical).
- 4) Declamatory style (Artistic).
- 5) Conversational style (Familiar).

We could add that any style with very little exception is seldom realized in its pure form. Each generated text is likely to include phonetic characteristics of different styles. In such cases we talk about overlapping (fusion) of styles.

The kind of style used in pronunciation has a definite effect on the phonemic and allophonic composition of words. More deliberate and distinct utterance results in the use of full vowel sounds in some of the unstressed syllables. Consonants, too, uttered in formal style, will sometimes disappear in colloquial. It is clear that the chief phonetic characteristics of the colloquial style are various forms of the reduction of speech sounds and various kinds of assimilation. The degree of reduction and assimilation depends on the tempo of speech.

Informational style occurs in formal speech without giving the speech any emotional color. And it is mostly used by radio and television announcers when they read weather forecasts, news and etc. It is stylistically neutral.

Scientific style is called academic style too. The speaker's purpose in scientific style is not only to direct the listener's attention to the message. Scientific style is mostly used by university lecturers, schoolteachers and by scientists in formal and informal discussions.

Declamatory style is more emotional and it demands a special training. This style is mostly used in stage speech, in reciting poems, and reading aloud fiction.

The intonation patterns which express the speaker's will is characteristic for publicistic style. The aim of this style is to influence on the listener, and to make him believe that the speaker's interpretation is only the correct one. It is mostly used by politicians, radio and TV commentators, participants of press conferences and the judges in the courts.

Familiar style is characteristic for the English of everyday life. So, it mostly occurs in the speech of the members of the family group and in the speech of intimate friends and also among the well-acquainted people.

REFERENCES

1. Соколова М.И., Гинтовт К.П. Теория фонетики английского языка. – М.: Высшая школа, 2004. –250 с.
2. Kenyon J.S. American Pronunciation /J.S. Kenyon. – Ann Arbor, Michigan, 1946.
3. D. Jones . An outline of English phonetics, 9thed, Cambridge, 1960
4. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1957.

THE INNOVATIONAL PROJECTS GUARANTEE THE QUALITY OF EDUCATION SYSTEM

Nizamova Umida Sandjarovna

umidanizamova18@gmail.com

Assistant of Andijan Machine Building Institute, Andijan, Uzbekistan

Hasty progression learning foreign languages in every branch of educational service demands the study, the analysis of pedagogical conditions as well as taking into consideration of their mutual proportionality. It is due to the field of educational service the main target of which is increasing the process of modernization into the new quality of level.

Nowadays many developing countries are paying great attention to progress education. Thus, there are many summits and conferences among countries to unify international connotation for the matter. In this way, Uzbekistan is also trying to improve education system with innovative ideas and modernization .

In order to develop educational system, on December 10, 2012 President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov signed a decree “On measures to further improve foreign language learning system”.

The management of educational system is really arduous and multifaceted in comparison with the management of other organization of the government as it forms human personality. The management of education has a didactic character which provides the persistence of habits, skillfulness and knowledge which are being given to young generation.

Nowadays, the Republic of Uzbekistan requires new demands from teachers because of co – temporary diplomatic and political relations, economic and cultural ties of the state. Under existing statements, the younger generation of foreign language teachers need innovative, contemporary methodological concepts to enrich their experience.

The main problems like the unity, discipline, distribution of mutual work and fruitful use of innovational projects lie in front of the pedagogical experienced personnel in tackling actual problems that educational system faces. So upbringing of an educated and intellectually advanced generation is the most pivotal value and decisive power for obtaining the goals of democratic development, globalization, modernization and renewal.

However, analysis of the current system of organizing language learning shows that learning standards, curricula and textbooks do not fully meet the current requirements, particularly in the use of advanced information and media technologies.

Also it is envisaged that university modules, especially in technical and international areas, will be proposed in English and also other foreign languages at higher educational institutions.

Our branch mission can be mediator between other field owners. Such as in medical science, agriculture, natural science and technical subjects profession possessors. Presently to get success in society and progress in education system of our country, our professional aim making valuable contribution in our chosen track. In the process of globalization modern approaches are being formed in different spheres such as in technology. As it is seen from the abovementioned opinions any labor and activity will be the field of production or education must be run on an individual and social scale. It is inspirable to motivate students by connecting a technology with English language because of every machinery instruction is written and modernized in English. By

this point, Innovational project work which we tried to investigate, is of great importance in the teaching English for the students who have studied in Technical Institutions. According to this article I am going to demonstrate real process by organizing individual experience which orientated on the project work for students in technical directions. It is the best approach of teaching comprehension engineering standards of material specification and painted part performance requirements for automobile components by using technical terms. While the teaching Income across the most enigmatic barriers among the student`s skills level.

One of the most important aspect is that students in higher education are not equal in their age, ability, interest and condition. Which means that during my teaching process I encounter students with different level. Some of the them are witty or genuine, they got IELTS scores but these students have a difficulties on their specific subjects, however, students whose level is beginner are resourceful in technical subjects. It is clear that, this is a big challenge which made me think deeply how to educate students with various degrees. Because, complex types of themes can motivate advanced students but it can create difficulties for elementary learners to assimilate knowledge. Consequently, to solve this kind of impediment we should work hard on this project.

As one of the great writer mentioned that, what the student is meant to acquire as a result of his studies is an insight into the structure of the language and an ability to form his own ideas on this or that question. This would appear to be a necessary accomplishment for a teacher of English (at whatever sort of school he may be teaching), who is apt to find differing, and occasionally contradictory, treatment of the grammatical phenomena he has to mention in his teaching [3].

In this it is important to coordinate English language with other subjects to get success. The most development of society speeds up, the more modernization of the innovational projects system will be necessary.

This book should integrate four skills reading, speaking, listening and writing. Every unit begins with three or four pre-reading questions and photos to encourage lower-level students to think about issues related to the topic. The questions are designed for students to work in pairs or small groups to develop their ability to make predictions and figure out information by drawing on their own knowledge and experience. The varied exercises in each unit provide not only written work for students individually, but oral discussion are also done among themselves. Workbook covers the following types of exercises such as an essential vocabulary with their definition for matching which is related to technology. Each of the given exercise covers a range of highly interesting grammar topics with terms and phrases of technology.

The appeal of methods is extended if methods are selected according to students` learning styles. Learning style refers to any individual`s preferred ways of learning. It depends on the student`s personality, including psychological or cognitive character, sociocultural background and educational experience.

In accordance with learning styles, all learners can be divided into visual, auditory and kinesthetic learners. Visual learners have a strong sense of color, they follow written directions well and use visualization to remember things quickly and easily. Auditory learners have a tendency to remember and repeat ideas that are verbally presented. They enjoy listening dialogues, dramas and like to make speeches and presentations. Kinesthetic learners involve the sense of touch in learning and like doing art work. They like to trace words and pictures and are successful with tasks requiring manipulation.

As requirements of students, we would like to provide listening activities for English learners who have studied in technological directions. They must be taught to listen through listening practice. Once a famous English writer William Shakespeare said: "Lend me your ears" [2]. It means that listening is very important in learning language. Through listening one can develop speaking skills, fluency. Students will hear reading passage on an audio CD to improve their comprehension skills.

Writing is the most challenging skill in language learning and teaching. The challenges of teaching writing and motivating students to write are many. However, one of the most crucial

issues to deal with students` reluctance is to write in any language, even in their native language. Because of this reluctance, being asked to write in English as a foreign language one can feel like a double burden. Learners of English often are not confident that they have the basic writing skills or the language skills needed to compose a piece of writing in English. Building students` confidence should be a priority for teachers of students in any age group and at all levels of language proficiency. Writing passage provides questionnaire of Evaluation and preparation for an essay. Exercises for writing appropriate to contemporary requirement of CEFR (Common European Framework of Reference).

Conversation is the most natural, most frequent and most widely occurring of all kinds of spoken English. The most important method we have of studying conversation is to record them (by means of tape recorders) and then to transcribe them into written English. I suppose that the most effective way of teaching method is to ask students answer to questions by predicting with given photos below. For example, ***Why did you choice this direction?, What kind of responsibility do you have in your chosen track?, Have you ever been in a stock companies?*** In this way we have several stock companies which produce parts of engines. Students can easily imagine their response and discuss the questions in group orally. Because students have been informed all kind of technological equipment`s which appropriate to their specific subjects. They are found of learning and using them in practical way.

As we know being a teacher is like growing young growth every actions or type of methods is reflected by our students. It is impossible to correct our mistakes which we made during the teaching process. Punishing, encouraging, assessing, motivating and also giving feedback influence the future life of them. Teachers are responsible for students` future lives. Because we have a chance to achieve the best results in teaching. So one of the most important tasks of our country is to train qualified specialists in the fields of diplomacy, international law, external economic activities, banking and other new realms of endeavors expending study and training opportunities for students and specialists at leading foreign educational and research centers, foreign firms, banks and companies. In order to fulfill these tasks, we should think about innovational methods and ways of teaching English to our specialists.

REFERENCES

1. P. Byrd and J. Reid. Grammar in the composition classroom. 1998.
2. William Shakespeare (1564-1616) British dramatist, poet Antony, in Julius Caesar, act 3,sc 2,1. 73-77.
3. Б. А. Ильиш, Современный английский язык, изд. 2-е. 1948.

СЕМИОТИКАЛЫҚ ТАҢБАЛАРДЫҢ ҚОЖА АХМЕТ ЯССАУИ КЕСЕНЕСІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Төленді Кәмшат Нұрланқызы

kamshat1997t@mail.ru

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының педагогика және филология факультетінің 3 курс студенті, Арқалық, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – аға оқытушы, магистр А.Ә. Абдуллина

Ғасырлар қойнауына сапар шегер болсақ, тарихи - мәдени мұралардың қызығы мен құпия сырларына қаныға түсеміз. Тарих бізге өткеніміз арқылы болашағымызды білу үшін елеулі оқиғалар, сыры мен сынығы бар ескерткіштер, тарихи жәдігерлерін сыйға тартып кетті. Адамзат баласы жаратылғаннан бері тарих қалыптасып келуде. Оның дәлелі ретінде, бүкіл Жер шарының түкпір-түкпірінен табылып жатқан тарихи- мәдени ескерткіштерді атауымызға болады. Солардың бірі біздің еліміздің төл тарихынан сыр шертетін жәдігерлер мен мәдени мұралар.

Қазақстан ежелгі өркениетті өлке. Ерте замандардан -ақ оны мекен еткен, қазіргі қазақтардың арғы ата -бабалары мал бағып,егін салумен шұғылдана жүріп, өзіндік өрнегі мол өнерін, мәдениетін қалыптастырды. Біздің заманымызға дейін сақталған обалар мен қала, қорғаныстық бекіністер,мавзолейлер мен кенттер - гүлдене дамыған көне сәулет өнерінің теңдесі жоқ туындысы [1;76.]. Ал, соның ішінде Қожа Ахмет Яссауи кесенесі ең айрықшасы, әрі терең тарихи сырға толы ескерткіш. Кесененің төл тарихына шолу жасар болсақ, тарихи деректер мен мәліметтерге сүйенеміз. Қожа Ахмет Яссауи кесенесі жазба мәліметтерге сүйенсек, көне Иасыда, қазіргі кесене тұрған орында, мұсылманның атақты әулиелерінің бірі шайқысы Ахмет қабіріне XII ғ. өзінде-ақ шағын мавзолей орнатылғаны белгілі. Кейін бұл мавзолей мұсылмандардың жаппай тәубе ету орнына айналды.1390-1395 жылдардағы қантөгіс ұрыстарда Әмір Темір Алтын Орданың өктемдігін жойып астанасы Сарай Беркені өртеп жібереді. Міне, осы жеңістің құрметіне Ахмет Ясауидің ескі мазарының орнына жаңа зор мемориалды ескерткіш орнатуды ұйғарды. Осы тұрғыда Темір тек діни мақсат мүддені ғана көздеген еді деу қиын. Бұл оның беделін көтеруге үстемдігінің мызғымас берік екендігін көрсетуге және дала жақ сыртының сенімді болуы үшін де қажет еді.

Бұл кезде Темір Моғолстан әміршісі Хызыр Қожа ханның қызы Түкел ханымды әйелдікке алмақ болып, той қамына кірісіп жатқан. Қалыңдығын қарсы алу үшін Темірдің әмірімен Самарқандта «Дилкуша» (Гүл атқан жүрек) бағын салу аяқталды. Қалыңдығының алдынан шығуға аттанған Темір жолшыбай Шыназ елді мекеніне таяу маңындағы Ахангеран қойнауында біраз аялдайды. Қыркүйек айында ол осы арада Иасыға соғып Ахмет Ясауи зиратының басында құлшылық ету ырымын жасайды. Мазар жанында тұратын шырақшы мен дін қызметкерлерге қымбат бағалы сыйлықтар береді. Міне, осы сапарында Темір, яғни 1396ж. қыркүйек айында, өз мемлекетінен тыс жерде алып құрылысты салуға бұйрық берген көрінеді. Құрылысты жүргізуді Темір Мәулен Убайдулла Садырға жүктеді. Кесенені салу жедел қолға алынып, сол заманғы деңгейден қарағанда, аса қарқынды жүргізілді. Көптеген жазба деректерге қарағанда, болашақ құрылыстың жобасын жасауға Темір тікелей өзі қатысып негізгі өлшемдерді анықтаған көрінеді. XIV ғ. соңы мен X ғ. басы кезінде тарихи жағдайға қарамастан Темірдің бұйрығы орындалды. Осыған қарамастан Темірдің шахарстаны – Шараф-ад-дин Иездидің «Жеңіс кітабындағы» құрылыстың 2 жылда салынып бітті деген мағлұматына сену мүмкін емес, оның үстіне күні бұрын ойластырған Қытайға ірі жорық іске аспай, 1405 ж. 20-ақпанында қазіргі Темір стансасы маңында Әмір Темір қайтыс болып құрылыс тоқтап қалады.

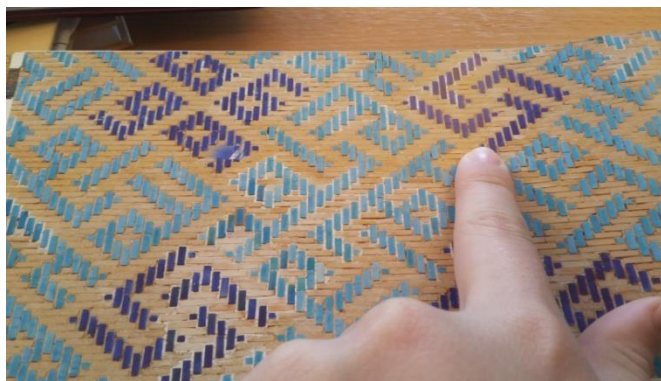
1991 жылдың 1-қаңтарынан бастап Ахмет Яссауи республикалық музейі «Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі» болып қайта құрылды.

Бүгінгі таңда Түркістан қаласы мәдени тарихи туристік базаға айналып, әлемнің көптеген елдерінен келген қонақтар үшін таңғажайып көрінісімен таңдандыруда. Кесененің гүлденіп өркендеуі үшін елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев арнайы бағдарламамен қамту барысын өз жолдауларында нық басып айтты. Оның бір сөзінде: «Кемеңгер ғұламаның қабірі басына Әмір Темір тұрғызған кесене Орта Азия мен Қазақстандағы ең қастерлі мінажат орнына айналды. Еділден Ауғанға дейінгі, Қап тауынан Қашқарға дейінгі ұлан ғайыр кеңістіктегі мұсылмандар Қожа Ахмет Яссауи қабіріне тауап етіп қайтуды дәстүр етті» деген болатын. Сондықтанда елімізде туристік базаның қарыштап дамуы осы тамаша ескерткіштерге де байланысты. Кесене құрылысын, оның ұзақ ғасырлар бойы саф алтындай сақталып келуінің сырын зерттеген бірнеше ғалымдар мен археологтар және соның ішінде әлем сәулетшілері қатты таңқалыста болды. Ия, ортағасырлық сәулетшілердің бізге беймәлім құпиялары әлі уақытқа дейін анықтала қойған жоқ. Дегенмен де кесене сыртындағы жазу белгілердің, түрлі оюлар мен тарихи таңбалардың толық мағынасы зерттеліп, олардың қазақ халқына және күллі түркі жұртына тікелей қатысы бар екендігі дәлелденді. Кесене сыртындағы әртүрлі семиотикалық таңбалармен, араб тілінде жазылған сөздердің орналасу реті, әсем өрнектермен айшықталып, көрініс табуы құдды бір теңдесі жоқ сурет іспеттес. Халық

тұрмысында қолданылған бұл таңбалардың өзіндік сыры мен сипаты бар. Қазақ халқының қолөнерінде кеңінен қолданылып жүрген ою-өрнектер тек қана сәндік безендіру мақсатында ғана емес, архитектуралық ескерткіштің тарих сахнасында алар орны жайлы да мағлұмат бере алған. Сонымен қатар ғалымдардың қызығушылығын туғызған тағы бір жайт тарихи архитектуралық кешендердегі бедерленген ою накыштардың ұқсастығы мен бірегейлігі. Жалпы ою-өрнектер мен архитектуралық ою-өрнектер туралы мәселе өз алдына ғылыми тақырып болып табылады. Қазіргі кезде қазақтың ою өрнек өнері жоғары дамыған және оның терең тарихы тамырлары бар екенін ешкім дауламайды. Біздің тақырыбыздағы семиотикалық таңбалармен өрнектердің негізі қазақ халқының тұрмысында кең қолданыста болып қана қоймай, жалпы ғылыммен де тікелей байланысты екендігі де анықталған. Бұның дәлелі ретінде қазақ халқының ою – өрнектерін тұңғыш зерттеген Төлеутай Бәсенов: «Айша бибі кесенесін құрайтын алпыс түрлі ою элементі,біздің тарихымызда ерекше орын алады»-дейді. Бұл оюлар сан ғасырлар бойы халық арасында таралып, белгілі өзгерістерге түсіп, үздіксіз кемелденіп отырды. Оюдың бұл элементтері қазіргі дейін сақталып, кеңінен пайдалануда. Уақыт өте келе зерртеушілер бұл сан түрлі өрнектерді символика, магиялық күшпен және астрономиямен, зоология, архитектура салаларымен тығыз байланыстыра зерттеп келеді.

Таңбалар жүйесінің ұғымы қазіргі заманғы ғылымда кең өріс алғандығы және әртүрлі типтегі таңбалар туралы ғылым - семиотика білімінің әртүрлі салаларының назарын аударып отырғанын айту қажет [2;60б.]. Ғылыми-зерттеу процесінде таңбалық жүйелердің мол тобын қолданудың өрістеуі қазіргі заманғы ғылымның маңызды ерекшелігі болып саналады. Әртүрлі типтегі таңбалар жүйесі туралы ғылым - семиотика соңғы кезде зерттеушілердің назарын өзіне жиі аудара бастады. Оның негізгі мәселелері - таңба және мағынаны анықтау. Сонымен қатар таңбаның типологиясын диалетикалық материя құбылысын өзге де ғылым салаларының мамандары анықтап келуде.

Ортағасырлық сәулетшілер әйгілі Ақсақ Темір салуға бұйырған кесенені безендіруде халықтық ою – өрнектерді қолданған және оларды асқан шеберлікпен геометриялы өлшемдерсіз орната білген. Ол өрнектер мен жазулар байқасаңыз, тек құдіреті шексіз АЛЛА есіміне мадақ ретінде бедерленген. Кесененің солтүстік фасадында белгілер аса байыптылықпен бір-біріне байланыстырыла жазылған. Кесененің солтүстік бөлігі үш бөліктен тұрады. Оның әрбір бөлігінде жазулар араб тілінде жазылғанымен, алайда ол айналдыра қойылған «куфи бина`и ма қали» қолтаңбасымен салынған [3;34б.]. Сондай –ақ, кесене қақпасында, яғни есікке салынған гүлдестелер мен ішкі таңбалық белгі араб жазуымен төңкеріле жазылған. Жалпы кесененің сыртқы фасадында бейнеленген өрнектердің басым көпшілігі мозайкалық және аралас өрнектер. Олардың біразы гүлдестелер мен аралас ойықты пішіндер арқылы құрастырылған. Кесенедегі оюлар қою көк түсті және ашық көк қыштармен қаланып, гүлдестелер қошқыл қызыл түспен салынған. Кесененің батыс жақ қабырғасы оң жағы мұнарамен, ал сол жақ бөлігі өрнектелген гүлдестелермен шектеледі. Батыс фасадқа жолбарысхананың есігі, екі деңгейде орналасқан асхананың алты терезесі, кітапхананың бір терезесі, баспалдақ терезелерімен қоса суағарлар шығады. Батыс қабырғаға ерекше сән беріп тұрған осы орталық бөліктің өрнектері. Ондағы өрнектердің бір-біріне кіріңкі орналасқан крест тәрізді фигуралар құрайды. Фигура бес шаршыдан тұрады, олардың ішінде жоғарыда атап өткеніміздей геометриялық «куфи бина`и ма қали» қолтаңбасымен жазылған араб жазуы бар. Бұдан геометриялық төрт тармақты фигуралардың кесене қабырғасында өзара ұласып, ұштасуының тылсым бір сырын меңзейтінін көреміз. Төрт тармақты фигуралар және олардың ішіндегі жазулардың бас әріптері қою көк қаптама кірпішпен ерекшеленіп, негізгі жазулар көгілдір қаптама кірпішпен қаланған. Аты күллі әлемге даңқы шыққан ортағасырлық ұлы көсем Ақсақ Темір өз сәулетшілеріне салдыруға бұйрық берген сәттен бастап, аталмыш өрнек елдік таңбаға айналған.

Кесененің солтүстік фасадындағы бедерленген өрнек (төрттармақты фигуралар). Сонымен, тарихи сыр мен құнды мағлұматтарға толы киелі Түркістан жерінде орналасқан атақты ғұлама данышпан Әзірет сұлтан Қожа Ахмет Яссауи бабамыздың басына қойылған кесенененің сыртқы көрінісіне сән беріп тұрған таңбалардың әлі де болса құпиясы толық ашылып болған жоқ. Тарих бізге сан түрлі ақпар бергенімен, шындық тек қана біреу.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Арғынбаев Х. Ахмет Яссауи Сәулет ғимараты.- А: Өнер баспасы, 1988
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - А:Өлке баспасы, 2010
3. Өмірбекова М. Энциклопедия. Қазақ ою-өрнектері.-Алматы, 2003

ТАМГОВЫЕ СИСТЕМЫ КАЗАХОВ

Молдабай Талғат

talgatmoldabay@mail.ru

Доктор PhD, руководитель Центра изучения памятников письменности, РГКП
«Национальный музей РК», Астана, Казахстан

Тогабаева Гүлдана Ерланқызы

danushaaa@mail.ru

Магистр гуманитарных наук, эксперт Центра изучения памятников письменности, РГКП
«Национальный музей РК», Астана, Казахстан

Нам известно, что казахи, объединяясь в рода, имели свою родословную (шежира) и знак (танба - тамга), используемый в качестве «знака принадлежности» для отметки скота, «знака качества» на предметах оружия, также и как родовой символ на могилах. Каждая тамга имеет свое значение и богатую историю, которая иногда может рассказать больше, чем родословные и письменные источники. Тамги казахских родов достаточно хорошо изучены и документированы. К ним относятся тамги Старшего, Среднего и Младшего жузов. Однако у всех кочевников Центральной Азии существовали племенные, родовые, общинные знаки, которые они применяли с древних времен, главным образом как знаки собственности. У тюрков тамги отражали статус и независимость того или иного рода.

Изучение тамговых систем – это история, которая нам показывает глубокие корни казахских родов. И их изучение, в общем, является интереснейшей сферой для исследования. Изучая тамги, мы создаем связь между нами: далекими предками и современными гражданами суверенного Казахстана.

Помимо всего прочего изучение тамговой системы дает возможность проследить пути расселения или передвижения отдельных этнических групп, пути этнических миграций.

Тамги, будучи древними системами, несут в себе ценную историческую и этнографическую информацию: поиск, изучение, расшифровка тамговых систем вызывает большой научный интерес.

Научное изучение тамг и тамгообразных знаков ведется уже более двух веков, и хотя достигнутые успехи несомненны, данная тема и многие связанные с ней проблемы все еще далеки от разрешения.

В настоящее время широко изучены аспекты, касающиеся казахских родов и вместе с ними и тамг. На протяжении многих веков изменялись условия проживания племен, создавались новые союзы, сближались и отдалялись отдельные рода, так, изменения претерпевали и их тамги, правда, в гораздо меньшей степени, чем родословные, которые порой очень сильно «редактировались» в угоду политике. При этом особую роль тамге придавала сама структура кочевого общества, развившего понятие семьи и рода до подробно разработанной социально-политической концепции. Однако в итоге значение многих символов и знаков, используемых казахскими родами, претерпело изменения и приобрело новый смысл.

Установить отношение языка родов и племен к языку народа довольно-таки проблематично, так как у казахов нет письменных памятников. Однако имеются родословные. И каждая личность на определенном этапе времени начинает интересоваться своей родословной. Казахи в свое время для более точной информации обращались к старикам – аксакалам, которые излагали разные версии родословной казахских племен. И эти сведения менялись, в связи с передачей этой информации из уст в уста. Тем не менее, мы точно знаем, что казахские «ру» произошли от одного общего корня. Этому свидетельствуют следующие замечания:

1. «Само имя было доказательством общего происхождения и доказательством бесспорным, за тем исключением, когда родословная прерывалась благодаря усыновлению лиц чужой крови в предшествующий период истории рода...» и «...значительная часть членов рода могла проследить свое происхождение от общих предков в пределах рода далеко назад, а для остальных родовое имя, которое они носили, было, для практических целей, достаточным доказательством общности происхождения» [1, с.138-139].

2. «Родословная рода уходила так далеко вглубь времен, что его члены не могли уже точно установить степень действительного родства, за исключением немногочисленных случаев сравнительно недавно возникших родов. Само родовое имя являлось доказательством общего происхождения, и притом доказательством бесспорным, не считая случаев усыновления» [2, с.102].

К достаточно хорошо изученным и документированным тамговым системам относятся тамги казахских родов Старшего, Среднего и Младшего жузов. Формирование казахской тамговой системы относится к эпохе средневековья, существует она и поныне. Казахские тамги геометричны, структурно просты; их число сравнительно невелико, примерно соответствуя количеству родов (племен). Они являются коллективными знаками: все члены одного рода имеют одну тамгу. Близкие к тамгам знаки, разнообразные по форме, очевидно, были известны на территории Казахстана и в I тыс. до н.э. Их наносили, в частности, на керамические сосуды разного назначения до и после обжига, известны они и позже. Ногайцы, каракалпаки, киргизы, алтайцы использовали тамги в качестве родоплеменных маркеров [3, с.75].

Когда дело касается племенного состава казахского народа, то перед исследователями встает трудно разрешимая проблема - выяснение этногенеза отдельных племен и родов. История родов и племен (в нашем случае еще и тамговых систем) раскрывает ступени развития истории народа [4, с.25].

Казахские ру (рода) формируют 3 крупных объединения (жуза): Старший, Средний и Младший, которые, в свою очередь, делятся на подгруппы. Старший жуз составляют 1) уйсун (отделения- дулат, адбан, суан, сарыуйсун), шапрашты, ошакты, ысты и сргелы; 2) жалаир, 3) канлы, в составе которого имеется род шаншклы. Средний род составляют: 1)

аргын, 2) найман, 3) кыпчак, 4) конрат, 5) уак, 6) керей. Младший жуз составляет алшын, состоящий из 3 групп: 1) байулы (адай, берш, алтын, жаппас, есентемир, таз, байбакты, тана, маскар, алаша, кызылкурт, шеркеш, и ысык), 2) Алим-улы (алим, шомекей или шомень и кете), 3) Жетыру (табын, тама, жагалбайлы, телей, кердери, керейт и рамадан).

Некоторые рода имеют похожие тамги, что свидетельствует об их тесных взаимосвязях и родственных отношениях.

Рода «Старшего жуза» - канглы, ысты, тлик и сыйкым имеют одинаковый тамговый знак по Тынышпаеву. А по Аманжолову С.А, этот же знак считается родовым также у рода сыйкым, ысты, канглы и у дулатов; однако у рода тлик тамговый знак представлен в

виде . Отсюда приходим к выводу, что разные исследователи могли рассматривать тамги малых подгрупп, которые казахи использовали локально на только лишь определенной территории проживания, в то время как другую тамгу могли использовать в виде общего знака. То же самое объяснение можно употребить и для других тамговых знаков.

По мнению Сарсена Аманжоловича, образование тамг у родовых отделений казахов происходило таким же путем, как и у восточно- финских племен. По многочисленным наблюдениям Аристов Н.А., у восточно- финских племен, родовой быт которых давно уже начал рушиться, образование тамг для новых семей, отделяющихся от старой, совершался посредством добавлений приставочных черт к тамге старой семьи. Если это верно, то существующие родовые тамги должны были указывать - от каких племен происходят нынешние тамговые единицы [4, с.285].

Так, в Старшем жузе род дулат идентифицировался с основной тамгой круг (домалак)

. А уже круг с одной приставной чертой служит тамгою для рода абдан Младшего жуза

 и круг с двумя приставленными чертами оказывается у рода суван Старшего жуза .

Также тамга рода ботпай Старшего жуза состоит из круга с тремя приставками, а у рода

сыйкым- из круга с четырьмя добавочными чертами .

Таким образом, можно считать «родственными» тамги, отличающиеся:

- 1) Одной маленькой дополнительной линией на одном из концов (прямая, дуга, крючок) или изолированной точкой;
- 2) Одной дополнительной геометрической фигурой (круг, добавляемый внизу или в центре, реже - треугольник);
- 3) Двумя симметричными дополнительными линиями;
- 4) Зеркальным отражением первоначального знака вправо-влево;
- 5) Соединение двух одинаковых или разных тамг;

Отметим, что в основном тамги видоизменялись в результате постепенного упрощения или же наоборот усложнения [5, с.19].

Одна из тамг родов бестамгалы, шымыр, шапрашты Старшего Жуза выглядит следующим образом: ; тамга родов канглы, ысты, тлик и сыйкым: ,

конграт, санглы и мангатай , у родов телеу и торткара Младшего жуза: + . Тамговый знак встречается как в геральдике Старшего Жуза (дулат), Среднего (аргын, садыр), так и у Младшего Жуза (табын, аргын, адай), однако следует отметить, что помимо этих тамг практически каждый род имеет свои отличительные тамговые знаки. Отсюда следует, что род имеет несколько родовых знаков, возможно это знаки более мелкого подрода. Также мы встретили дублирование знаков у казахов, в частности у рода сргелы Старшего Жуза одиночный знак + и дублирование этого знака в виде ++, но это не единственный тамговый

знак рода, а еще знак рода Старшего Жуза канглы и его дублирование у кыпчаков

Среднего Жуза. Большинство тамговых систем образованы собирательным образом, мы можем отметить знак у рода дулат Старшего Жуза и рода сыйкым также Старшего Жуза; у рода терстамгалы Среднего Жуза существует знак , а у рода найман тамга в виде .

Таким образом, мы согласны с мнением Сарсена Аманжоловича, что рода названных племен имеют тамги из основной племенной тамги с различными к ней приставками или накладывают общеплеменную тамгу на особой для каждого рода части тела животных. Так как вследствие исторических обстоятельств многовековой жизни тюркских кочевников чистокровных племен и родов не наблюдается: преобладают союзы разного происхождения, состоящие из частиц различных кровных родов, то в одном и том же роде, не только племени, - встречаются теперь деления с различными тамгами, причем часто имя подразделения обнаруживает, что оно действительно происходит из этого рода или племени, которому принадлежит основная тамга.

На сегодняшний день люди все больше и больше интересуются своим прошлым, т.е. историей происхождения своих наций. Это приводит к изучению шежире, к более глубоким исследованиям предков- кочевников. При изучении кочевников история подталкивает нас к изучению ранних тюрков и, соответственно, их тамговых систем.

Выявлено, что начертательная особенность и методы составления тамг как казахских, так и древнетюркских достаточно близки и, вероятно, связаны генетически. Проводя итог, можно сделать выводы об эволюции перехода систем кочевников от скифо- сарматского времени до тюркского, и от тюркского до казахского:

- Начертательной особенностью (геометричностью)
- Составными частями (бразуют новые знаки благодаря дополнительным линиям)
- Структурным сходством

Так, тамги и тавра-явления, дошедшие до нас, изобилуют знаками, которые являются проявлением одной из отраслей первоначальной культуры народов. Уже при сегодняшнем состоянии изучения проблемы тамги становятся ценным источником истории древних тюрков и казахов, а также и связанные с этим политические события.

Список использованных источников

1. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса т. IX.- Москва: Госполитиздат, 1940.- 699 с.
2. Энгельс Происхождение семьи, частной собственности и государства.- 1932, 188 с.
3. Ольховский В.С. Тамга (к функции знака)// Историко- археологический альманах. № 7, Армавир, 2001, - с.75-86 // [http:// s155239215.onlinehome.us/ turkic/ 30_Writing/ 301Tamgas/ OlhovskyTamga.htm](http://s155239215.onlinehome.us/turkic/30_Writing/301Tamgas/OlhovskyTamga.htm)// 22.02.2014
4. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории Казахского языка.- Алматы: Санат, 1997.-608 с.
5. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья.- Москва: Восточная литература, 2001.- 188 с.

ОСНОВНЫЕ ОБЛАСТИ ЗАТРУДНЕНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ

Рустамов Абдусомат Эшмуродович, Эшмуродов Шахзод Абдусомат угли
super_xakker_007@mail.ru

Доцент кафедры «Хирургических болезни», студент 5 курса лечебного факультета.
Ташкентской медицинской академии, г. Ташкент, Узбекистан.
Научный руководитель - Б. М. Умаров

В настоящее время затруднения, или «барьеры» общения рассматриваются с разных позиций в зависимости от основания их анализа и подхода. Так, в рамках общепсихологической интерпретации они классифицируются как смысловые, эмоциональные, когнитивные, тактические. В деятельностном подходе выделяются мотивационные и операциональные затруднения, соотносимые с двумя основными сторонами общения — коммуникативной и интерактивной. Они в свою очередь проявляются в когнитивной, аффективной и поведенческой сферах.

В то же время затруднения человека в общении могут быть, соотнесены не только с характером деятельности или эмоциональными, когнитивными и другими сферами личности, но и быть следствием более глубинных и в то же время широких влияний. Можно выделить следующие основные области затруднений человека в общении: этно-социокультурная, статусно - позиционно-ролевая, возрастная, индивидуально-психологическая, деятельностная, область межличностных отношений. Они, естественно, перекрываются, взаимодействуют между собой в единой целостной системе «человек», но в целях теоретического анализа действие каждой из них может быть рассмотрено отдельно.

Статусно - позиционно-ролевая область затруднений. Эта область затруднений в общении обусловлена целым рядом глубинных причин: семейным воспитанием, позицией в общности, атрибутами роли, статусом учреждения, образовательной системы, региона, города и т.д. Такие затруднения в общении чаще всего; возникают в условиях асимметрии статусов, позиций, в ситуациях нарушения прав и обязанностей конвенциональных ролей. Например, в школе право учителя спрашивать по конвенциональным отношениям предполагает обязанность ученика отвечать. Если же ученик задает вопрос, на который учитель затрудняется ответить, то, пользуясь своим правом спрашивать, учитель может переадресовать вопрос, отложить ответ; т.е. изменить ход общения. Единство статуса учителя как репрезентанта школы, образования, его позиции — передачи, трансляции общественного опыта и его роли — развивающего, воспитывающего и обучающего субъекта выражается в авторитете учителя. Авторитет объединяет в себе как минимум две составляющие: авторитет личности и авторитет роли.

И здесь вступает в силу действие правила: если конвенциональные отношения сопровождаются позитивными межличностными, то эффективность деятельности повышается, если межличностные отношения напряжены до антагонизма, неприятия друг друга, то это деструктурирует ролевой репертуар конвенциональных отношений и негативно влияет на деятельность, в данном случае и учебную, и педагогическую.

Возрастные особенности партнеров общения также могут вызвать затруднения. Известно, что ребенок до школы предпочитает общение с взрослыми; до среднего подросткового возраста почти половина детей предпочитает общение со сверстниками. Это предпочтение доминирует у старшеклассников до окончания школы, когда вновь около трети юношей и девушек проявляют интерес к общению с взрослыми. Затруднения в общении с взрослым, с педагогом чаще всего возникают в связи с тем, что учащийся, особенно подросток, считает, что его внутренний мир непонятен взрослым, которые продолжают обращаться к нему все еще как к ребенку. Затруднения общения могут возникнуть, когда педагог в силу занятости или других интересов действительно не знает мира музыки, живописи, танца, кинематографа, языка и ценностей молодежной

субкультуры. В этом случае он не имеет общего предмета общения с учениками. Проблема отцов и детей в педагогическом общении как бы просвечивает сквозь ткань ролевых отношений «учитель—ученик». Преодоление трудностей общения, связанных с возрастными особенностями педагога, заключается в его постоянном личностном и профессиональном саморазвитии, его включении в жизнь общества, интересе к миру молодежи.

Затруднения могут возникнуть и тогда, когда, наоборот, преподаватель моложе своих студентов или слушателей. Стремления педагога в этой ситуации казаться старше выражается в подчеркнуто деловой манере общения, неадекватной строгости интонации, произвольности отбора стилистически формальных языковых средств, что нарушает естественность ситуации общения, затрудняя его комфортность. Индивидуально-психологические особенности партнеров общения как преподавателя, так и студентов чаще всего служат причиной коммуникативных затруднений. Это объясняется, во-первых, тем, что эти затруднения есть результат взаимосвязи и взаимодействия как минимум трех сил: индивидуально-психологических особенностей учителя, студента и их принятия друг другом.

Как отмечает Е.А. Климов, совпадение индивидуальных стилей деятельности, отражающих индивидуально-психологические особенности людей, есть одно из основных условий их незатрудненного общения. Во-вторых, это затруднение в педагогическом общении можно объяснить сознательным отсутствием регулирования, сдерживания педагогом негативно влияющих на общение своих индивидуально-психологических особенностей, таких, например, как раздражительность, излишняя эмоциональность, критичность, скептицизм и др. Ситуация усугубляется тем, что она может быть выражением позиции учителя, согласно которой он должен быть «естественным» в своих индивидуальных, в частности эмоциональных, проявлениях.

Педагог как человек, прежде всего должен знать свои индивидуально-психологические особенности, особенности учеников и учитывать их для предотвращения затруднений в общении. Затруднения в общении, связанные с самой педагогической деятельностью педагога и учебной деятельностью обучающегося, связаны с содержанием и характером этих деятельностей. В педагогической деятельности затруднения могут быть вызваны как самим предметным содержанием, т.е. уровнем и характером владения педагогом теми знаниями, организация усвоения которых является основой его деятельности, так и профессионально-педагогическими умениями, дидактической компетентностью, т.е. средствами и способами педагогического воздействия на обучающихся. Соответственно основные направления педагогических затруднений связаны с самим развитием, содержанием и формами образовательного процесса, а также с особенностями учителя как субъекта деятельности обучения и воспитания и с процессом общения.

Выражающиеся в недостаточно полном и точном планировании результата их действия, не учете прошлых ошибочных действий, недостаточной гибкости изменения и пристраивания задач по ходу урока, сужения их содержания за счет исключения воспитывающей и развивающей функции. Это приводит к формализации урока, снижению интереса учащихся. Трудности педагогического воздействия на личность обучающегося заключаются, прежде всего в «неумении видеть ученика как целостную личность, находящуюся в процессе становления и развития». В результате обучающийся личностно не включается в общение, что вызывает чувство неудовлетворенности, дискомфорта обеих сторон. В то же время А.К. Маркова подчеркивает, что трудности обучающей деятельности учителя определяются и объективными сложностями сочетания продуктивных, творческих и репродуктивных форм работы в учебном процессе, неумением, а иногда и нежеланием учителя преодолеть эти сложности.

Как отмечают, В.А. Кан-Калик, А.К. Маркова, что затруднения в обучающей деятельности могут быть вызваны, во-первых, тем, что один используемый способ никак не связан с другими; во-вторых, учитель использует несколько способов, не связанных между

собой; в-третьих, применяемый метод обучения не соответствует возможностям обучающихся; в-четвертых, он не соответствует индивидуально-психологическим особенностям учителя. Педагогические затруднения этого направления связаны с неумением учителя корректировать собственные действия в соответствии с собственными субъективными особенностями. Эти затруднения вызваны недостатком самоконтроля, как проявлением недостаточной личностной, предметно-профессиональной и деятельностной саморегуляции. Это выражается, в том, что у учителя недостаточная рефлексия и низкая критичность по отношению к себе, когда учитель не видит в самом себе причин, мешающих ему понять ученика и влиять на него, не умеет связать пробелы в обучении и воспитании учащихся с недостатками своей собственной работы.

Затруднения в педагогическом общении были названы В.А. Хан-Каликом некими психологическими барьерами, которые, препятствуя нормальному общению, влияют на всю педагогическую и учебную деятельность всех его субъектов. Психологические барьеры не всегда осознаются самим учителем, соответственно он не чувствует необходимости в анализе коммуникативной ситуации и коррекции причины, вызывающей затруднения общения с классом. Затруднения общения, возникающие в отношениях «учитель— ученик» и «ученик—ученик» оцениваются самими участниками общения и другими людьми по-разному. Так, оценка затруднений общения учителем и учениками не совпадает. Если учителя считают, что наибольшие затруднения в схеме «учитель — ученик» вызывают индивидуальные особенности партнеров общения, то ученики на первое место среди причин затруднения в таком общении ставят особенности участия в деятельности. При этом, характеризуя в целом условия совместной учебной деятельности, исследователи отмечают, что основные затруднения связаны, прежде всего с межличностными отношениями, затем с индивидуально-психологическими особенностями общающихся и только после этого с характером их участия в деятельности.

Затруднения одного участника общения влияют не только на сам этот процесс, на деятельность того, кто испытывает эти затруднения, на ситуацию, но и на других партнеров общения, в частности по каналам обратной связи, и на находящегося в этой ситуации педагога. Педагог либо преодолевает трудности, продолжает общение и деятельность либо, испытывая чувство дискомфорта, создает новую коммуникативную ситуацию и новые формы деятельности, испытывая неловкость за недостаточность подготовки, организации, учета особенностей коммуникативной ситуации, либо занимает внешне обвинительную позицию, изменяя в ряде случаев адекватность оценки окружающей действительности.

Исходя из выше сказанного, можно сделать вывод, что в целом затруднение в общении отражает особенности партнеров, коммуникативной ситуации характера общения, самого педагогического взаимодействия людей. В силу многофакторности причин, вызывающих затруднения, детальный анализ этой проблемы есть одновременно рассмотрение многих психологических проблем и прежде всего таких, как: отношение, социальная перцепция, т.е. восприятие человека человеком, когнитивные стили познавательной деятельности. Для педагога без тщательного и заинтересованного изучения курсов общей, возрастной психологии, психологии личности, конфликтологии, социальной психологии их основные механизмы и закономерности не могут быть поняты.

Затруднения общения в большинстве из названных выше областей могут быть преодолены либо самостоятельной коррекцией, либо специальными психологическими тренингами. В то же время общепризнана необходимость первоначальной ориентировки педагога в уровне собственных коммуникативных особенностей. Очень важно формирования коммуникативной культуры учителя, это одним из первых шагов в этом процессе.

Список использованных источников

1. Хан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. М., 1987.
2. Маркова А.К. Психология труда учителя. М., 1993.
3. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. М., 1994.

ВЛИЯНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Рустамова Сурайё Шохобовна, Эшмуродова Дилнора Баходир кизи
super_xakker_007@mail.ru

Старшая преподавательница кафедры «Языков», студент 7 курса медико - педагогического факультета Ташкентской медицинской академии, г. Ташкент, Узбекистан.

Научный руководитель - Б. М. Умаров

Учебно-педагогическая деятельность, осуществляемая в сотрудничестве учеников друг с другом и с преподавателем дает очень эффективный результат. Отвечая на вопрос, каковы преимущества объединения усилий детей в решении задач и тренировке навыков, ведущий разработчик этой проблемы Г.А. Цукерман на основе обобщения проведенных в мире исследований отмечает, что при совместной учебной деятельности:

- возрастает объем усваиваемого (материала) и глубина понимания;
- растет познавательная активность и творческая самостоятельность детей; меньше времени тратится на формирование знаний и умений;
- снижаются дисциплинарные трудности, обусловленные дефектами учебной мотивации;
- ученики получают большее удовольствие от занятий, комфортней чувствуют себя в школе;
- меняется характер взаимоотношений между учениками;
- резко возрастает сплоченность класса, при этом само и взаимоуважение растут одновременно с критичностью, способностью адекватно оценивать свои и чужие возможности;
- ученики приобретают важнейшие социальные навыки: такт, ответственность, умение строить свое поведение с учетом позиции других людей, гуманистические мотивы общения;
- учитель получает возможность индивидуализировать обучение, учитывая при делении на группы взаимные склонности детей, их уровень подготовки, темп работы;
- воспитательная работа учителя становится необходимым условием группового обучения, так как все группы в своем становлении проходят стадию конфликтных отношений

Анализ этих преимуществ сотрудничества показывает, что оно косвенно положительно влияет и на деятельность самого учителя, который получает значимое для него положительное подкрепление. В самой проблеме учебного сотрудничества намечаются две стороны: а) влияние совместной деятельности на развитие ребенка, его умение учиться, на формирование группы, коллектива и б) изучение самого совместного действия и его роли в возникновении новых видов деятельности у детей.

Вторая сторона проблемы менее изучена, хотя она представляет собой основу развития самой учебно-познавательной деятельности благодаря связи действий участников группы с объектами и структурными свойствами этих объектов при распределении и обмене способов действия между участниками. Другими словами, изучение самого совместного действия как предпосылки возникновения новой деятельности есть тоже изучение влияния, но только не на субъекта, а на саму деятельность. Исследование В.В. Рубцова позволило экспериментально доказать роль знакового опосредования в формировании общего принципа действия, выделить способы и механизмы организации совместно распределенной деятельности. Совместно распределенная — действительно генетическая, эвристическая, по П.Ф. Каптереву, форма учения позволяет сформулировать следующие важные для учебной деятельности умения:

- «увидеть, узреть в задаче систему преобразований»;

- соотнести преобразования с особенностями происходящих изучаемых явлений;
- строить обобщенные модели совместной деятельности;
- интерпретировать изучаемое явление в соответствии с собственными действиями, что свидетельствует о формировании достаточно высокого уровня рефлексии».

Оценивая совместное учебное действие как специфическую учебную ситуацию, В.В. Рубцов и В.В. Агеев подчеркивают, что она должна отвечать требованиям: общности цели, выполнения собственного индивидуального действия каждым участником, координированности всеми всех и всего, неаддитивности, т.е. не простого сложения деятельности, а получения общего результата.

Приведем пример реализации этих требований при организации коллективной коммуникативной деятельности учащихся языковой группы. Прежде всего, перед группой учащихся ставится мыслительная задача, решить которую можно только коллективно. Кроме того, обще групповая по решению задачи деятельность имеет общий групповой результат, например, высказывание всей группы, коллективный монолог или поли логическое высказывание. При этом индивидуальные высказывания учащихся имеют общий для всей группы смысловой стержень. Например, учащиеся младших классов на уроке иностранного языка описывают какой-либо предмет, употребляя известные им определения и располагая их в последовательности в соответствии с фиксированной нормой и узусом данного языка. Так, если первый ученик называет размер предмета, то следующий может указать его объем, затем вес, форму, цвет и т.д., но не принадлежность. В такой последовательности притяжательность уже не обозначается. Все предыдущие ответы удерживаются в памяти учащихся, повторяются и дополняются новыми ответами. В результате из отдельных ответов школьников складывается полное коллективное описание предмета.

При следовании обучающимися определенной логике изложения так может составляться и учебный текст. При этом ответ каждого учащегося положительно подкрепляется учителем, его стимулирующей, позитивной репликой. Учитель подчеркивает важность ответа каждого учащегося, в создании полной характеристики описываемого предмета, ситуации. Участие всей языковой группы в коллективной учебной деятельности вызывает чувство удовлетворения у каждого из обучающихся, создавая у них полное впечатление полезности, необходимости, правильности собственной деятельности, придавая им уверенность в возможности иноязычной речевой деятельности уже на самом начальном этапе обучения. Все это является положительным эмоциональным подкреплением произведенного учеником речевого действия, речевой деятельности и в конечном итоге способствует успешности процесса обучения, речевому общению в целом. Исследование Т.А. Матис влияния учебного сотрудничества на построение подростками не только отдельных высказываний, но уже целого текста, выявило его качественное улучшение, усиление самоконтроля и снижение индивидуальных ошибочных действий.

Все исследователи, говоря о положительном влиянии группового сотрудничества на результат деятельности, на личность учащегося и формирование учебной группы как коллектива в результате действия сложных психологических механизмов, регулирующих и межличностное взаимодействие, отмечают важность развития рефлексии, «через которую устанавливается отношение участника к собственному действию и обеспечивается преобразование этого действия в соответствии с содержанием и формой совместной деятельности». Развитие рефлексивности, рефлексивного мышления учащихся имеет и большое воспитательное, общеразвивающее значение, т.к. в совместной работе с соучениками необходимо возникают и развиваются собственно рефлексивные моменты деятельности, а также действия контроля (самоконтроля) и оценки (самооценки). Тем самым учебное сотрудничество способствует не только полноценному формированию индивидуальных учебных действий в единстве всех их компонентов, но и развитию личности обучающегося. Воспитательный эффект сотрудничества обусловлен формированием «условно-динамической позиции» в ситуации совместной работы со сверстниками. Она выявляется в умении человека оценивать себя не просто с точки зрения

другого, а с разных точек зрения в зависимости от его места и функции в совместной деятельности.

Важно отметить, что сами учащиеся по-разному относятся к совместной деятельности. Исследователями выделено шесть уровней такого отношения. Так, самый низкий — первый — уровень характеризуется отрицательным отношением учащихся к совместному выполнению учебных заданий. Подростки не видят и не понимают преимуществ совместной работы, часто отмечают, что такая форма занятий значительно осложнит решение поставленных задач, а сотрудничество будет только мешать. Только на шестом — высшем — уровне сформированного отношения к учебе школьники активно включаются в сотрудничество и оценивают его преимущества.

Индивидуально-психологические факторы по-разному влияют на совместное решение учебных задач. Так, индивидуально-психологические поведенческие особенности учащихся не могут существенно позитивно повлиять на содержание, характер предметного обсуждения и эффективность совместной работы. На успешность совместного решения задач влияют такие (характеризующие стиль деятельности партнеров) факторы, как навыки самоорганизации, делового общения, а также степень подготовленности участников к деятельности.

Учебное сотрудничество организуется с помощью различных способов, приемов, которые одновременно регламентируют деятельность участников. Наиболее распространенным способом учебного сотрудничества при решении учебных задач является дискуссия, обсуждение, проблемный вопрос. Фиксируется также зависимость приемов от формы сотрудничества: итоговой и текущей. При итоговой решение задачи, предназначенной для совместной работы, может быть индивидуальным, а его контроль и оценка — производиться совместно, в процессе обсуждения итогового результата. В текущем сотрудничестве решение задачи на всех этапах ведется совместно всеми участниками.

Теоретический анализ проблемы решения задач в совместной деятельности показывает, что не всякая задача адекватна сотрудничеству: активный диалог и совместное решение возникают в том случае, когда требуется логическое рассуждение, взаимный анализ и взаимная оценка разных точек зрения. Соответственно задача, адекватная учебному сотрудничеству, должна объективно предполагать существование более чем одной точки зрения на содержание и способ ее решения. Проблемные учебные задачи наиболее адекватны сотрудничеству. Такие задачи по критерию доминирования познавательного процесса при их решении являются мыслительно-мнемическими. Они требуют определенного уровня владения теоретическими знаниями и умения применять их в конкретных ситуациях.

Совместное решение задач в условиях учебного сотрудничества предполагает обсуждение участниками подзадач предметно-познавательного, предметно-коммуникативного и предметно-рефлексивного планов. Первые непосредственно связаны с поиском решения предложенной группе задачи, вторые — с организацией общения и совместной деятельности, третьи — с формированием в сознании каждого участника совместной деятельности адекватного представления о том, как его партнеры понимают предмет и условия задачи. Решение задачи, как известно, проходит три последовательных этапа: знакомство с условиями, решение и контроль. При совместном решении задачи в условиях учебного сотрудничества все этапы обладают определенной спецификой по сравнению с индивидуальным решением, однако особую важность приобретает своевременный и эффективный контроль индивидуальных версий. Отсутствие или низкая эффективность его могут сделать работу группы непродуктивной или даже бесполезной.

Достаточно большое значение для эффективности учебного сотрудничества имеет характер его организации, в частности внешняя регламентация деятельности участников, через распределение ролей или задание способов совместной работы. При этом назначение ведущего, призванного регулировать ход обсуждений в триаде, может стать фактором

самоорганизации совместной работы участников учебного сотрудничества. Говоря о способах сотрудничества, важно отметить, что существенное значение имеет не только сама форма сотрудничества, но и, способ организации совместного решения задачи. На материале анализа решения вербальных задач триадами студентов было показано, что предварительно отработанная программа совместного решения вербальной задачи как способ организации сотрудничества повышает продуктивность совместной работы. При этом программ задает и способы предметных преобразований. Результаты проведенных теоретико-экспериментальных работ по исследованию внутригруппового учебного взаимодействия учащихся подготовили постановку вопроса о возможности реализации учебного сотрудничества учителя и учебной группы, которая выступает как совокупный, коллективный субъект.

В общем контексте предложенной В.Я. Ляудис схемы продуктивной ситуации сотрудничества учителя — учеников В.П. Панюшкин разработал динамику становления их совместной деятельности. Две фазы этого процесса включают шесть форм учебного сотрудничества, меняющихся в процессе становления новой деятельности учащихся. Первая фаза — приобщение к деятельности. Она включает следующие формы: 1) разделенные между учителем и учащимися действия, 2) имитируемые действия учащихся, 3) подражательные действия учащихся. Вторая фаза динамики совместной деятельности — согласование деятельности учащихся с учителем. В эту фазу входят следующие формы: 4) саморегулируемые действия учащихся, 5) само организуемые действия учащихся, 6) само побуждаемые действия учащихся. В.П. Панюшкиным прогнозируется третья фаза — партнерство в совершенствовании освоения деятельности. Равно партнерство в этой модели совместной деятельности учеников и учителя является результатом ее развития и становления. Можно полагать, что чем старше обучаемые, тем быстрее будет пройден путь становления подлинно совместной деятельности и достигнуто равно партнерское, субъектно-субъектное взаимодействие в учебно-воспитательном процессе.

Исходя из выше сказанного, можно сделать вывод, что учебно-педагогическая деятельность, осуществляемая в сотрудничестве учеников друг с другом и с учителем по схеме субъектно-субъектного взаимодействия, имеет результативные преимущества перед индивидуальной деятельностью, которые зависят от формы организации сотрудничества, количества сотрудничающих людей, их отношения к совместной деятельности.

Список использованных источников

1. Посталюк Н.Ю. Педагогика сотрудничества: путь к успеху. Казань, 1992.
2. Рубцов В.В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения. М., 1987.
3. Формирование интереса к учению у школьников/Под ред. А.К. Марковой. М., 1986.
4. Цукерман Г.А. Совместная учебная деятельность как основа формирования умения учиться. М., 1992.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Умаров Бахриддин Мингбаевич, Сайдуллаев Алишер Насруллаевич
super_xakker_007@mail.ru

Профессор, заведующий кафедры «Педагогика и психологии»,
старший преподаватель кафедры «Педагогика и психологии» Ташкентской медицинской
академии, Ташкент, Узбекистан
Научный руководитель - Б. М. Умаров

В настоящее время в профессиональном образовании утверждается новая парадигма – личностно ориентированная. Системообразующим фактором личностно ориентированного профессионального образования становится профессиональное развитие обучаемых в процессе организации взаимодействия всех субъектов обучения с учетом их предшествующего опыта, личностных особенностей, специфики учебного материала и конкретной учебно-пространственной среды. Центральным звеном личностно ориентированного профессионального образования является профессиональное становление – развитие личности в процессе профессионального обучения, освоения профессии и выполнения профессиональной деятельности. На начальных этапах профессионального образования источником профессионального развития выступает уровень личностного развития. На последующих стадиях профессионального становления соотношение личностного и профессионального развития приобретает характер динамической неравновесной целостности. На стадии профессионализации профессиональное развитие личности начинает доминировать над личностным и определять его.

Объектами профессионального развития личности являются ее интегральные характеристики: социально-профессиональная направленность, компетентность, профессионально важные качества и психофизиологические свойства. Цель личностно ориентированного профессионального образования – развитие направленности, компетентности, профессионально важных качеств и психофизиологических свойств. Важное значение в реализации личностно ориентированного профессионального образования принадлежит социально-профессиональной направленности, интегральной составляющей которой является профессиональное самосознание. В процессе его становления происходит психологическая перестройка личности от профессионального самоопределения к самореализации в учебно-профессиональной деятельности. Сформулируем основные концептуальные положения личностно ориентированного профессионального образования:

- личностное и профессиональное развитие обучающегося рассматривается как главная цель, что изменяет место субъекта учения на всех этапах профессионального образовательного процесса.

Это предполагает субъективную активность обучаемого, который сам творит учение и самого себя, при этом стирается грань между процессами обучения и воспитания. Их различие обнаруживается лишь на уровне содержания и конкретных технологий образования;

- критериями эффективной организации профессионального образования выступают параметры личностного и профессионального развития. Оценка этих параметров возможна в процессе мониторинга профессионального становления личности;

- в качестве психолого-дидактической единицы профессионального образования рассматривается учебно-профессиональная ситуация, которая моделирует все составляющие профессионального образовательного процесса;

- социально-профессиональные особенности личности педагога интегрируются в содержание и технологии обучения, становятся факторами профессионального развития обучаемых, становления авторских учебных дисциплин и индивидуального стиля деятельности;

- ориентация на индивидуальную траекторию развития личности обучаемого приводит к изменению соотношения нормативных требований к результатам образования, выраженных в Госстандарте образования, и требований к самоопределению, самообразованию, самостоятельности и самоосуществлению в учебно-профессиональных видах труда. Стандарт образования – не цель, а средство, определяющее направление и границы использования содержания образования как основы профессионального развития личности на разных ступенях обучения;

- залогом полноценной организации профессионального образовательного процесса становится сотрудничество педагогов и обучаемых. Обучение предоставляет уникальную возможность организации кооперативной деятельности педагогов и учащихся. Принципиально важным является положение о том, что личностно ориентированное образование создает условия для полноценного со развития всех субъектов образовательного процесса.

Исходя из сущности личностно ориентированного профессионального образования, можно определить основное содержание психологического сопровождения обучаемых. Важнейшим принципом психологического сопровождения выступает признание права субъекта образования самому принимать решения о путях своего профессионального становления и нести ответственность за их последствия. Сопровождение же сводится к созданию условий для полноценного профессионального становления личности, оказанию своевременной помощи и поддержки, а при необходимости – к осуществлению коррекции профессионального развития. Реализация социально-психологического сопровождения возможна при наличии целостной комплексной программы. Ее разработка основывается на следующих принципах:

- учитывается потребность личности в самоорганизации, самоопределении и саморазвитии;
- признается приоритет индивидуальности, самоценности обучаемого, который изначально является субъектом сопровождения;
- психотехнологии сопровождения соотносятся с закономерностями профессионального становления личности.

Развитие обучаемого как личности, как субъекта деятельности является важнейшей целью профессионального образования и может рассматриваться в качестве его системообразующего фактора. В рамках когнитивно ориентированного образования основное внимание уделяется интеллектуальному развитию. Отсюда и дидактическая доминанта, которая реализуется на практике в образовании. Между тем профессиональная школа, будучи социальным институтом, призвана готовить своего выпускника к будущей социально-профессиональной жизни. Становление специалиста обязательно предполагает развитие:

- аксиологической направленности и профессионального сознания;
- социального и профессионального интеллекта;
- эмоционально-волевой сферы;
- позитивного отношения к миру и к себе;
- самостоятельности, автономности и уверенности в себе;
- профессионально важных качеств и аутокомпетентности.

Решение этих задач психологического сопровождения соотносится с этапами профессионального обучения и воспитания: адаптации, интенсификации и идентификации. На этапе адаптации первокурсники приспосабливаются к условиям и содержанию профессионально-образовательного процесса, осваивают новую социальную роль, налаживают взаимоотношения друг с другом и с педагогами. Ведущая деятельность – учебно-познавательная – существенно отличается от прежней. Психологическое сопровождение заключается в оказании первокурсникам помощи в адаптации к новым условиям деятельности. По мнению Э.Ф.Зеер к технологиям психологического сопровождения можно отнести:

- диагностика готовности к учебно-познавательной деятельности, мотивов учения, ценностных ориентации, социально-психологических установок;
- помощь в развитии учебных умений и регуляции своей жизнедеятельности;
- психологическая поддержка первокурсников в преодолении трудностей самостоятельной жизни и установлении комфортных взаимоотношений с однокурсниками и педагогами;
- консультирование первокурсников, разочаровавшихся в выбранной специальности;
- коррекция профессионального самоопределения при компромиссном выборе профессии.

Психологическими критериями успешного прохождения этого этапа являются адаптация к учебно-познавательной среде, личностное самоопределение и выработка нового стиля жизнедеятельности. На этапе интенсификации происходит развитие общих и специальных способностей обучаемых, интеллекта, эмоционально-волевой регуляции, ответственности за свое становление, самостоятельности. Ведущая деятельность – научно-познавательная. Этот этап относительно благополучный. Психологическое сопровождение сводится к диагностике личностного и интеллектуального развития, оказанию помощи, поддержки в решении проблем взаимоотношений со сверстниками и педагогами. К технологиям сопровождения относятся развивающая диагностика, психологическое консультирование, коррекция личностного и интеллектуального профиля. Развивающая диагностика – определение характеристик личности, детерминирующих ее психологический потенциал, и выбор на этой основе наиболее продуктивного пути его повышения.

Психологическими критериями продуктивности этого этапа становления обучаемого являются интенсивное личностное и интеллектуальное развитие, социальная идентичность, самообразование, оптимистическая социальная позиция. На завершающем этапе профессионального образования – этапе идентификации – важное значение приобретает формирование профессиональной идентичности, готовности к будущей практической деятельности по получаемой специальности. Появляются новые, становящиеся все более актуальными ценности, связанные с материальным и семейным положением, трудоустройством. В связи с образованием семейных пар, намечающимися перспективами будущей жизни уменьшается число межличностных контактов. Происходит постепенная дезинтеграция ученических коллективов. Психологическое сопровождение заключается в финишной диагностике профессиональных способностей, помощи в нахождении профессионального поля для реализации себя, поддержке в нахождении смысла будущей жизнедеятельности, консультировании по вопросам интимных и семейных отношений. Главное – помочь выпускникам профессионально самоопределиться и найти место работы. Психологические критерии успешного прохождения этого этапа – отождествление себя с будущей профессией, формирование готовности к ней, развитая способность к профессиональной самопрезентации.

Профессиональная самопрезентация – способность производить хорошее впечатление при устройстве на работу и вхождении в профессиональную группу. Определяется высокой самооценкой, уверенностью в себе, чувством личного контроля, низкой социальной тревожностью. Таким образом, продуктивное психологическое сопровождение профессионального образования возможно при условии создания психологической службы в профессиональном учебном заведении, осуществлении мониторинга профессионального развития. Оно должно стать составной частью личностно ориентированного социально-профессионального воспитания.

Список использованных источников

1. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб, доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003.
2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. М., 1996.
3. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. М. – Воронеж, 1996.

TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN A HIGHER EDUCATION FOR STUDENTS OF ENGINEERING

Husanova Mashkhura

mawhura969@gmail.com

Assistant of the chair “Foreign Languages”, Andijan Machine Building Institute, Andijan, Uzbekistan

Modern civilization has entered the information age – the period of its development, aimed at ensuring the complete use of reliable, timely and comprehensive knowledge in all socially important areas of human activity. Under conditions of the spread of global computer networks, containing the huge amounts of scientific and technical information in a foreign language and accessible to almost every specialist there is the requirement that a technical university graduate understands and is able to highlight professionally important information. In this regard, the practical value of technical translation is increasing and foreign language proficiency is becoming one of the basic conditions for a successful career of the modern engineer [1].

The existence of dialogue between cultures, the presence of the elements from other cultural environment in relation to the recipient in the translated text is an important condition for the process of the world cognition, involving the representation of reality in all its manifestations. In addition, the accumulation of new information about the achievements in the sphere of engineering in other countries in the consciousness of recipient ultimately leads to the transition of a personality to a higher level of cultural development, in which certain elements of foreign language culture can be used in the professional activity of the individual. The reasons for increasing the role of interpretation in the professional activity of a specialist are diverse, but we think that the most essential are the following:

- development of media and communication means;
- dramatically increased need for intercultural communication;
- need for the exchange of scientific and technical information;
- awareness of the need of mutual understanding and scientific cooperation;
- constantly expanding system of international contacts;
- search for the ways and means of solving global problems of contemporaneity.

Teaching a foreign language in a higher education establishment may pursue different aims. It is either language acquisition for oral or written communication, or the acquisition of knowledge about the foreign language. It is quite obvious that the study of science of language is a privilege of linguistic higher education establishments. In a technical higher education establishment language acquisition should be a means of the completion of students’ knowledge on their major specialty. The practical orientation of the learning process and the purpose of the acquisition of speech activity in a foreign language are typical to these higher education establishments, and it conditions both the content and organization of the educational process.

The results of recent studies in the field of linguistics, speech psychology, ethno psychology make the specialists teaching foreign languages and interpretation to rethink the concept of engineers and technicians training. In determining the goals and objectives of training, most specialists agree that one of the important tasks is to ensure the transition of the Russian-speaking students in inophone type of mentality, the formation of a secondary language personality able to implement successfully social interaction with other native culture.

As part of specialist engineer training to translational activity within the activity and context approaches one can’t rely solely on pragmatics of his future professional activity, taking into account only the different areas of communication and relevant texts as derived from these areas.

The task of training an interpreter is the formation of a secondary language personality carrying the grounds of not only his, but also a conceptual framework, thereby mediated intercultural communication becomes possible and the potential of recipients understanding of inophone text activity in the various fields of communication increases.

Since intercultural communication is determined by various social spheres of communication, it is natural that most intercultural contacts occur between partners characterized by similar traits and features, which are located approximately within the same social origin in the native culture of each communicant. The generality of the object allows partners from different cultures to understand each other. This special form of social relations between different cultures is “INTERCULTURE” which boundaries are delineated by a particular subject area [2].

Teaching students to implement the mediated intercultural communication, we aim to educate a bicultural personality. Thus, bilingual is not just a specialist, bilingual is a personality that exists simultaneously in two cultural spaces, able to perceive the world at the same time from two different points of view. Only in this case, the engineer will be able not only to communicate in two languages, but also to carry out professional-mediated communication. Hence, the basic step you need to teach the student who wants to know a foreign language is the action of transcoding from the native language and vice versa. Recoding is considered in this case as a way of overcoming intercultural gap, combining two linguistic consciousness. The interpretation is of first importance in this process [2].

In the future the language environment of a technical higher education institution will enable students and teachers to independently make decisions about the formation of a creative group of researchers with international participation, to summarize the research results in scientific publications in a foreign language and, as a consequence, to participate in international competitions and grants, and thus to gain recognition at the international level [3].

On the whole, in order to achieve the abovementioned targets at the level of implementation of the objectives of language training, the staff and students of the institute should communicate orally and in writing using a foreign language (business correspondence, oral negotiations, and writing academic and business documents), participate in international activities (cooperate with foreign colleagues, use a foreign language in their teaching or learning and research activities).

These objectives are achieved with the help of the system of language training of the staff and students of Noyabrsk Institute of Oil and Gas that has the following two directions at the level of the structure and content of the program at the present stage of the development:

- a FL as a means of formation of the professionally oriented foreign language communicative competence of students;
- a FL as an instrument used for formation of the professionally oriented foreign language communicative competence of teachers [4].

With respect to the first direction of language training at the institute it should be noted that the basic principles of its implementation are the following ones: the principle of mediation of foreign language activities: a language in the learning process is not an end in itself but a tool used for doing other activities (group work, team work), a means of verbalization of the decision that has been made, building hypotheses, participating in discussions, presentation of the product of the research; the principle of intensification of the learning process: the form and content of most classes imply the format of linguistic and multicultural immersion.

The objectives related to the formation of skills that are necessary for any professional activity are connected with the so-called transferable skills of the organization of activities [5]. This group of skills is developed and maintained with the help of projects, problem-oriented tasks, simulation tasks, and case studies carried out in the referential system of a foreign language. The main principle of organization of such activities is the development of learners' critical thinking skills, the ability to make creative out-of-the-box decisions related to planning activities, the formation of the engineering and/or research problem solving skills. Tasks created according to this principle allow of successful development of interdisciplinary relations.

The goals of professional oriented language education in modern technical institute

Another group of personal skills, the development of which is also expected during the implementation of language training at a technical higher education institution, includes the so-called compensatory skills of activities and interaction [5]. This group of skills helps to deal with projects, research activities and is responsible for the formation of research methodology, as well as

the information competence of students. The following skills should be considered to be essential for students: selection of the optimum way of searching for information, ranging of the obtained information, searching for or prognostication of missing elements of a problem situation or task, the strategic format of the process of exploring a problem, phased prognostication of the result to be achieved, its correlation with the ultimate goal of activity, the adjustment of activities depending on changing conditions of their implementation.

The group of professional adaptation skills of an engineer, which is defined in the foreign literature as soft skills, should be mentioned [6]. This group of skills is connected with the specifics of training of students of a technical higher education institution depending on specialities or areas of study. Soft skills allow them to organize and carry out laboratory works, work with equipment, plan, organize, and perform experimental research, interpret and summarize their results, and, if necessary, adapt the obtained data with a view to familiarizing the wide public with them, write scientific texts for professionals in this or related areas of knowledge. The soft skills during foreign language classes give an opportunity to work with specific, professionally oriented texts, to carry out interdisciplinary projects in the referential system of a foreign language.

It should be noted that the content and structure of language training at an institute consist not so much in its focus on language and speech skills as in its focus on the requirements for the professional competence of a specialist in the field of science, engineering, and technology.

Thus, at the initial stage of training at a technical higher education institution a foreign language allows students to fulfill their potential as a young researcher, engineer, to consider themselves to be specialists who are ready and eager for innovations, carry out basic research, popular scientific projects, and make presentations).

At the middle stage of training a foreign language performs an informational function, forms professional views in the professionally oriented subjects, and allows of using new work formats that are in demand during classes in special subjects (preparation of the description of a production cycle, carrying out and describing an inventive project, drawing up documents related to professional activities, presentation products).

At the final stage of training a foreign language is involved in the professional and academic activities of students, master's students, postgraduate students as a means of self-realization, self-education, and further training during implementation of research projects in cooperation with foreign participants, publishing of research results abroad, etc.

REFERENCES

1. Артемьева, О. А. Методология организации профессиональной подготовки специалиста на основе межкультурной коммуникации / О. А. Артемьева, М. Н. Макеева, Р. П. Мильруд. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2005. – 160 с.
2. Морозова, О. Н. Формирование профессиональной готовности выпускников военных инженерных вузов в процессе овладения навыками технического перевода : дис. канд. пед. наук : 13.00.02, 13.00.08 / Морозова Ольга Николаевна. – Тамбов, 2000. – 227 с.
3. Slesarenko, I.V. (2006) Formirovanie polikul'turnoi sredy tekhnicheskogo vuza na primere inoyazychnoi podgotovki studentov elitnogo tekhnicheskogo obrazovaniya [Formation of a multicultural environment on the example of a technical college students of foreign language training elite technical education]. In: Sbornik trudov Mezhdunarodnoi konferentsii GEER "Inzhenernoe obrazovanie i nauka v mirovom obrazovatel'nom prostranstve", g. Tomsk, 1-2 iyunya 2006 g. [Proceedings of the GEER International Conference "Engineering education and science in the world educational space", Tomsk, 2006, June, 1-2]. Tomsk: TPU, pp. 255-260.
4. Artemova, I.V., Maiskaya, E.A. (2013) Povyshenie konkurentnosposobnosti vypusknikov tekhnicheskikh vuzov na osnove integrirovannoi sistemy podgotovki po inostrannym yazykam [Enhancing the competitiveness of graduates of technical colleges on the basis of an integrated training system in foreign languages]. Sovet rektorov [Council of Rectors], 12, pp. 44-52.

О РУССКОЙ АДВОКАТУРЕ В ПЕРИОД РЕВОЛЮЦИЙ НАЧАЛА XX ВЕКА В РОССИИ

Дранникова Екатерина Алексеевна

kdrannikova@mail.ru

Студент юридического факультета Алтайский Государственный Университет, Барнаул,
Российская Федерация

Научный руководитель – М. А. Неймарк

В результате судебной реформы XIX века в России появилась адвокатура – сословие присяжных поверенных. Адвокаты выступали на судебных заседаниях, произносили речи, занимались поиском информации, которая могла стать доказательством невиновности подзащитного. Присяжными поверенными были такие юристы как Кони А.Ф., Александров П.А. и другие великие правоведы. Они помогали правосудию свершиться, повышали авторитет суда в глазах простого народа. Молодые юристы конца XIX начала XX в. стремились стать присяжными поверенными.

Во время русских революций начала XX в. правовое положение адвокатуры постоянно менялось. Эти изменения являются предметом изучения настоящей статьи. Актуальность выбранной темы подтверждается её не разработанностью в научной литературе.

Русская адвокатура была достаточно политизированной организацией, которая подчас выдвигала самые радикальные идеи. Например, на официальном уровне считалось, что надлежащей организации правосудия мешает отсутствие коренной реформы государственного строя. Поэтому присяжные поверенные поддержали первую русскую революцию и изменения в управлении государством, которые происходили в то время.

Внутри сословия формировались политические партии. В марте 1905 года в Петрограде состоялся съезд, на котором был создан «Всероссийский союз адвокатов с целью объединения общественно-профессиональной деятельности адвокатуры и достижения политического освобождения России на началах демократической конституции». За участие в Союзе адвокатов некоторые участники были привлечены к жандармскому дознанию. По заслугам была оценена общественностью активная политическая деятельность адвокатов. Значительное число присяжных поверенных было избрано в первую и последующую Государственные Думы.

В ходе Февральской революции произошла демократизация модели российской адвокатуры: присяжными поверенными теперь могли становиться женщины и лица нехристианского вероисповедания, для адвокатов снимался запрет на ведения дел в военных судах.

Адвокатура поддерживала политику Временного правительства, поскольку в его состав входили присяжные поверенные. Например, Керенский, на чьи плечи легла ответственность за судьбу России, был в прошлом адвокатом.

С наступлением Октябрьской социалистической революции выходцы из адвокатского сословия были отстранены от управления государством, а сама адвокатура в России была упразднена. Многие русские присяжные поверенные были вынуждены эмигрировать. За границей они создавали органы кооперации и поддерживали друг с другом профессиональные отношения. Таким объединением был Союз русской присяжной адвокатуры в Берлине. Он был создан, чтобы обеспечить на чужой земле возможность постоянного взаимодействия и сотрудничества представителей русской адвокатуры.

Между тем, оставшихся на Родине присяжных поверенных ждала печальная участь. Несмотря на то, что они не хотели вступать в борьбу с установившейся властью, желали сотрудничать с советским правительством, власти считали адвокатов «чужеродным элементом» и относили их к разряду «бывших людей». По отношению к ним проводили дискриминационную политику [1]. Адвокаты царской России не могли участвовать в политической жизни страны, им запрещалось представлять интересы тяжущихся сторон в советских судах.

Таким образом, в результате Советской социалистической революции российская адвокатура была уничтожена, что ознаменовало собой конец «золотого века» русской адвокатуры.

Декретом СНК «О Суде №1» упразднялась система царской юрисдикции. Исчезли институт прокурорского надзора, судебные следователи, а также и институт присяжной и частной адвокатуры. Теперь к производству по уголовным и гражданским делам допускались все граждане, которые были «не опорочены» и пользовались всей полнотой предоставляемых государством прав и свобод. Присяжные поверенные отказались признавать декрет, объявили бойкот советским судам. Реакция со стороны советского правительства не заставила себя ждать. После юридического уничтожения сословия присяжных поверенных последовало и физическое. Интеллигенция и не покинувшие Россию адвокаты стали заложниками существующего режима, в рамках которого они были вне закона. Их называли «бывшими людьми». Людями, от которых власть решила как можно скорее избавиться. Так в ходе специальной операции расстрелу подверглось 13 000 представителей дореволюционной интеллигенции. Среди них были и адвокаты. К 1921 г. на территории России осталось всего 650 царских присяжных поверенных [2].

Позже вместо дореволюционной адвокатуры появился новый институт. Инструкция «О революционном трибунале, его составе, делах, подлежащих его ведению, налагаемых им наказаниях и о порядке ведения его заседаний» [3] предусматривала создание коллегий правозаступников, которые должны были действовать наряду с общегражданскими обвинителями и защитниками. Однако ничего общего с деятельностью дореформенной адвокатуры такое судебное представительство не имело. Коллегии были подчинены судам, правозаступниками становились лица, не имеющие юридического образования. Между тем обвиняемые, как правило, не обращались за помощью к представителям коллегии, а приглашали быть защитниками бывших присяжных поверенных или их помощников. Усилия настоящих адвокатов - юристов по образованию, которые осуществляли защиту подсудимого - были совершенно ничтожны, поскольку революционный трибунал, который проводил суд, являлся органом расправы с представителями нетрудящегося класса. Любые доводы, выдвинутые защитниками, им не учитывались. Таким образом, после прихода советской власти, право обвиняемого на судебную защиту было существенно ограничено. Декрет «О Суде № 2» установил, что при Советах рабочих, солдатских, крестьянских и казачьих депутатов должны функционировать коллегии лиц-правозаступников. Представители коллегии могли выступать в одном деле в качестве общественного обвинения, а в другом - общественными защитниками [4]. В коллегии входили бывшие присяжные поверенные, которые пытались применить свои профессиональные навыки. Так появился схожий с дореволюционной адвокатурой институт. Некоторые его представители были непрофессионалами. Они действовали, ориентируясь на «революционное правосознание», обладали низким уровнем правовой культуры, были полностью зависимы от местной власти [5]. С утверждением положения ВЦИК «О народном суде РСФСР» 1918 г. коллегии правозаступников стали именоваться коллегиями защитников, обвинителей и представителей сторон в гражданском процессе. Члены коллегий приравнивались к государственными служащим. Кроме них представителями сторон в суде могли быть близкие, родные тяжущихся и юрисконсульты советских учреждений. Фактически члены коллегий должны были придерживаться единого направления деятельности и были встроены в репрессивный аппарат большевистской диктатуры.

Можно сделать вывод о том, что в период создания советского государства адвокатура как самоуправляемая организация в России отсутствовала, так как обвинение и защита не отделялись от государства. Целью уголовного преследования в суде было наказание классовых врагов, а не установление правосудия.

Список использованных источников

1. Смирнова В. Н., «Бывшие люди» в социальной структуре и повседневной жизни советского общества (1917-1936 гг.) : автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. М. : Ин-т рос. ист. РАН, 2010
2. Юрьев С. С. Адвокатура России. - М.: Издательство Юрайт, 2011. - С. 100.
3. "№ 170 Инструкция Революционному Трибуналу. О революционном Трибунале, его составе, делах, подлежащих его ведению, налагаемых им наказаниях и о порядке ведения его заседаний." от 19 декабря 1917 № № 170 // Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства . - 1917 г. - № 38.
4. Декрет ВЦИК " "О суде"" от 15 февраля 1918 г. № 2
5. Трунов И. Л. Адвокатская деятельность и адвокатура в России. - М: Издательство "Эксмо", 2006. – С. 89

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР В РАЗВИТИИ РОССИЙСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ

Коломеец Татьяна Владимировна

tk2512@yandex.ru

Студент юридического факультета Алтайского государственного университета, Барнаул,
Россия

Научный руководитель - Авилова О.Е.

В отечественной теории государства и права нет однозначного мнения касательно вопроса о том, к какой правовой семье относить Россию. Это обуславливается тем, что право у нас формировалось в нетипичных для иных стран мира условиях: правовая система в России на протяжении всей истории развития вынуждена была подстраиваться под существующие реалии. В частности, в период царской России на развитие права огромное влияние оказывали веяния и опыт Запада, наложенные на исключительно национальные православные традиции, чего нельзя было сказать о советском периоде, при котором под строжайшим запретом оказался иностранный опыт. Большевизм буквально стал барьером на пути западной интервенции в государственно-правовой уклад России [1]. Вследствие чего правовая система была вынуждена облекаться в иные формы. После распада Союза ССР в России начался новый этап правового развития, который вобрал в себя черты как царской, так и советской эпохи, но уже с учетом современных реалий.

Подобное положение и подготовило почву для дискуссий среди ученых, часть из которых относят Россию к романо-германской правовой семье. В частности такие учёные как Н.В. Матузов и А.В. Малько считают, что в России, так же как и в иных странах, входящих в континентальную правовую семью, существует строгая иерархичность источников писаного права, ведущее место в которой занимает нормативный акт; главная роль в формировании права отводится законодателю, а правоприменитель в лице судей их реализует; право подразделяется на частное и публичное, а также на отрасли, подотрасли и институты; на первое место выходят права человека и гражданина, а не их обязанности; а правовой обычай и судебный прецедент служат лишь вспомогательными источниками права [2].

Другой блок ученых подчеркивает, что Россия, являясь западной державой, существенно отстала в своем развитии в силу исторических причин от таких стран континентальной правовой семьи как Франции, Германии и др. И чтобы достигнуть уровня

культурного развития стран Запада России необходимо «педантично систематизировать шансы, упущенные Россией на перекрестках истории» [3].

Своеобразной представляется точка зрения М.Н. Марченко на данную проблему. В своих работах он говорит о том, что Росси в настоящее время лишь сближается с романо-германской правовой семьей, при том сохраняет свои специфические черты, которые делают нашу страну «уникальным звеном» в континентальной правовой семье [4]. В подтверждение своей точки зрения Марченко говорит о том, что Россия, имея собственную национальную правовую систему, дополняет её вырванными из социального контекста определенными политическими и правовыми институтами. Таким образом, можно вести речь о процессе глобализации в праве.

Глобализация является сравнительно новым этапом в развитии человечества. Процесс глобализации охватывает все стороны общественной жизни, в число которых входит и право. В наибольшей мере проблему процесса глобализации в праве раскрывает в своей работе Ю.А. Тихомиров. Он полагает, что в процессе правовой глобализации существуют два возможных пути: 1. Интеграция, или взаимное построение единой системы права, с учетом признания значимости каждого отдельного элемента; 2. Силовое внедрение правовых институтов, успешно функционирующих в развитых странах [5]. Наиболее благоприятным представляется процесс интеграции, поскольку при интеграции происходит своего рода унификация правовых систем стран мира, вырабатываются единые стандарты, при этом разрешается существование отдельных национальных правовых подсистем. При силовом внедрении отдельных институтов процесс глобализации подменяется процессом колонизации, что не допустимо в современном мире.

Студенты старших курсов юридического факультета также разделяют точку зрения о том, что в современной Российской правовой системе можно наблюдать процесс глобализации. В частности, 13 из 15 опрошенных студентов утверждают, что правовую систему России нельзя относить только романо-германской правовой семье, поскольку она впитала в себя черты различных правовых семей. Студенты подтверждают данный тезис тем фактом, что в России возрастает роль судебной практики. В частности, один из респондентов указал на наличие в ч. 4 ст.170 АПК возможности указывать в мотивировочной части решения ссылку на постановление Пленума Верховного Суда РФ и сохранившие силу постановления Президиума Высшего Арбитражного Суда РФ [6]. По мнению респондентов, в России возрастает роль судебного прецедента, но не в той форме, какой мы привыкли его видеть. Студенты также отметили в качестве специфической черты современной Российской правовой действительности «смещение принципа разделения властей», в частности, стремление верховных судов РФ к процессу правотворчества. В качестве примеров приводится деятельность КС РФ, который «признавая норму не соответствующей Конституции РФ, фактически объявляет свое постановление общеобязательным, носящим нормативный характер, поскольку субъекты права уже не могут более применить данную норму в процессе регулирования правоотношений».

К вопросу о том, оказывает ли религия какое-либо воздействие на нашу правовую систему студенты подошли не однозначно, с одной стороны, указывали на статью 14 Конституции РФ которая гласит, что Россия является светским государством [7]. Но, в то же время, отметили, что значительное влияния на нашу правовую систему оказывает ментальность, которая включает в себя и религию.

При ответе на вопрос о том, какие черты представляются для нас специфическими студенты, к сожалению, затруднились ответить, что, на мой взгляд, вполне логично. Поскольку Российская правовая система переживает в настоящий момент переходное состояние. Об этом в своей работе пишет и Синюков. «Правовая система России до сегодняшних дней переживает переходное состояние, определяемое следующими процессами:

- продолжаются фундаментальные изменения в политической структуре общества, требующие учета и отражения в конституционном регулировании;

- идет развитие федеративных отношений и вместе и ними сохраняет актуальность вопрос о соотношении права России и республик, краев, областей в её составе...
- возрастает социальная роль государства и в связи с этим-функции права, традиционные для либерального государства и правовой системы...».

Таким образом, подводя итог всему вышесказанному можно сделать вывод, что в настоящий момент Российская правовая система входит в абсолютно новую для себя историческую эпоху, основополагающим фактором в которой является процесс интеграции правовых семей. В настоящий момент в Российской правовой системе происходят мощные сдвиги, которые обусловлены, конечно же, готовностью граждан к коренному переосмыслению существующего уклада и его модернизации с учетом неизбежного процесса интеграции.

Список использованных источников

1. Конституция Российской Федерации: принята всенародным голосованием 12.12.1993 (ред. от 21. 07. 2014) // Доступ из справочно-правовой системы «КонсультантПлюс».
2. Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации от 24.07.2002 №95-ФЗ (ред. от 17.04.2017).// Доступ из справочно-правовой системы «КонсультантПлюс».
3. Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию / В.Н. Синюков. -2-е издание., доп. -М.: Норма, 2010. – 672 с.
4. Марченко М.Н. Является ли правовая система России составной частью романо-германской правовой семьи? // Проблемы теории государства и права / Под ред. М.Н. Марченко М., 2008. - С.593-595
5. Тихомиров Ю.А. // Глобализация и развитие законодательства: Очерки / Отв. Ред. Ю.А. Тихомиров, А.С. Пилолкин – М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. – с.71-73.
6. Н.И. Матузов, А.В. Малько «Теория государства и права. Ученик». Юристь, 2004. -с. 94.
7. Оболонский А.В. Диалог с советологом Д.Хаммером о «вечных» российских вопросах // Государство и право. 1992 №7. -с. 119.

У. ТОМАС И Ф. ЗНАНЕЦКИЙ «ПОЛЬСКИЙ КРЕСТЬЯНИН В ЕВРОПЕ И АМЕРИКЕ»: ХАРАКТЕРИСТИКА, ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ

Нейман Кристина Павловна

neiman_kristina@mail.ru

Студентка 2 курса специальности «Социология» МГУ имени А.А. Кулешова,
Могилёв, Республика Беларусь

Научный руководитель – Ставский Владимир Николаевич

Катализатором для прогрессивных сдвижек в зарождавшейся в начале XXв. эмпирической социологии, послужили социологические взгляды представителя гуманистического У.Томаса и психологического направления Ф. Знанецкого, изложенных в книге «Польский крестьянин в Европе и Америке» (1918-1920). Она является уникальной фундаментальной хрестоматией, на страницах которой отражается реально существующая в тот период проблема – положение польских крестьян, эмигрировавших в США. При её написании оперировали первоначально к эмпирическим методам сбора информации, среди них пальм первенства принадлежит изучению личных документов. Её отличие связано также с тем, что в ней выработаны конкретные мероприятия, нацеленные на ускоренную адаптацию социальных общностей к новому миру, предотвращению конфликтов и противоречий в ходе её [5, с. 341].

Говоря об истории её создания, американский социолог Л. Козер отмечает, что исследование, лёгшие в основу книги спонсировалась богатейшей женщиной Элен Кальвер,

выделившей на него больше 50 тыс. долларов. Именно она выступила инициатором изучения иммиграции и поручила это дело У. Томасу. На ранних порах, приблизительно в 1908-1909г, он намеревался изучать иммигрантские группы, прибывшие из Восточной Европы, но затем сменяет свой замысел на изучение поляков, представленных в Америке в значительной численности, имеющих множество проблем, и являющимися шаткими элементами, так как они могли либо беспрекословно принимать власть, либо опровергать её, поведение их было трудно предугадать. Для этого он приложит немало усилий, начнёт осваивать польский язык, наладит общение с польской общиной, посетит неоднократно Польшу, для проведения в этой стране непосредственно эмпирических исследований. С самого начала даже и речи не было о том, чтобы использовать письменные источники для анализа [6, с.455].

Но ситуация коренным образом сменилась, после того как У. Томас, гуляя по улице возле своего дома стал свидетелем того как кто-то выбрасывал мешок с мусором с окна, и, в этот момент он случайно заметил, что с мешка выпал конверт письма, которое он подобрал и унес с собой из любопытства. Придя домой, он открыл его и увидел, что оно было написано на польском языке, из содержания сделал вывод о том, что его написала молодая особа, а адресантом был отец, в нём речь шла о трудностях жизни девушки в новом городе. Благодаря этому случаю, У.Томас осознал, что необходимо изучать документальные источники, поскольку они – это один из ключевых и подлинных источников информации, необходимых для исследования. В дальнейшем – это найдёт отражение в использовании в работе более 8 тысяч документов, 754 писем [6, с.457].

Интересно также то, что он поначалу не мог сделать выбор на том, какие же журналы использовать для получения необходимых сведений. Выбор пал сразу на сельские, но в них не был во всей полноте освещен вопрос крестьянства. Из-за этого профессор Чикагского университета продолжил поиск и нашёл издание журнала «Gazeta Świąteczna», предназначенный специально для крестьян, после чего он скупил выпуски журнала за последние 20 лет, в 1910 г. После судьбоносного случая, исследователь ещё и поместил объявление в газете о покупке писем, на его заявление откликнулись многие. Но он установил отсев, избирая тех, кто писал письма на протяжении длительного времени, для того, чтобы проследить динамику изменений, происходящих с людьми [4, с. 9-10].

При всем нужно чётко осознавать, что столь специфическая информация (письма, дневники), отражающая индивидуальность человека, по его мнению, составляла каркас его метода. Следует отметить, что использование таких данных сбора социологической информации вызвало у У. Томаса трудности с надёжностью, объяснением субъективных причин и качеством получаемой информации, поэтому он и привлёк к своей работе персону, устранившей это препятствие Ф. Знанецкого.

Содержание книги неотделимо от взглядов её авторов на предмет социологии. Под ним они подразумевали изучение поведения человека, трактуемой ими как адаптацию к среде, в работе же им выступили семьи польских крестьян, переселившихся в Штаты и вступившие в новую фазу своей жизни, знаменательной тем, что в ней нужно отречься от старых форм организации и примкнуть к новым. Данным положением и объясняется тот факт, что наиболее отчетливо предмет прослеживался у эмигрантов, которых представители подготовительного этапа рассматривали сквозь призму качественных методов. Социология же, по их мнению, это тип знания, соединяющий черты социального и прагматического, с помощью второго можно включить определённые рекомендации для корректировки поведения личности, показателем правдоподобности этого вида знания была степень внедрения рекомендаций в реальную жизнь [1, с. 50-54].

Определяя предмет, учёные сталкиваются с двумя проблемами, это с одной стороны неодолимость влияние на человека социальной среды и культуры, а с другой подчиненность организации социума и культуры человеку [7, с. 184]. Рекомендацией для разрешения такого положения выступало то, что социальный агрегат обязан помогать в удовлетворении базовых желаний людей, принимая его в имеющуюся структуру. К основным желаниям американские социологи относят 4 вида: желание получить новый опыт, неизведанные

стимулы; желание признания со стороны других; желание безопасности; желание получить власть как внутри семьи, так и в социуме. Но в суровой действительности, ни одно общество не выполняет такое условие, а наоборот оно сдерживает, не позволяет воплотиться в жизни нашим желаниям. Что говорит о парадоксальности, ведь только общество – это то, место, способное реализовать желания [5, с. 345].

В книге, в первом томе очерчивались как объективные черты культуры поляков, так и их субъективные качества, прозванные учёными как «социальные ценности», объясняемые ими как факт, наделённым эмпирическим смыслом, значением, доступным для групп. Введение этой категории не случайно, поскольку она входит в эмоциональную, воображаемую, материальную и иную деятельность каждого социального атома и она полностью противоположна естественным вещам. Последние, безусловно, не обделены смыслом, но в них нет никакой ценности, они просто часть природы, не обладающей значимостью для человека.

Для лучшего осознания названного понятия, вводится и другой не менее важный термин: установка, т. е. сознание отдельно взятого индивида, определяющее его активность в социуме, во взаимосвязи с коллективным. Она всегда подготавливает, настраивает поляка, представителя любой другой национальности на что-то определённое, ожидаемое. Те из них, которые находят закрепление у всей группы, в действительности проявляются только в действиях одного, изолированного человека. В противовес им существует определённое число установок, скомпонованных в единые правила поведения, сохраняющих и удерживающих на плаву тот или иной тип поведения. Эти два понятия получают жизнь в определенной ситуации, которая и представляет набор ценностей и установок, индивида или группы, с которыми они соотносят свою деятельность [7, с. 185-187].

В работе, наряду с анализом писем и документов, путеводной нитью, маятником, в выделении трёх типов личности, было обращение взглядов У. Томаса и Ф. Знанецкого на адаптацию поляков, их реакцию на внешние раздражители, исходящих извне, из социальной среды [2, с. 348]. Прежде чем конкретизировать ряд социальных характеров, остановимся на самой адаптации. В ней идёт борьба двух начал: реальных требований, не предписаний, установленных для кого-то, чаще социально окружения; реального, существующего и тяготеющего контроля. Отсюда вытекает положение о том, что адаптация считается свершенной, когда есть простирающийся во всех сферах контроль, либо его оппонент требования, реализующиеся только с использованием первого. Примером её успешного вида будет случай, когда персона осознающая своё окружение, другие стандарты принимает и воспроизводит их [7, с. 190].

По отрывку из книги «Польский крестьянин в Европе и Америке», представленному в «Общей социологии», под редакцией Н.И.Лапина, А.Г.Здравомыслова можно говорить о том, что У. Томас и Ф. Знанецкий выделили филистерский (мещанский), богемский (креативный), творческий (активные) тип личности. К этому выводу они пришли, на основе детального изучения адаптации, о которой говорилось ранее. По этому поводу отмечено, что поляки, любые другие люди, сталкиваясь с чем-то необыкновенной для их прошлой жизни ситуации на уровне подсознания, наделяют её чертами схожей или отличной ситуации, о которой у них есть уже определённое видение, что помогает им легче с ней справиться. Чтобы вписаться в желаемое общество, нужно руководствоваться общими схемами, т.е. различными принципами свойственные этому агрегату. Немаловажная роль отводится тому, какие установки, связанные с его характером, есть у индивида [8, с. 173-174].

Начнём анализ с первого типа – филистерского. К нему можно отнести людей, у которых инновационная установка не возникнет ни при каких условиях, поскольку их психика не готова к восприятию требований, диктуемых не типичной для них ситуацией, она поддается воздействию только постоянного, обыкновенного влияния окружающей среды. Те, кто принадлежит этому типу, совершенствуются благодаря временным и возрастным изменениям среды. Если же они окажутся в условиях, неожиданных, спонтанных трансформациях, то их ценности, характер перестанут существовать.

Авторы книги применяют к этому типу и другое название – мещанский, обывательский. Человек не обратит внимание на то, что реальность вокруг него изменяется, он руководствуется узкими схемами поведения, позволяющими замечать традиционное, новое же проходит, не замечая. Поэтому можно считать, что филистер – это конформист, сохраняющий старое на протяжении максимально возможного периода времени. Его притязания скромны, что не позволяет ему стать достойным конкурентом для того, у кого притязания высокие. В случае неудачи, филистер не может чётко определить положение дел, у него всё размыто. И если воспользоваться моментом и предложить ему не важно, какое решение, он его примет, но единой модели поведения при этом не выработает [8, с.175-176].

Второй тип богемный – антипод первого, возникает в переходном состоянии общества. Личность здесь имеет несформировавшийся до конца характер, т. е. одни установки на самом раннем этапе складывания, а между другими невозможно проследить зависимость, из-за этого богемиян открыт к влиянию. У него нет четкого плана на жизнь, он появляется в результате какой-то моментальной вспышки, прозрения идей, но для него не свойственна последовательность в действиях. Но в отличие от филистера, богемиян имеет определённую склонность к приспособлению к новому, но это адаптация не предаёт огранку другой модели жизненной организации, а просто будет действовать какой-то промежуток времени.

Третий тип – креативный или творческий. У него характер завершён и организован, он готов и к изменениям, модификациям, находящиеся под контролем его деятельности, личных целей. Он постоянно подстраивает свои желания под среду, тем самым приспособившись к ней. Его отношение к жизни описывается как поиск изменений и расширение взглядов на неё, под действием движимых им интеллектуальных, этических и иных целей. Так он увеличивает объём своих знаний, суждений, увеличивает число контактов. Что-то новое – это для него как наркотик, без которого он не может существовать [9, с. 179-183].

Каждый тип личности не встречается в чистом виде, все они комбинируются, черты одного легко можно обнаружить в другом. А социальный характер – это целое, включающее два элемента, с одной стороны темперамент, с другой конкретные исторические и социальные условия. Это положение получит широкое распространение в американской социологии, например в работе Ф. Рисмена «Одинокая толпа. Исследование американского характера», дополнится воззрения Э. Фромма и Т. Анорно.

У. Томас и Ф. Знанецкий не претендовали на то, что охватят полную типологию социальных характеров мигрантов, они создали типологию универсальных, применимых ко всему населению земного шара социальных характеров. Выделяя её, авторы отметили, что личность в своём сознании возводит типологии, предопределяющее его поведение. Типология в социологии – это механизм организации жизни и источник информации о положении дел в жизни социума. Также она ключевое звено для принятия решения в области социальной политики [1, с. 56]. В ходе разработки типологизации, наделённой социально-психологическими чертами, У. Томас и Ф. Знанецкий, используя качественные методы, отмечали поведенческие реакции поляков на социальную среду, не наделённую национальными чертами. Это было очень важно, ведь в XX в. Польша была социально и экономически отсталой страной, а США ускоренно развивалось. Так можно привести такие данные, миграция польского населения в США с 1899 по 1910 г. составила одну четверть от общей миграции в эту страну.

Их типологизация позволяет говорить о том, как формируется личность, действует механизм приспособления:

1. Характер объясняется врождённым темпераментом.
2. Складывание жизненной организации, с особыми установками, отражающих характер.
3. Адаптация характера индивида к требованиям, предписываемых обществом.
4. Приспособление индивидуальной жизненной организации к конкретной социальной организации.

Это позволило им, сделать один из ключевых выводов работы: социальная эволюция не только делает более простым процесс адаптации, но и ставит перед фактом индивида, что ему нужно демонстрировать персональные реакции сознания и поведения [1, с. 57-59].

Проводя исследования, авторы отмечают, что у них возникли проблемы при изучении польских крестьян и к ним они отнесли:

1. Проблему индивидуализации, т.е. насколько индивидуальность может сосуществовать со сплоченностью социума.

2. Проблему эффективности, т.е. как необходимо организовать социальную и индивидуальную активность, чтобы они вместе были эффективными.

3. Проблему аномальности, т.е. как проявления различных видов девиантного поведения (проституции, алкоголизма, преступности, бродяжничества) зависит от социальных условий.

4. Проблема занятости, т. е с усилившимся разделением труда и появлением большого числа профессий, у работающих нет стимула и интереса к более эффективному исполнению.

5. Отношения полов или проблема гендерных отношений: как отношения между женщиной и мужчиной влияют на группу, её активность.

6. Проблема общественного счастья, т.е. появления чувства удовлетворённости, формируемое организациями, институтами.

7. Проблема борьбы рас (национальностей) и культур.

8. Проблема оптимальной организации культурной жизни [7, с. 192-195].

Как отмечает профессор, российский академик Воронцов А. В, вышеперечисленные проблемы американские социологи исследовали строго на эмпирической основе. Об этом свидетельствует тот факт, что из 5 томов, два тома – это просто, опубликованная переписка 28 польских семей, в которых не содержатся ни каких комментариев. Они скомпоновали эту переписку по различным группировкам: по семейному положению – это переписка между жёнами и мужьями, также была и такая группировка как девушки, ушедшие из семьи в связи с замужеством и др. Был применён и другой приём исследования – изучение автобиографий. Так третий том посвящён жизни польского мигранта Владика Вишневого. Этот метод применялся для того, чтобы понять, как и в какую сторону менялись жизненные ориентации людей. Новый метод в «Польском крестьянине в Америке и Европе» предложил использовать Ф. Знанецкий – это получение личного опыта из косвенного усвоения опыта других. Его можно получить только, если пользоваться рациональными процедурами, не примеряя на себе то, что чувствовал человек, чей опыт мы перенимаем. Что сегодня создаёт поле для дискуссии в социологии [2, с. 348-354].

Долгая кропотливая работа польского и американского социолога дала плодотворные плоды: выяснили, что переезд польских крестьян в США вел к ослаблению социальных связей, падению уровня нравственности, при этом особый акцент делался на том, что нет никакой причинно-следственной связи между материальным достатком и выполнением моральных не писанных норм. У этой группы мигрантов традиционные ценности в новой среде утратили своё ясное очертание их, заместили новые жизненные стимулы, связанные с их стремлением повысить свой уровень материального благосостояния.

Их желание проявить себя появилось только в этой стране, так как в польской общине это не одобрялось, были установлены римско-католической церковью определённые стандарты, от которых нельзя было отклоняться, а здесь они получили больше свободы. Но изменения, происходящие с мигрантами, вызваны были не только внешними обстоятельства, они сопряжены также с трансформацией внутреннего составляющего среды (революции, политические баталии, режима системы и т.д.) [3, с 12- 14].

Таким образом, всемирно известная книга «Польский крестьянин в Европе и Америке» Ф. Знанецкого и У. Томаса, посвящена описанию жизни поляков, эмигрировавших в США в начале XX в., столкнувшихся перед выбором путей адаптации к среде. Процессы миграции в ней изучались впервые с использованием мощного фундамента: качественного и количественного анализа личных документов (писем, дневников,

автобиографий). Ключевыми терминами, вокруг которых идёт процесс развертывания мысли авторов были «ценности», «установки», «социальная ситуация», они также легли в основу их социально-психологической типологизации типов личности мигрантов.

Список использованных источников

1. Баразгова, Е. С. Американская социология: Традиции и современность: курс лекций / Е. С. Баразгова. – Екатеринбург Бишкек: Одиссей, 1997. –196с.
2. Воронцов, А.В. Эмпирическая социология в истории социологической науки/История социологии. XIX – начало XX века: в 2 ч. Ч. 1. Западная социология: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению 540400 «Соц.-экон. Образование» / А.В. Воронцов, А.И. Громов. – М.: Гум. изд. центр ВЛАДОС, 2005. – Гл.10. – С.340– 395.
3. Ганжа, А. О. Гуманистическая социология Флориана Знанецкого / А. О. Ганжа, А. А. Зотов // СоцИс . – 2002. – №3. – С. 5-24.
4. Ганжа, А.О. К истории создания работы У.Томаса и Ф. Знанецкого «Польский крестьянин в Европе и Америке» / А. О. Ганжа // СоцИс . – 2007. – №7. – С. 1-24.
5. Зборовский, Г. Е.Американская эмпирическая социология и её развитие в 1920-1930-х г. Чикагская социологическая школа // История социологии: учебник для вузов / Г. Е. Зборовский. – М.: Гардарики, 2007. – Гл. 20. – С. 341- 363.
6. Козер, Л. А. Уильям Айзек Томас и Флориан Знанецки // Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте / А. Л. Козер / Пер. с англ. Т. И. Шумиловой; Под ред. д. ф. н., проф. И. Б. Орловой. – М.: Норма, 2006 – С. 441-540.
7. Томас, У., Знанецкий, Ф. Методологические заметки/ Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: изд-во МГУ. – 1994. – С.182-195.
8. Томас, У., Знанецкий Ф. Три типа личности / В. Томас, Ф. Знанецкий // Общая социология. Хрестоматия / Сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин; Пер. В.Г. Кузьминов ; Под общ. ред.Н. И. Лапина – М.: Высшая школа, 2006. – С. 173-189.
9. Фотев, Г. Ф. Знанецкий: гуманистическая социология // Современная американская социология. [Сб. ст.] / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: МГУ , 1994. – С. 50 -63.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ САУДАСЫ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕС ШАРАЛАРЫ

Төлесбай Жансүйген Серікқызы

tzhs98@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Заң факультеті, “Құқықтану” мамандығының II курс студенті, Астана қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Мұратханова М.Б.

ҚР Конституциясының 1-бабының 1-тармағында айтылғандай, еліміздің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 12-бабының 1-тармағында былай делінген: “Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі”[1].

XX ғасырдың басынан бастап осы күнге дейін адамды саудаға салу күннен күнге дамып келе жатқан қылмыс түрі болып табылады. ҚР Қылмыстық кодексінің 128-бабына сәйкес, адам саудасы дегеніміз адамды сатып алу –сату немесе оған қатысты өзге де мәмілелер жасау, сол сияқты қанау не азғырып көндіру, оларды тасымалдау, беру, жасыру, алу, сондай-ақ қанау мақсатында өзге де әрекеттер жасау. ҚР Заңына сүйенсек, адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын қорғау басты мәселе ретінде көрсетілген. Азаматтардың бостандықтарын қорғау әр-түрлі тәсілдермен жүзеге асырылады. Соның

ішінде, жеке адамның бостандығына қол сұғатын әрекеттерге қарсы күрес жүргізуде қылмыстық заңның маңызы зор [2].

Адам саудасының тарихына тоқталар болсақ, адам саудасы барлық ежелгі мемлекеттерде болған адамның басыбайлы жағдайы болып табылатын құлдық тұжырымдамасымен тығыз байланысты. Құлдық пен адам саудасы әлеуметтік құбылыс ретінде адамзаттың бүкіл тарихи кезеңінде орын алды. Құлдық теріс құбылыс ретінде белгілі бір аумақтық шекараны иемденбейді, құлдық адамзаттың формациялық дамуының барлық кезеңдерінде болған [3].

Құлдық ежелгі антикалық кезеңде, кейінірек басыбайлылық кезеңде, Орта ғасырда, Жаңа заманда адамдарды қанаудың алғашқы нысаны болды. Құлдық – жеке тұлғаға, қауымдастыққа, мемлекетке меншік құқығын білдіретін, адамға зат ретінде қарайтын ежелгі құқықтық институттардың бірі. Құлдықтың негізгі бастауы болып құлдарды сату және оларды еңбекке мәжбүрлеу болып табылады. Құлдың үстінен билік ету құқығын оның иесі жүргізді, сонымен қатар иесінің жеке өзі ерікті түрде өлім жазасын қоса алғанда кез келген жазаны қолдану құқығын да алды. Құлдықтың қайнар көздерін: соғыс кезінде тұтқынға түскен шетелдіктер, қарыздарын төлемегендіктері үшін және құл саудасы нәтижесінде құлдыққа түскендер құрайды. Алғашқы қауымдық ыдырау кезеңінде құлдық жүйесі біршама дамыды, дамыған құлдық қоғамда құлдардың еңбегі негізгі өндіріс болды [4].

Құлдықтың бастапқы формасы патриархалдық құлдық болды, яғни бұл шаруашылықтың табиғи түрімен байланысты және құлдар басшысының отбасымен бірге бір шатыр астында өмір сүріп, бірақ одан ауырырақ жұмыс жасаған. Патриархалдық құлдық таптық қоғамға өту кезеңінде бүкіл әлем елдерінде болды. Құлдық Ежелгі әлем мемлекеттерінде және антикалық мемлекеттерге де қатысты болды. Сол уақыттарда құлдардың ешқандай құқықтары болмады, құлдарды сатуға, сатып алуға, жалға беруге болатын болды. Құл ешқандай мүлікті иеленбеді, оның бар тапқаны оның басшысының жеке меншігі болды. Басшылары өз құлдарына қатысты кез келген әрекетті жасауға құқықтары болды, тек қана оларды өлтіре алмайды [5].

Ежелгі Грецияда және Ежелгі Римде патриархалдық қоғамға қарағанда құлдық тез дамыды. Сол уақытта құлдық шаруашылықтың негізі болды. Бұл жерде құлдың құқықсыз жағдайы негізгі мінез-құлықты иеленді және құл тек “сөйлейтін құрал” ретінде танылды. Бірақ құл еңбегінің экономикалық тиімсіздігі IV ғасырдың соңында римдіктерді құлдардың жағдайына түзетпе енгізуге мәжбүрлейді. Өзінің тапқан кірісінен құлдар өзінің иесіне бір бөлігін беруі керек болатын. Сонымен, толықтыра келе, қарастырылған кезеңде құлдар құқық субъектісі емес, құқық объектісі ретінде болған [4].

Италияда (остготтар мен Испанияда вестготтар) құлдық шаруашылықта маңызды және белгілі рөлді алды. Құлдардың белгілі тобы басшысына алым-салық төлеуге міндетті болды және біртіндеп басыбайлы-қауымдық кедей топтан феодалдық-тәуелді шаруашылық тобына өтті.

XIII ғасырда Батыс Еуропада құлдық толықтай жойылады, бірақ Жерорта теңізі қалаларында, әсіресе Венеция мен Генуеде құлдарды сату (Түркиядан алып, Солтүстік Африкаға қайта сату) XVI ғасырға дейін жалғасты. Немістер мен славяндарда құлдық патриархалдық формада артықшылықпен дамыды. Шығыстағы ірі елдерде: Қытай, Үндістан, т.б. елдерде құлдық патриархалдық формада капиталистік қатынастар дамығанға дейін сақталды, ал кейде онымен бірге дамыды. Орта ғасырдағы құлдықтың негізі қарыздық құлдық болды. Бұдан бөлек, Қытайда құлдарға мемлекеттік қылмыскерлер мен олардың отбасы мүшелері айналды. Таяу Шығыс және Орта Шығыстағы мұсылман елдерде де құлдық кең тарады. Дегенмен, Ислам діні мұсылмандарды құлдарға айналдыруға тыйым салды, бірақ соғыс уақытында және Еуропа, Азия, Африка елдеріндегі базарларда мұсылмандар сатылды.

Құлдықтың кең етек жаюының жаңа сатысы XVI ғасырдан бастап Азия, Африка, Америка елдерінде отарлық-плантациялық шаруашылықпен байланысты. Құлдар ретінде құл

сатушылардың арнайы экспедициясымен ұсталған қаранәсілді африкандықтар да тартылды. Құлдықтың одан да кең тарауы XVII-XIX ғ.ғ. болды.

XIX-XX ғ.ғ. құқық институтындағы халықаралық құқықта құлдық пен құл саудасымен күрес басталды. Отарлық құлдықпен күрес сол уақытта экономикалық тиімділігінің түсуімен байланысты болды және елдердегі қоғамдық қатынастарда мұндай ұят іс-әрекеттердің қарсы шаралары да әсер еткен болатын. Ұлы Француз революциясы 1793 жылы құлдықты жоюды жариялады, 1793 жылғы Франция Конституциясының 122-бабында әр французды бір-бірінің алдында тең екендігіне, олардың еркіндігіне, қауіпсіздігіне кепілдік берді [6]. Алайда, бұл бап француз колонияларында іс жүзінде 1848 жылы ғана жүзеге асты. Ал Ұлыбританияда 1807 жылы заң жүзінде құлдыққа тыйым салды, бірақ іс жүзінде 1833 жылға дейін Ұлыбритания колонияларында сақталды. XIX ғ. 50-жылдарында – Португалия, XIX ғ. 60-жылдарында – Америка континентінің көпшілік елдерінде құлдықты жоюды жариялады. Ал АҚШ-та 1863 жылы 1861-1865 жж. Оңтүстік және Солтүстік Штаттар арасындағы Азаматтық соғыс нәтижесінде алынып тасталды [7].

Ежелгі орыс құқығында “құл” немесе “малай” зат ретінде заң жүзінде ғана сатылатын емес, сонымен қатар күнделікті үйреншікті іске айналды.[8] 1497 жылғы Заңда адамдарды ұрлау мен оларды құлдыққа сатуға жеткілікті дәрежеде қатыгез жаза тағайындады. Осы Заңның 9-бабына сәйкес, адамдарды малайлыққа сатқаны үшін өлім жазасы тағайындалатын болған. Адамзат адам саудасы мәселесін шешуге ұзақ уақыт бойы талпынды, дегенмен бұл бағытта көптеген еңбектер 19 ғ. басында, яғни халықаралық қатынастарда адам саудасы ең үлкен мәселелердің бірі болған уақытта жасалды [9].

Алғаш рет халықаралық деңгейде құл саудасына жол бермеуді 1815 жылы 27 қаңтарда қабылданған Вена Конгресінде қол қойылған арнайы декларация көрсетті. Бұл Конгреске қатысушы мемлекеттер тез уақытта адам саудасын тоқтатуды көрсеткен болатын, бірақ бұл мақсатқа жету құралдарын көрсеткен жоқ. Бұл бағыт бойынша келесі қадам 1818 жылы Аахен конгресінде жасалды, яғни мұнда Африкадан құлдарды сатуға тыйым салып қана қоймай, оны қылмыс деп тапты. 1822 ж. Верон конгресінде негрлерді сатуға тыйым салу туралы қаулы қабылдады [10]. Дегенмен бұл конгрестердің шешімі қатысушы мемлекеттердің қылмыстық заңнамаларына енгізілмей, Декларация ретінде ғана қалды.

Бұл қылмыс түрімен күресу туралы нағыз шара 1841 жылы 20 желтоқсанда бекітілген Лондон келісінде, яғни Англия, Франция, Россия, Австрия, Пруссия арасында қабылданды. Бұл келісімге сәйкес, Америкадан негр-құлдарды алып келуге тыйым салынды, ал құлдар саудасын жүргізу қылмыстық жауаптылыққа жатқан болатын. Аталған мемлекеттердің құлдарды тасымалдау үшін күдіктілерді тексеру құқығы әскери кемелердегілерге берілді [11].

1885 ж. Берлин конференциясындағы 16 мемлекет Конгода құлдыққа және құл саудасына халықаралық-құқықтық шектеу қойған және Конго өзені бассейнінің территориясын еріксіздер базары ретінде пайдалануға немесе құлдарды тасымалдайтын транзит жолы ретінде пайдалануға тыйым салған Бас актіге қол қойды [12]. 1899 жылы Лондонда әйелдерді ойнас үшін сатумен күресу үшін Халықаралық конгресс құрылды. Конференцияда әйел саудасының жаншошырлық саны көрсетілді, осы қылмыс түрімен күрес туралы көпжақты келісім жасау туралы және онымен бірге жезөкшелікпен күрес туралы ұлттық комитет құру туралы ұсыныспен мемлекетке жүгінді. Мұндай комитеттер көптеген елдерде құрылды, 1900 ж. мұндай комитет Ресейде де құрылды. Ол “Әйелдерді қорғау туралы Ресей қоғамдастығы” деп аталды. Оның тапсырмаларына “қыздарды ойнастықтан қорғау және әйелдерді адал өмірге тарту; ойнастық пен жемқорлық туралы дұрыс түсінік тарату” кірді.[13]

Келесі маңызды халықаралық акт – 1890 жылы Брюссель конференциясындағы құл саудасымен күресуге нақты шаралар қолдануды қарайтын Бас акті. Бұл келісімнің қатысушы мемлекеттері еріксіздерді қинап ұстағаны үшін қылмыстық жаза бекітетін заңдарды қабылдауға келісті, сонымен қатар құл саудасын жоюға бағытталған арнайы іс-шаралар

тізімін жүзеге асыруға келісті (құл саудасы жүзеге асырылатын жолдарды жабу үшін әскери посттарды құру, посттарда лайықты ережелерді бекіту) [14].

1910 ж. акнәсілді құлдармен күрес туралы Халықаралық конвенция құрылды, бұл конвенцияда ратификацияланған 13 мемлекетте жеңгетайлықпен айналысушыларды жазалауға келісті. Бұл келісім Ұлттар Лигасы қызметінің шеңберінде қабылданды. Оның құрушылары адам саудасы мәселесіне үлкен мән берді, яғни Ұлттар Лигасы мандатына әйелдер мен балалар саудасына қатысты келісімнің орындалуына ортақ бақылау жүргізу туралы міндет жүктеді.[11] Ескере кету керек, көрсетілген халықаралық-құқықтық актілер құл саудасына қарсы әрекет ету туралы мақсатты андиды, бірақ құлдың жойылуына әрекет етуді емес. Тек қана 1919 жылы Сен-Жермен келісінде жиналған мемлекеттер құлдық пен құл саудасын толықтай жоюға барлық күштерін салатындықтарын жариялады [15].

Адам саудасымен күрестегі келесі түбегейлі маңызды оқиға ретінде 1926 жылы 25 қыркүйекте 38 мемлекет қол қойған Құлдық туралы Конвенция Ұлттар Лигасы қамқорлығымен құрылды және оның қатысушысы Кеңес Одағы да болды. Бұл конвенция адам саудасымен күреске бағытталған заманауи халықаралық құқық жүйесін реттеуде іргелі бастаулардың бірі ретінде есептеледі. Тараптар өздеріне біртіндеп және толықтай қысқа мерзім ішінде құлдың барлық формасын жою, құл саудасының алдын алу және оған заңи шаралар қолдану, тыйым салынған әрекеттер орын алғанда оған қатаң шаралар белгілеу туралы міндеттеме алды. Мақсаттардың бірі ретінде Конвенцияға қатысушы мемлекеттер заңнамаларына құлдық пен құл саудасына тыйым салу мен ескерту туралы норма бекітті, сонымен қатар заң бұзушылық үшін ең қатал жаза мен жауапкершілікті бекітті [16].

1926 жылы Құлдық туралы конвенцияның қабылдануы құлдық пен құл саудасымен күреске және ескертуге бағытталған құжаттарды жүйелейтін Халықаралық қауымдастықтың алғашқы қадамдардың бірі болып табылды. 1926 жылы Құлдық туралы конвенцияның талаптарына және 1932 жылы Ұлттар Лигасы Ассамблеясы резолюциясының негізіне сәйкес, 1934 жылғы Кеңес Лигасының резолюциясы негізінде құлдықпен күресте зерттеуге кеңесші комитет құрылды. Бірақ 1926 жылғы Конвенция нақты түрде құлдыққа шектеу қоймады, тек қана осы ұят істі тоқтатуға ниетін білдірді [17].

II Дүниежүзілік соғыстан кейін отарлық жүйе күйреген соң, көрсетілген қылмыстармен күрес БҰҰ шеңберінде жүргізіле бастады. 1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы Адам құқықтары туралы жалпыға бірдей Декларацияны қабылдады. Декларацияның 4-бабына сәйкес, “ешкім де құлдықта және кіріптарлықта ұсталуы тиіс емес. Құлдық пен құл саудасына, қандай түрде болса да тыйым салынады”. Алайда, бұдан кейін адам құқықтары жөніндегі Халықаралық конференцияның арнайы комиссиясы әлемде 9 млн-ға жуық құл бар екендігін белгілеген болатын.[16]

Көрсетілген қылмыспен халықаралық күрестің маңызды кезеңі 1949 жылы 2 желтоқсанда қабылданған адам саудасымен және жезөкшелікпен сатуға қарсы Нью-Йорк Конвенциясының қабылдануы болды. Осы Конвенция Халықаралық қылмыс ретінде келесілерді таныды: жеңгетайлық; басқа тұлғаларды олардың келісімі болса да жезөкшелікке пайдалану; тұрғын үйлерді осы мақсатта жалдау немесе жалға беру. Осы әрекеттерде жасауға оқталу, сонымен қатар оған дайындалу мен осы әрекеттерге қасақана қатысу [18].

Конвенция алғаш рет қатысушы мемлекеттер территориясында ғана емес, басқа жауапкершілікті көтеретін бүкіл елдің территориясында таралды. Осыған орай әр мемлекет өз территориясында аталған халықаралық қылмыс түрімен күрес үшін орталық орган болып табылатын арнайы орган құрылды. Мұнда қылмыс туралы арнайы ақпараттар алмасу және конвенцияның қабылдануына арнайы заңи шаралар қолдану істері қаралды.

1949 жылы Конвенцияның қабылдануы дамушы қадамдардың бірі болды. Бұл Конвенцияны ратификациялаған 72 мемлекет болды. Ал Әйелдерге қатысты кемсітушілікке қарсы Конвенцияға 169 ел қол қойды.

1956 жылы 7 қыркүйекте Женева конференциясында 43 елдің өкілдері БҰҰ-ның Экономикалық және Әлеуметтік Кеңестің №608 резолюциясына сәйкес, шақырылған

мемлекеттер 1926 жылы Конвенцияның жағдайын айқындай келе, құлдық пен құл саудасын жою туралы және құлдыққа қатысты әдет-ғұрып Қосымша конвенциясын мақұлдады. Мұнда конвенцияның басты назары құлдыққа қатысты институттар мен әдет-ғұрыптарға бөлінді [16]. 1956 жылы Қосымша Конвенцияның 3-бабына сәйкес, бір ел аумағынан екінші ел аумағына құлдарды қандай да бір көлікпен тасымалдау немесе тасымалдауға оқталғаны, сонымен қатар осы қылмысқа сыбайлас болғаны үшін қылмыстық жауаптылықты ресми жариялады. Қылмыс ретінде оған қоса, құлдарды күйдіру немесе әр түрлі әдістерді қолдана отырып таңбалау және сыбайлас қатысу саналды. Конвенция шын мәнінде 1926 жылғы Конвенцияны толықтырды, дегенмен И.Н.Лебединец көрсеткендей, бұл халықаралық келісімде құлдықты қысқа мерзім ішінде жою туралы норма жоқ [19].

Адам саудасына қатысты халықаралық – құқықтық шектеулер №29 және 105 міндетті және мәжбүрлі еңбекке тыйым салу туралы Халықаралық Еңбек ұйымы Конвенциясында, 1966 жылы азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактіде, азаптауларға және басқа да намысты қорлайтын жазалау түрлеріне қарсы конвенцияда қойылды.

XX ғ. 80-жылдар тоғысында адамдар саудасы туралы, одан бұрын әйелдерге қатысты проблема Халықаралық ұйымдардың күнтізбесіне ілінді. Оған әр түрлі факторлар әсер етті: әйелдер қозғалысының өсуі, әйелдер саудасы мәселесіне қатысты феминизмді дамыту. 1979 жылы “Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысанын жою туралы” әйелдер саудасы мәселесіне назар аударатын БҰҰ конвенциясын қабылдады. Оған қоса 1959 жылы Бала құқықтары туралы Декларацияның балалар ерекше қамқорлық пен күзетілуге мұқтаж екендігі және оларға арнайы халықаралық – құқықтық қорғау мен қамтамасыз етілуге тиіс екендігін нұсқайтын нысанын атап өту керек. Сондықтан БҰҰ-ның Халықаралық Балалар қорының бастамасымен 1989 жылы барлық мемлекеттің қол қоюына ашық болып табылатын және балаларды сату, соның ішінде пайдалану, жыныстық, экономикалық және өзге де нысандардағы қауіп-қатерлерден балаларды қорғауға бағытталған Бала құқықтары туралы Конвенция қабылдады. Балалар құқықтары туралы конвенция мемлекетке балаларды нәпсіқұмарлық қанаудан және нәпсіқұмарлық азғырудың барлық түрінен қорғау міндетін жүктеді. Осы мақсатта ұлттық заңнамаларда және халықаралық-құқықтық актілерде келесі актілер танылуы керек: баланы көндіру немесе мәжбүрлеу арқылы кез келген заңсыз және жыныстық қызметпен айналысуға; жезөкшелік немесе басқа да заңсыз нәпсіқұмарлық тәжірибесіне пайдалану мақсатында балаларды пайдалану; порнографиялық қойылымдар мен материалдарды пайдалану мақсатында балаларды пайдалану. Бұдан бөлек, мемлекеттер ұлттық, екіжақты, көпжақты деңгейде немесе кез келген нысанда кез келген мақсатта балаларды ұрлау, сату немесе айналымына жол бермеу үшін барлық қажетті шараларды қабылдауы керек [11].

Адам саудасымен күресу үшін ең белсенді шаралар XX ғ. 90-жылдарында жасалған. 1993 жылы өткізілген БҰҰ-ның Дүниежүзілік конференциясы қамқорлығымен өткізілген конференция 18 мақала адам саудасына арналған “Вена” Декларациясын қабылдады. 1995 жылы Пекинде әйелдерге қатысты IV Дүниежүзілік конференция болып өтті. Пекин тұғырнамасында бұл мәселе өз шешімін тапты. “Д” бөліміне, яғни “Әйелдерге қатысты зорлық” бөліміне сәйкес, Д-№ “Әйелдер саудасын жою және тиісті жезөкшелік айналымында жүрген, зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйел құрбандарға көмек көрсету” туралы стратегиялық мақсат қойылды [6]. 2000 жылы 25 мамырда Нью-Йоркте Балалар құқықтары туралы Конвенцияға балалар саудасына, балалар зинақорлығына, балалар парнографиясына қатысты Қосымша хаттама қабылдады. Осы Хаттаманың 2-бабында анықталғандай, бала саудасы дегеніміз бұл бір адамнан немесе адамдар тобынан қандай да бір адамға немесе адамдар тобына олардың қарауына немесе сыйақы ретінде беру [20].

Қылмыстың алдын алу жөніндегі комиссияның және БҰҰ-ның Бас Ассамблеясына БҰҰ-ның Экономикалық және Әлеуметтік Кеңесінің қылмыстық сот төрелігінің ұсынуымен 1998 жылы 9 желтоқсанда 53/11 қарарын қабылдады. Ассамблея трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы және әйелдер мен балалар саудасы мәселесіне арналған халықаралық құжаттарды әзірлеуге байланысты сұрақтарды лайықты дәрежеде шешуге үкіметаралық

арнайы комитет құруды ресми жариялады. 1999 жылы қаңтардан бастап, Венадағы жұмыстық кездесулерде 102 елдің өкілдері Трансұлттық ұйымның қылмысына қарсы жаңа Конвенцияға қатысты талдама жасады. Конвенция талдамасына қарама-қарсы 3 қосымша хаттама жүрді: адам саудасы, әсіресе әйелдер мен балалар саудасы; жер, әуе, теңіз арқылы заңсыз мигранттарды тасымалдау; атыс қаруын, оның бөлшектерін, оқ-дәрілерін заңсыз өндіру және сату. Екі алдыңғы хаттама алғашқы қатарларда тұрады, себебі бүгінгі заңсыз мигранттар – олар адам саудасының кешегі және ертеңгі құрбандары.

Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы БҰҰ Конвенциясын толықтыратын 2000 жылдың 15 қарашасында Хаттама қабылданған. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының 55/25 қарарымен қабылданған адам саудасына, әсіресе әйелдер мен балалар саудасына жол бермеу және оған қолданылатын жазалар туралы Хаттаманың кіріспесінде былай айтылады: “Адам саудасына, әсіресе әйелдер мен балалар саудасына тыйым салуға және онымен күресу үшін осы қылмыс түрі орын алған елдер аумағында, көлік түрлерінде осы қылмысқа шектеу қоятын, мұнымен айналысқан адамдарды жазалау және сауда құрбаны болғандарды қорғау және халықаралық танылған адам құқықтарын қорғауға бүкіл елді тегіс қамтитын халықаралық қадам жасаулары керек. Онымен қоса кіріспеде былай жазылған: “адамдарды қанау, әсіресе әйелдер мен балаларды қанауға қатысты нормалар мен оларға тәжірибелік шараларды қамтыған көптеген халықаралық нормалар болғанына қарамастан, адам саудасының барлық аспектісін қамтыған әмбебап құжат жоқ”. Хаттаманың 1-бөлімі ортақ жағдайды қамтиды. Ал Хаттаманың 2-тармағында мақсаттары көрсетілген: “адам саудасына тыйым салу және әйелдер мен балаларға ерекше көңіл бөле отырып, онымен күресу; адам құқықтарын толық деңгейде құрметтей отырып, оның құрбандарын қорғау және оларға көмектесу; осы мақсаттарға қол жеткізу жолында қатысушы-мемлекеттер арасындағы әріптестікті жігерлендіру”. Хаттаманың 2-бөлімі адам саудасы құрбандарын қорғауға арналған. 6-бапта адам саудасы құрбандарына көмектің түрлері және оларды қорғау тәсілдері көрсетілген. Көмек көрсетілуде қатысушы мемлекеттер адам саудасының құрбандары болған балалардың ерекше қажеттіліктерін есепке алулары керек.

Жеке облыстар дәрежесінде адам саудасымен күреске бағытталған халықаралық құжаттар әзірленіп, қабылдануда. 1995 жылы 26 мамырда Адам құқықтары мен негізгі бостандығы туралы ТМД Конвенциясы қабылданды. Құлдықпен күреске Конвенцияның 4-бабы арналған, мұнда міндетті және мәжбүрлі еңбек ұғымдарына анықтама берілген, бірақ мұнда балаларға және кәмелетке толған балаларға қатысты ата-анасының оларға қажетті жағдай жасайтын міндеттерін орындау қамтылмаған.

1997 жылдың сәуірінде Гаага қаласында Нидерланды Үкіметінің ұсынуымен, жыныстық пайдалану мақсатымен әйелдер саудасына қатысты Еуропа Қоғамдастығының Министрлік конференциясы өтті. Конференцияда әйелдер саудасымен күрес және оның алдын алу шараларын қолдануға қатысты Еуропа елдеріне ұсынылған Гаага Министрлік Декларациясы қабылданды. Декларацияны қабылдаудың мақсаты мынада: адам саудасына шектеу қою және алдын алу, әрекет етіп жатқан құқықтық және бюджеттік нормалармен адам саудасы құрбандары болғандарды қорғау. Азиаттық облыстарда, яғни адам саудасы көлемі қатты ұлғайған өңірлерде әйелдер мен қыздар саудасына қарсы арнайы Конвенция дайындалды.

Еуропалық Кеңес, ЕҚЫҰ, Еуропалық Одақ деңгейінде адам саудасымен күрестегі қабылданған құжаттар тізімінде адам саудасы ұғымына Адам саудасымен күрес және оның алдын алу туралы Хаттамамен салыстырғанда кең анықтама берілген. Бұл құжаттардың көпшілігінде тек қана әйелдерді жыныстық пайдалану және жезөкшелікпен айналысуға мәжбүрлеуге бағытталған адам саудасына көңіл бөледі.

Еуропа Кеңесі министрлігінің Комитеті №R (2000) Ұсынымында 11 қатысушы мемлекетте жыныстық қанау мақсатындағы адам саудасына қатысты 2000 жылы 19 мамырдан бастап адам саудасы мәселесіне әсер етуде, бірақ бұл түсінікті жыныстық қанау мақсатындағы саудамен алмастырады. Еуропа Кеңесінің министрлік Комитеті сонымен қатар қатысушы мемлекеттерге аумақтан тысқары юрисдикцияны бір мемлекеттен көп

мемлекетте орын алып жатқанда мемлекеттің тәуелсіздігінен тыс жүзеге асыруды ұсынады. Ұсынымға сәйкес, қатысушы-мемлекеттер заңды тұлғаларға нақтыланған жазасыменен азаматтық-құқықтық және қылмыстық-құқықтық жауаптылықты кіргізуге міндетті.

Кейінірек, ЕҚЫҰ және Еуропалық Одақ құжаттары өздеріне талдап-жинақталған түсінікті иеленді. ЕҚЫҰ-ның адам саудасымен күреске күшті жаңғырту жөніндегі министрлер Кеңесінің (2000 жылы 27-28 қарашасында Венада Министрлер Кеңесінің 8-ші кездесуінде қабылданды) адам саудасы ұғымына айқын анықтама берместен сөз қылды. Ол адам саудасы түсінігін не әйелдер қауымының құрбандары не қанаудың нақты формасы ретінде кең мағынаны қолданды.

2005 жылы Еуропа Кеңесі халықаралық қатынасты күшейтуге, адам саудасы жағдайларының алдын-алуға, кінәлілерді қылмыстық тәртіпте зерттеуге, құрбандарға көмек көрсетуге және міндеттемелердің орындалуына бақылау жасау тетігін құруға бағытталған мемлекетпен қабылданған, Конвенциямен бекітілген негізді жаңа халықаралық-құқықтық құжатты жасап шығарды. Бұл құжаттың толық атауы – Адам саудасына қарсы әрекет туралы Еуропа Кеңесі Конвенциясы. Ол 2008 жылдың 1 ақпанынан бастап, 10 мемлекетпен, яғни Австрия, Албания, Болгария, Хорватия, Кипр, Дания, Грузия, Молдова, Румыния, Словакиямен бекітілгеннен кейін күшіне енді.

2008 жылдың 1 наурызында 14 мемлекетпен бекітілген Конвенция адам саудасымен күрестегі қоғамдастық жұмысында ол арқылы адамдарды ұрлау және оларды тасымалдау ісі жүзеге асырылатын елдердің халықаралық-қылмыстық байланысындағы тармақталған желілердің барын есепке алу керек. Бұл Конвенцияға әлемнің әр бөлігінен елдердің көпшілігінің қатысуы адам саудасы мәселесін әлемдік масштабта шешуге мүмкіндік береді. Конвенцияның 1-бабына сәйкес, Конвенцияның негізгі мақсаты: адам саудасына ескерту жасау және әйелдер мен ерлер арасындағы теңдікті қамтамасыз ете отырып, онымен күресу; адам саудасы құрбандарының негізгі құқықтарын қорғау және кінәлілерді жауапқа тарту мен тергеуді тиімді қамтамасыз ету; жәбірленушілер мен куәларды қорғауды қамтитын негіздерді әзірлеу; адам саудасына қарсы күрес саласындағы халықаралық қоғамдастыққа жәрдемдесу [17].

Қазақстан адам саудасымен күресте құқық қорғау органдары жұмысындағы ілгерілеуді көрсетті. Полиция адам саудасына қатысты 104 іске қатысты тергеу жұмыстарын жүргізді (2014 жылы 82 іс болған). 2015 жылы құқық қорғау органдарымен адам саудасына байланысты 97 қылмыстық іс көтерілген (2014 жылы 73 іс болған). 7 іс бойынша тергеу жұмыстары жалғасып, нәтижесінде 12 айыптау қаулысы шығарылды (2014 жылы 37 іс, 32 айыптау қаулысы шығарылған). 12 айыпталушы жыныстық қанау мақсатымен адам сатқаны үшін 3 жылдан 7 жылға дейін бас бостандығынан айырылды, ал екеуі осы аталған қылмысы бойынша 1 жылдан 5 жылға дейін бас бостандығынан айырылды. Бұдан бөлек, 199 қылмыстық іс тіркелді (адам саудасымен аралас, нақтырақ айтқанда жеңгетайлық). ҮЕҰ адам сатушылардан олар қылмыстық тергеп-тексеруден қашу үшін полицияның төмен дәрежелі қызметкерлерін сатып алады деп күдіктенуде.

2015 жылы Сот төрелігі Академиясында қылмыстық процесс кезінде адам саудасы құрбандарын қорғауға бағытталған 300 судьяға арнап 6 іс-шара жүргізілді. ІІМ-мен адам саудасы құрбандарын табу мәселесі және тергеу жүргізу әдістері бойынша 103 полиция қызметкерлеріне 6 оқыту курсы ұйымдастырылды.

Мемлекет құрбандарды қорғау үшін бар күштерін салды. Мемлекетте адам саудасы құрбандарына қызметтер көрсету және ұзақ мерзімді баспаналармен қамтамасыз ету және қаржыландыру туралы ережелер жасалды. 2016 жылы 44 млн теңге мөлшерінде бірінші үлесті несие белгіленді. 2015 жылы мемлекеттен адам саудасының 92 құрбаны анықталды (2014 жылы 74 құрбан). Оның 77-сі - жыныстық қанау құрбандары және 15-і – мәжбүрлі еңбек құрбандары. Осы құрбандардың екеуінен басқасының бәрі – қазақстандықтар. 19 қазақстандық құрбандар Индонезия, Катар, БАӘ-не заңсыз әкетілген, ал қалғандары ауылдан қалаға еңбек және жыныстық қанау үшін ішкі адам саудасына душар болған. Мемлекетпен айқындалған барлық құрбандар мемлекеттік қаржыландырушы бағдарламалардан көмек

алған. ҮЕҰ қорында адам саудасы құрбандарына заңдық, психологиялық және медициналық көмек көрсетеді және ол адам саудасы құрбандарының барлығына олардың азаматтығына, жынысына, жасына қарамастан қолжетімді болып табылады. Мемлекеттен құрбандарға тікелей көмек көрсету үшін 4,7 млн теңге бөлінді, соның ішінде 3,5 млн теңге Астана қаласында 48 жәбірленушіге көмек көрсеткен ҮЕҰ-ға бөлінді, сонымен қатар 1,2 млн теңге тергеу кезінде жәбірленушіге тікелей көмекке жұмсалған. Оған қоса, мемлекеттен 31,1 млн теңге мемлекеттік және мемлекеттік емес үйдегі күштеу және адам саудасы құрбандарына жағдай жасайтын қамқорлық жасау мекемелеріне бөлінді.

2015 жылы ҮЕҰ-ның хабарлауы бойынша олар 162 адам саудасы құрбандарына көмек көрсеткен (алдыңғы жылы 161). Оның ішінде 51-і – Қазақстанның азаматтары, ал 111-і – шетелдіктер; көмек көрсетілгендердің ішінде 49-ы – жыныстық қанау құрбандары болған, 113-і – мәжбүрлі еңбекке тарту құрбандары болған; ондағы 55-і – әйел адам, 107-і – ер адам.

2015 жылы шілде айында ПМ адам саудасымен Халықаралық күрес күнін тойлау үшін 25 күндік ақпараттық науқанды бастады. Науқан барысында полиция қызметкерлері теледидар және радио бағдарламаларға қатысты, ауруханаларда, туристік бюроларда, құрылыс компанияларының офистерінде таныстырымдар жүргізді [21].

Қорытындылай келе, адам саудасы бірауыздан тұлғаға қарсы ауыр трансұлттық қылмыстар ретінде халықаралық-қоғамдастық тарапынан танылады. Бүгінгі әлемде, халықаралық-құқықтық құжаттардың осыншама санының көп болуына қарамастан, адам саудасы мәселесі толық шешілген жоқ. Бұл құбылыс, өкінішке орай, бұрынғы КСРО, яғни бүгінгі Ресей аумағында түрлендірілген күйде кең таралған. Халықаралық қоғамдастық адам саудасына қарсы күресте құқықтық және практикалық тәжірибені мол жинақтады. Алайда, халықаралық заңнамалық деңгейде құл саудасымен күресті құқықтық реттеу мәселелерінің кейбірі шешілмей қалды. Халықаралық құжаттардың көпшілігі көнерген, көбінесе оларда қолданылатын терминдер мен анықтамалар оларға түзету енгізуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1,12-баптар)
2. Исатайская районная газета “Нарын таңы”.// 24.10.2013г.
3. Инфем Дж. К. История рабства с древнейших до новых времен / Перевод с англ. Журавской З. – СПб., 1896.
4. Большая советская энциклопедия. Т. 25. – М., 1975. – С.452.
5. Всеобщая история государства и права / Под ред. З.М. Черниловского. – М., 1996. – С. 41-42.
6. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Сост. Н.А. Крашенинникова. – М., 2000. С. 39-76.
7. Россия и мир: Уч. Книга по истории. В 2-х частях. Часть I. / Под общ. ред. А.А.Данилова. – М., 1994. С. 80.
8. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды.-М., 1953. С. 87-112.
9. Российское законодательство X-XX веков. – Т.2. –М., 1986. С. 55.
10. Абрамова С.Ю. Африка: четыре столетие работорговли. М., 1992.
11. Кислова Е.А. Борьба с рабством и работорговлей в мждународном праве // Российский следователь. 2005. №10. – С.57.
12. Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М., 1999. – С.14
13. Беляева Л.И., Кулакова Н.Г. Торговля несовершеннолетними и меры борьбы с ней. М., 2001. – С. 49.
14. Мизулина Е.Б. Торговля людьми и и рабство в России. Международно-правовой аспект. М., 2006. – С.37.
15. Галенская Л.Н. Международная борьба с преступностью. М., 1972. – С. 27-28.
16. Пчелинцев Е.С. Международно-правовые вопросы экономического и социального сотрудничества государств по материалам Лиги Наций. М., 1963. – С.182.

ҚАЗАҚСТАНДА ЭТНО-ФЕСТИВАЛЬДЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Ботабекова Айша Маратовна

aish.botabecova@bk.ru

Академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды, Қазақстан

Ғылыми жетекші – А.Төлеуұлы

"Туризм" термині француз тілінің "tour" сөзінен шыққан, қазақ тіліне сапар, саяхат болып аударылады, яғни жеке тұлғалардың табыстарды жұмсау мақсатында және тұлғалардың қозғалысымен байланысты әрекетті білдіреді [1, б. 15]. Дүниежүзілік туристік ұйымның мәліметтері бойынша, ол әлемдегі жалпы ұлттық өнімнің оннан бір бөлігін, халықаралық инвестициялардың 11 пайыздан астамын, әлемдік өндірістің әрбір тоғызыншы жұмыс орнын қамтамасыз етеді [2, б. 3].

Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейін тұжырымдамасы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2014 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауын, Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі 2012–2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны, туризмді маңызды әлеуметтік-экономикалық бағыттардың бірі ретінде дамыту бөлігінде бәсекеге қабілеттілігі мен тартымдылығын көтеру үшін Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарын іске асыру мақсатында әзірленген.

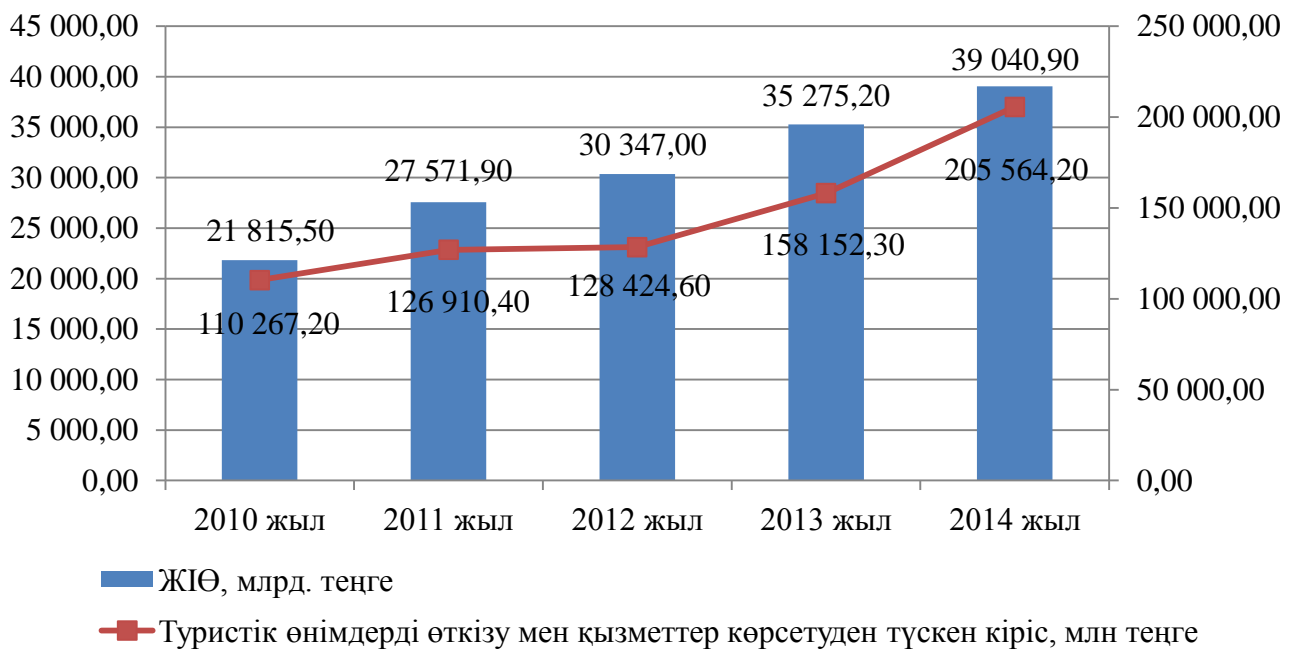
Бүгінгі таңда Қазақстанның туристік индустриясы нарықтағы әлі қалыптаспаған үрдістерді басынан кешуде. Бір жағынан Республикада жалпы ішкі өнімінде (ЖІӨ) туризмнің үлесі басқа шет елдермен салыстырғанда кеңінен таралмаған. Бір жағынан саланың маңызы өсуде және тез қарқынмен қанат жаюда (Кесте 1).

1 кесте – ЖІӨ қатынасы бойынша туризм саласынан түскен кірістің сипаттамасы

	2010	2011	2012	2013	2014
ЖІӨ, млрд. теңге	21 815,5	27 571,9	30 347,0	35 275,2	39 040,9
Туристік өнімдерді өткізу мен қызметтер көрсетуден түскен кіріс, млн теңге	110 267,2	126 910,4	128 424,6	158 152,3	205 564,2
ЖІӨ қатынасы бойынша, %	0,50	0,46	0,42	0,46	0,54

Ескерту – [2] әдебиет көзіннен автормен құрастырылған.

Кестеде көрсетілгендей егер 2010 жылы ЖІӨ қатынасы бойынша өнімдерді өткізу мен қызметтер көрсетуден түскен кіріс үлесі 0,50% құраса, 2014 жылы 0,54% деңгейінде орын алады. Туристік өнімдерді өткізу мен туристік қызметтер көрсетуден түскен кірісінің 2010 жылы 110 267,2 млн. теңгеден 2014 ж. 205 564,2 млн. теңгеге дейін өсті, демек өсу қарқыны 95267 млн. теңгені, яғни 86.4% құрады, бұл ЖІӨ өсу қарқынынан жоғары (1 сурет). Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады, 2014 жылы республикада туристердің барлық ағыны айтарлықтай жоғары үрдіске ие.

1 сурет. ЖІӨ және туристік өнімдерді өткізу мен қызметтер көрсетуден түскен кірісінің өсу серпіні

Осы уақытта, дамыған елдермен салыстырғанда Қазақстан Республикасындағы ЖІӨ-де туризм саласының үлесі өте аз. Еуроодақтың жекелеген елдерінде (Италия, Испания, Франция) туризм үлесі 30% құрайды. Оңтүстік Шығыс Азияның жекелеген елдерінде бұл көрсеткіш ЖІӨ 40% жетеді. Белгілі болғандай қазіргі күнде туризм әлемдік экономикада басты рөлінің бірін атқарады.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының туристік саласы әлемдік туристік нарық құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға болады. Демек, 2014 жылы Қазақстан Республикасына халықаралық туристік келушілердің саны 6332734 адамды құрайды, яғни әлемдегі барлық туристік келушілердің (1 млрд. адам) ішіндегі үлесі 0,63%. Атап айтқанда бұл жайт Қазақстанның туристік имиджі, әлеуеті халықаралық туризм нарығында енді ғана орын теуіп, бастау алғандығын білдіреді. Сондықтан, Қазақстанның әлемдік туристік нарығында сүбелі орын алуы үшін отандық туризм индустриясын дамыту және олардың құрылымдық инфрақұрылымдарын қалыптастыру – қазіргі таңдағы отандық туризм саласының басты өзекті мәселесі болып табылады.

"Қазақстан-2030" стратегиясына негізделі отырып құрылған Қазақстан Республикасындағы туризм индустриясының даму концепциясында туризм еліміздің әлеуметтік және экономикалық дамуының маңызды бір саласы ретінде қарастырады. Туристердің негізгі мотивы-өздеріне жаңашыл сезім, әсер алу. Осы жаңашылдықты сезіну үшін оқиғалы туризм кеңінен таралған. Қазақстан Республикасындағы "Туристік қызмет туралы" 7 шілде 2001 жылы қабылданған Заңына сәйкес, оқиғалы туризм – спорттық және ойын-сауық мәдени-бұқаралық іс-шараларға бару көзделетін туризм түрі [1,б 15]. Соның ішінде туристер арасында ең танымал оқиғалы туризм-этно-фестивальдар.

Этно-фестиваль-белгілі бір мемлекеттің немесе ұлттың жетістіктер жиынтығының көрсетілімі. Көпшілік қауымның сол мемлекеттің немесе ұлттың дәстүріне, өнеріне, музыкалық, цирктік, кино шығармашылығына қызуғышылық таныту мақсатында өтетін іс-шара. Әлемдік тәжірибеге көз жүгіртсек, басқа мемлекеттерде сол фестивальға тән уақыт аралығында көпшілік туристерді жинайтын іс-шара өтілуде. Үздіктер қатарында топ жарған этнофестивальдар: Перуде аталып өтілетін "Инти-Райми" күн этно-фестивалі, Германияда "Окtoberfest", Қытайда "Юаньсяоцзе" шамдар, Японияда "Жарықтар" фестивалі. Мысалға

ала отырсақ Октоберфест фестиваліне әлемнің түкпір-түкпірінен 7 млн турист келіп, тек отельде орналасқаны үшін ғана 500 млн евро кіріс кіргізеді.[3,б. 52]. Осындай халықаралық тәжірибе туризм индустриясы ел экономикасын алға тартатын, болашағы кемел сала екендігіне дәлел бола алады. Ал көптеген мамандардың пайымдауынша, Қазақстан өзіндегі барлық мүмкіндіктерін қолданбайды [4,б.4].

Қазіргі таңда Қазақстанда біршама этно-фестивальдар өткізілуде. Атап айтқанда; Алматыда болатын Мұсылман нақышындағы киімдер фестивалі, "Ұлы дала рухы" этнофестивалі. "Ұлы дала рухы" фестивалі Қазақстанда соңғы 2 жылда Алматы облысы Талғар ауданында өткізілуде. Бұл этно-фестивальдің мақсаты қазақтар мен түркі әлемінің мәдени құндылықтарын насихаттау, жастарды отаншылдық және мемлекет тарихына құрметпен қарауға тәрбиелеу. Туризмді өркендетуге бағытталған этно-фестиваль аясында көкпар, бүркіт және қаршығамен аң аулау жарыстары жоспарланған. Өткізілу уақыты тамыз айының 27-28 қараған күндері Алайда бұл этно-фестиваль біздің тума, тарихымызда бар мереке емес. Атап айтқан әлемдік этно-фестивальдар бірнеше жүз жыл тойланып келе жатқан мерекелер болып табылады. Бұл іс-шара тек 2 жыл аралығында жүргізілуде. Қазақстанды халықаралық дәрежеде көрсетуге болатын этно-фестивальға мен Наурыз мерекесін ұсынамын. Оның артықшылығы біз өз мемлекет ішімізде жылдан-жылға тойлап келе жатқан, бізге ата-бабаларымыздан қалған мереке болып таабылады. Сондықтан халықаралық туристерді ынталандыратын этно-фестиваль-Наурыз.

Халықаралық дәрежеде өткізу арқылы біз өз салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрпымызды өзге елдерге насихаттаймыз. Мемлекеттегі туризм дамуының ұзақ мерзімді стратегиясын таңдау, келер жылдың мақсаттары мен талаптарын анықтау, іс-әрекеттер жоспарын ұйымдастыру өте күрделі мәселе. Барлығын қадағалау мүмкін емес және болашақта туындайтын мәселелердің де алдын алу қиын. Дегенмен, қабылданған ұзақ мерзімді дамыту бағдарламасы туризм индустриясының дамуына бағышталған күштердің шоғырлануына арналған. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың жолдауында айтылғандай, "...егер де күнделікті энтропияны жеңбесе, барлық күш-жігерді алға қойған мәселелерге жұмсаса, алға қойған тапсырмаларда қатаңдық, тәртіп және жауапкершілік танытпаса кез келген даму жоспары сақтандырылмайды..". [2,б. 15] Сондықтан да туризм саласы біздің мемлекет үшін жана, болашағы белгісіз салалардың бірі ретінде танылса, оны жоғары деңгейге жеткізу, жаңашылдық ұсыну-біздің қолымызда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Шаекина Ж.М., Тлеубердинова А.Т., Шоқан Р., Үсенова Д.М. Туристік бизнесті ұйымдастыру және жоспарлау, 2013.-15б.
2. Сұрағанова С.К., Сабатаева Б.О. Туризм инфрақұрылымы, 2012.-3б., 15б.
3. Шаекина Ж.М., Қойтанова Ә.Ж. Туризм маркетингі, 2012.-52б.
4. Сұрағанова С.К., Сабатаева Б.О. Туризм менеджменті, 2012.-4б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ КӨЗДЕРІ

Сафаров А.Ж.

Abi_97_97@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

Мемлекеттік және жергілікті басқару студенті, 2-курс, Астана қ, Қазақстан

Ғылыми жетекші - Әбенев Е. М.

Елбасының бастамасы бойынша биыл «Баршаға арналған тегін кәсіптік-техникалық білім беру» жобасы іске асырыла бастады.

Тегін оқытумен ең алдыңғы кезекте жұмыссыз және өзін өзі тиімсіз жұмыспен қамтыған жастар, сондай-ақ кәсіптік білімі жоқ ересек адамдар қамтылуы тиіс болды. Кәсіптік білім беру жүйесінде, елбасымыз айтқандай, экономикадағы жаңа өндірістер үшін мамандар дайындауға ден қою керек.

Ел тұрғындары мемлекетке емес, өз кәсібіне ғана арқа сүйеуі қажет. Мемлекет тек сол кәсіпкерліктің дамуына жол ашып беруі тиіс. Сонда ғана ел экономикасы өсіп, халықтың жағдайы жақсара түспек.

Батыс елдерінің көпшілігінде, әсіресе Германияда, шағын және орта бизнес экономиканың, нақтырақ айтқанда экономиканың негізгі көрсеткіштерінің бірі жалпы ішкі өнімнің, негізгі құрауышы болып табылады. Шағын және орта бизнестің бұл қызметі экономиканың нәтижелі әрі маңызды секторы. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында жалпы ішкі өнімінің негізгі көзі шикізаттан, басым бөлігін мұнайдан, қалыптасып отырғаны белгілі. Бұл шағын және орта кәсіпорындардың дамуы мен табысты жұмыс жасауына мүдделіліктің жоғары болуын туғызып, олардың экономиканы дамыту мен экономикалық өсімге жетуде ғана емес басқа да әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудегі маңыздылығымен байланысты. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Шағын және орта бизнес 2050 жылға қарай Қазақстанның ішкі жалпы өнімінің қазіргі 20 пайызы орнына кемінде 50 пайызын өндіретін болады. Еңбек өнімділігін 5 есеге - қазіргі 24,5 мыңнан 126 мың долларға дейін арттыру керек» деп, шағын және орта бизнестің ел экономикасында атқаратын маңызды рөлі ерекше екенін атап өтті [1].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде кәсіпкерлікті дамыту өте күрделі мәселе болды. Себебі жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға бет бұрыс барысында кәсіпкерлікті қолдау, оны дамыту өте қиын. Бірақ бертін келе нарықтық экономика кәсіпкерлікті дамытуға мүдделі екенін уақыт көрсетті. Сондықтан Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев еліміздің экономикасын көтеру мақсатында кәсіпкерліктің орны ерекше екенін аса көрегендікпен болжап, әр түрлі ұлтық деңгейдегі бағдарламаларда, стратегияларда оны өзекті мәселелердің бірі етті. Осындай өзекті мәселені өзінде қамтыған алғашқы қадамдарының бірі ретінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына 2004 жылдың 19 наурызындағы Жолдауында еліміздің стратегиялық дамуындағы экономиканың рөлін анықтай келіп, оның дамуында кәсіпкерліктің орны ерекше екендігін сөзге тиек етіп атап өткен еді. Сол жолдауда кәсіпкерліктің дамуын тежеп отырған мәселелер қарастырылып, оларды шешуде төмендегі негізгі бағыттар айқындалған болатын:

- шағын кәсіпкерлік саласындағы мақсаттық құқықтық актілерді жетілдіру;
- шағын кәсіпкерліктің дамуына кедергі жасап отырған әкімшілік тосқауылдарды жеңу үшін, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне қатысты бақылау және қадағалау міндеттерін жүзеге асыратын өкілетті ұйымдардың өкілеттіліктерін, жүргізілетін тексерудің тәртібі мен лауазымды тұлғалардың өкілеттіліктерін белгілейтін үлгілерін дайыдау;
- шағын кәсіпкерлік нысандарын кадрлық, ғылыми әдістемелік және ақпараттық тұрғыдан қамтамасыз ету [2];

Ал Елбасымыз биылғы халыққа жолдауында «Кәсіпкерлік саласында құқық бұзғаны үшін салынатын санкцияны төмендету жұмысын одан әрі жүргізе беру керек. Қоғамға қауіптілігі жоғары емес экономикалық қылмыс құрамын криминалдық сипаттан арылту керек» деп, әлі де болса кәсіпкерлікті барынша дамыту керектігін ерекше сипаттап өткен болатын.

Бүгінгі таңда бұл мәселелердің барлығы дерлік өз шешімін тапқандай. Бірақ сонда да кәсіпкерліктің дамуы елімізде әлі күнге дейін жетілдіруді қажет етеді. Әсіресе, елімізде инновациялық кәсіпкерлікті дамыту қажеттілігі ерекше туындап отыр. Ал инновациялық кәсіпкерліктің табысты дамуын айқындайтын басты шарттардың бірі қаржы-несиелік және инвестициялық тұрғыдан қолдау саясатының тетіктерін жетілдіру болып табылатыны сөзсіз.

Сонымен қатар, жаңаша ойлау туралы білімді ұсыну мен өңдеу қоғамда аса қажеттілікті тудырып отырғаны рас. Заман талабына сай әрі бәсекеге қабілетті болу үшін

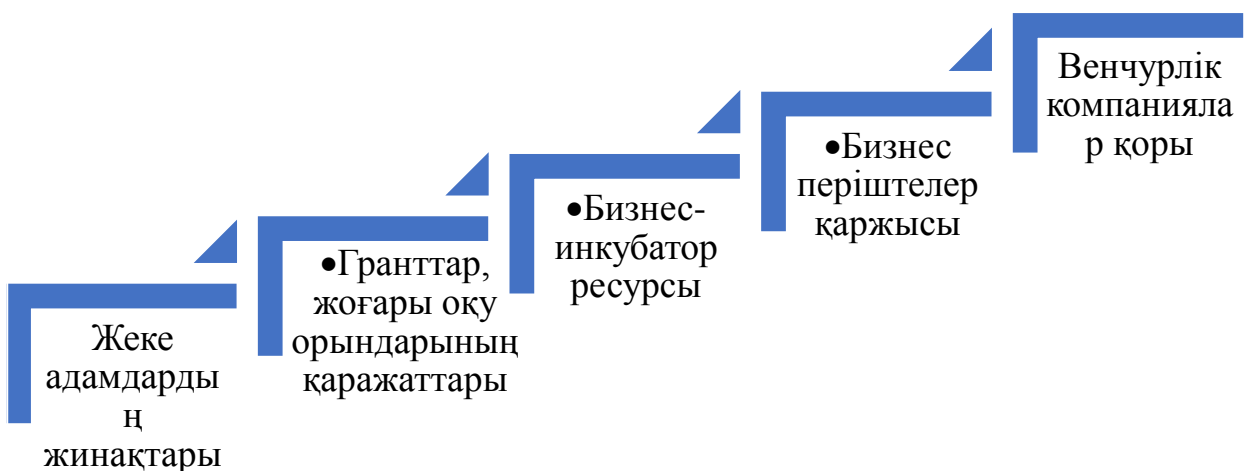
инновация маңызды орында . Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауына дәл осындай баға беруге болады. Себебі, Қазақстанның Үшінші жаңғыруы – еліміздің экономикалық дамуының инновациялық өзегіне айналып, бәсекеге қабілетін арттыра түспек [3].

Инновациялық кәсіпкерліктің жалпы ұғымы бұл ғылыми-техникалық идеяларды, ұсыныстарды, өнер табыстарын іс жүзінде қолдауға және таратуға болатын деңгейде жеткізу қызметі. Қоғамда жаңаша ойлау туралы білімді ұсыну мен өңдеу құрық салдырмай жатқаны анық. Яғни, жаңа идеяларды қолдану, бастама көтеру, оларды бақылау, инновациялық өнімді нарыққа шығаруға жағдай жасау инновациялық кәсіпкерлікті басқарудың, дамытудың басты мақсаты болып табылады.

Еліміз Ғылым мен экономиканы барынша бір-біріне интеграциялауға күш салып келеді. Бұл әдетке айналып, одан әрі дами бермек. Дегенмен, бұл салада жеке сектордың да үлесі артуы тиіс. Көпшілік алдыңғы қатарлы дамыған елдерде ғалымдарға кәсіпорындардың өзі тапсырыс беріп, зерттеулерін өндіріске енгізеді. Біздің елде де солай болса игі болар еді. Ғылым билікпен бірге, бизнестің де қаржыландыруын қажет етіп отыр. Біздің қоғамымызда жаңа идеялар, жаңа кәсіби ойлар әрбір жеке тұлғада кездесіп отыратыны белгілі. Ал олар неге жүзеге аспай, жай ғана ой ретінде қалып қояды деген сұраққа, біріншіден, тәуекелге барудың қиындығы болса, ал екіншіден сол ойды жүзеге асыру үшін немесе жай тәжірибеде сынап көру үшін қаржы көздерінің жетіспеуі, тапшы болуы басты себеп. Дәл осы мәселелерді шешу үшін кейбір шетел тәжірибелерін қарастырып, талдап көрейік.

Нарықтық даму жағдайында инновациялық кәсіпкерліктің қаржыландырылуы қаржыландыру көздерінің айрықша жиынтығымен ерекшеленетіні сөзсіз.

Олар инновациялық кәсіпкерлік үшін қолайлы қаржыландыру көлемінің өсу ретімен орналастырылған:

Сурет-1. Инновациялық кәсіпкерлік үшін қолайлы қаржыландыру көздері

Қаржы көздерінің бұлайша шарты түрде бөлу инновациялық кәсіпкерліктің іс-әрекетінің ерекшелігімен түсіндіріледі. Әдетте, инновациялық кәсіпкерлік нарықта теңдесі жоқ немесе бұрыннан белгілі өнімнен барынша ерекшеленетін жаңа өнім ұсынады. Көп жағдайда бұл өнім жүзеге асырылған ғылыми зерттеулердің нәтижесі болып табылады.

Сәтсіздік тәуекелдігі ең алдымен кәсіпкерлік іс-әрекетінің дәл болжай алмауына байланысты, себебі оны жасаған кезінде ұсынылатын инновациялық өнім қаншалықты сұранысқа ие болатындығы белгісіз болады. Мұндай жоғары деңгейлі белгісіздік салдарынан қаржыландыру көздері тым қымбатқа түседі. Көптеген болашақ кәсіпкерлер жоғарғы оқу

орындарында немесе ғылыми-зерттеу институттардың қызметкері болып келеді, себебі олар инновациялық өнім шығарумен өзінің қызметтік міндеті аясында шұғылданады.

Инновациялық кәсіпкерлікті ынталандыру саласында тиімді мемлекеттік саясат жүргізетін елдерде ғалымдар өз жобаларын тәжірибе жүзінде іске асыруға мүмкіндік алады. Көптеген елдердің ғылым мен технология саласындағы мемлекеттік саясатының негізі – шағын жоғары-техникалық кәсіпорындарға қолдау көрсету және сол секілді кәсіпкерлік іс-әрекетті ынталандыратын әр түрлі тетіктер құру болып табылады. Инновациялық кәсіпкерліктің өркендеу кезеңіндігі қаржы көздерін тереңінен қарастырайық.

Жеке адамдардың жинақтары. АҚШ пен Ұлыбританияда жоғары технологиялық кәсіпкерлік негізін құраушылардың жеке жинақ ақшасы арқылы кәсіпкерлікті құру кезеңінде және басталу кезеңде де ішнара іске асыру мүмкіндігі бар. Нақ осы қаржы көзінің таңдалуы кездейсоқ емес, себебі кәсіпкерліктің құрылу кезеңінде қажетті қаржы ресурсын беруге келісетін инвесторлар саны өте аз және оның құны өз ісін енді бастаған кәсіпкер үшін тым қымбатқа түседі. Осы жолмен қол жеткізілген кішкентай қаражат көлемі бұл қаржы көзін келесі даму сатыларында пайланауға мүмкіндік бермейді.

Жоғары оқу орны аттары, гранттар. Көп жағдайда өзінің ғылыми-зерттеу нәтижесін өз бетінше іске асырғысы келетін зерттеушілер инновациялық кәсіпкер болып келеді. Осыған байланысты кәсіпкерлік қызметтің бастапқы кезеңінде кәсіпкердің өз қызметтік мекемесінің ресурсын пайдалану мүмкіндігі бар. Мұндай синергия өзара тиімді табылады.

Бизнес-инкубаторлар ресурсы. Бизнес-инкубатор ресурсы шағын инновациялық кәсіпорындар үшін тартымды болып табылады. Мұндай құрылымдарда кәсіпкерлер бизнесті дамытуға қажетті кішігірім ресурс көлемін ғана емес, соған қоса кеңес немесе басқалай жәрдем алуға мүмкіндігі бар.

Бизнес-періштелер - бұл, негізінен, жеткілікті көлемдегі жеке қаржы жинағы бар және оны жаңа, қызықты деп тапқан жобаларға салуға дайын жеке тұлғалар. Көбінесе бизнес-періште деп өз бизнесін тиімді түрде сатқан және жаңа, болашағы бар идеяларды дамытуға дайын бұрынғы кәсіпкерлерді айтумызға болады. Бірақ мұнда да бір қатар кемшіліктер бар – шағын компанияға инвестиция салудың тәуекелділігі жоғары болуына байланысты бизнес-періштелер шағын кәсіпкерлік капиталынан қомақты үлесін талап етуі мүмкін және осыған байланысты кәсіпкерге өз кәсібінің тізгінінен айырылып қалу қаупі төнеді. Ал екінші кемшілігі – бизнес-періштенің пайдалануға дайын қаражаты мардымсыз болуы мүмкін, себебі ол жағымсыз бір кәсіпкерлік үшін өзінің бүкіл қаржысымен тәуекелге бара алмайды.

Венчурлік қорлар жас, өсіп келе жатқан инновациялық кәсіпкерлік үшін ең тартымды, әрі ең тиімді қаржының көзі болып табылады. Венчурлік қорлардың әр түрлі ұйымдық түрлері бар. Көп ретте олардың ерекшелігі мен қаржыландыру әдістері венчурлік компанияға тартылған инвестор-компаниялардың ұйымдық құрылымына байланысты. Венчурлік компаниялардың басты мақсаты – зор өркендеп өсу мүмкіндігіне ие кәсіпорындарға меншікті қаражатын инвестициялау болып табылады. Венчурлік инвестор жас кәсіпкерліктің жылдам, әрі серпінді түрде өсуіне қажет қаражат береді. Кәсіпкер алынған қаражатты бизнесін дамытуға жұмсайды. Көбінесе инвестор кәсіпорынды толығымен өз бақалауына алуға ұмтылмайды, дегенмен инновациялық кәсіпкерлік жұмысын үнемі қадағалап отырды [4].

Біздің елімізде мұндай қаржыландыру көздері жоқтың қасы. Бұл мәселеде біздің елдің батыс елдерінен үлгі алар қажеттілігі туып отыр. Қазіргі таңда кәсіпкерліктің дамуына кедерге болып отырған өзекті мәселелердің барлығы дерлік өз шешімін тапты. Алайда әлі де жетілдіруді талап етіп отыр. Әсіресе жаңа инновациялық ойларды дамыту қажеттілігі ерекше.

Біздің еліміздің тарихынан белгілі болғандай көшпелі мәдениеттің белгілері, өнімдері әлі күнге дейін біздің қоғамымызда өмір сүріп келеді. Сол мәдениеттің өнімдерін қазіргі заман талабына сай етіп жаңғырту, жаңа технологияларды пайдалана отырып оларды өндіру қажеттілігі туындап отыр. Әрине, бұл мәселеде инновациялық кәсіпкерліктің алар орны ерекше. Ата-бабамыздан қалған, халық арасында жат боп бара жатқан кәсіптерді жаңа технологиялар көмегімен инновация негізінде заман талабына сай етіп әзірлеу бұл біздің

міндет болып табылады. Бұл бір жағынан тарихтағы кәсіпкерлікті қайта жаңғырту болса, ал екінші жағынан халықты кәсіпкерлікке негіздеп, кәсіпкерліктің дамуына қолдау көрсету болып табылады. Ал бұл ретте инновациялық кәсіпкерлікті қаржыландыру басты мәселенің өзегі болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына 2004 жылдың 19 наурызындағы Жолдауы
3. ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты халыққа жолдауы
4. [https://kk.wikipedia.org/wiki/ Иновациялық компаниялардың қаржыландыру көздерінің құрылымы](https://kk.wikipedia.org/wiki/Иновациялық_компаниялардың_қаржыландыру_көздерінің_құрылымы)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ АДАМ КАПИТАЛЫНЫҢ РӨЛІ

Төлесбай Жансүйген Серікқызы

tzhs98@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан
Заң факультеті, “Құқықтану” мамандығының II курс студенті
Ғылыми жетекшісі – Бабланов Т.К.

Қазіргі заманғы экономика — бұл жоғары технологияларға, барлық салалары мен сегменттеріне инновацияларды және ғылым мен біліктілікті қажетсінетін экономика. Жалпы экономиканың тиімді дамуында аумақ экономикасының алатын орны айрықша. Аумақ – біріншіден, бұл елдің белгілі-бір бөліміндегі күрделі әлеуметтік-экономикалық жүйе. Екіншіден, ол елдің біртұтас экономикалық кешенінде дамитын өндіруші, тұтынушы және өспелі өндірістік үрдістерді ұйымдастырушы. Елімізде әлеуметтік-экономикалық қана емес, саяси салмағы да басым жетекші салалардың бірі - ауыл шаруашылығы.[1]

Ауыл шаруашылығы — материалдық өндірістің ең маңызды түрлерінің бірі. Ауыл шаруашылығы халықты азық-түлікпен және өнеркәсіпті шикізаттың көптеген түрлерімен қамтамасыз етумен айналысады. Тұтыну азық-түліктерін өндіру ауыл шаруашылығының маңызды және ауыстырылмайтын функциясы болып табылады. Ол - адам мен қоғамның негізгі қажеттіліктері. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығында өнім өндірудің өсуі мемлекеттің дамуына әсерін тигізеді. Әрбір нақты тарихи кезеңде қоғам барлық қалған өндіріске тек азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету шегінде орналасқан ресурстар мөлшерін ғана белгілейді.

Ауыл шаруашылығындағы өзге адам қызметтерінен ол жерде өндіріске негізгі ауыстырылмайтын, әр уақыттағы фактор ретінде жер, күн энергиясы, су жататындығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар онда биологиялық фактор үстем болады. Жасыл өсімдіктердің көмегімен органикалық емес заттардан органикалық заттар пайда болады, сонымен қатар жаңа энергияны қорға жинау орын алады. Адамзат осыны және азық-түлік шаруашылығынан ауылшаруашылық азық-түліктерін өндіруге өтуді білді. Ауылшаруашылығы кәсіпкерліктің бір саласы болып табылатындықтан, адам еңбегі осында маңызды бағыт және көрініс табады.[2]

Қазіргі уақыттағы ауылшаруашылығындағы бәсекеге қабілеттілікті көтеру елімізде негізгі маңызға ие, өйткені экономиканың ауылшаруашылық секторы мемлекетті азық-түлікпен қамтамасыз ететін және экономикалық даму тұрақтылығын реттейтін, сонымен

қатар барлық экономика саласы үшін адам ресурстарының өсуі маңызды көздердің бірі болып табылады.[3]

ҚР-сы Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің “Қазақстан-2050” Стратегиясында былай деді: “Біз өңірлерді дамытудағы әлеуметтік теңгерімсіздік мәселесін шешуге баса назар аударуымыз керек. Қазіргі уақытта еліміздегі өңірлер қатарының әлсіз экономикалық дамуы жұмыссыздықтың өсуіне және халық табысының мөлшерінің төмендеуіне әсер етуде. Сондықтан Үкімет өңірлердегі маңызды және перспективалы жобаларды анықтауы және тарифтеуі қажет.” [4]

Қазақстанның ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі 2010-2015 жылдар аралығында аз мөлшерде ғана өзгерді, яғни 7%-ға ғана өсті. Сонымен қатар ауылшаруашылығының үлесі экспорттың жалпы көлеміне біршама тұрақты және ол орташа 17,4%-ды құрайды. Оған қоса, Қазақстанның ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің көлемі үдей түсуде, себебі 2010-2015 жылдары орташа жылдық табыс 2,2 трлн-ды құрады.

Ауылшаруашылық саласының негізгі құрылымдық саласы – өсімдік және мал шаруашылығы. Өсімдік шаруашылығында көкөніс, бақша, жем-шөп дақылдарын өсіру көлемі ұлғайды. Ол қазіргі уақытта жалпы ауыл шаруашылық өнімінің 52,5%-ын құрайды. Дәнді дақылдар алқабы 2015 жылы 21 млн гектардан сәл ғана көптеу болды, ол 2014 жылмен салыстырғанда, 1,04%-ға азайған.

Қазіргі уақытта Қазақстанда мал шаруашылығы өнімдерінің динамикасы оң көрсеткішті көрсетіп тұр, мал шаруашылығы ауылшаруашылығы өнімдерінің 47,2%-ын құрайды [5].

1-кесте – Қазақстандағы 2013-2016 жылдар аралығындағы егін алқаптарының көлемі

Алқаптар	Жылдар			
	2013	2014	2015	2016
Егістік алқабы	21265,8 мың гектар	21244,6 мың гектар	21031,9 мың гектар	21473,6 мың гектар
Дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдардың жиналған алқабы	17162,2 мың гектар	14654,5 мың гектар	13858,6 мың гектар	15313,8 мың гектар

2016 жылы ауыл шаруашылығы дақылдарының нақтыланған егістік алқабы жалпы республика бойынша 21473,6 мың гектарды құрады, бұл өткен жылға қарағанда 2,1%-ға жоғары. Дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдардың жиналған алқабы 15313,8 мың гектарды немесе нақтыланған егістік алқаптан 99,4% құрады, майлы дақылдар – тиісінше 1983,9 мың гектар, ашық топырақта өсірілген көкөністер – 145,4 мың гектарды, картоп – 186,2 мың гектарды, мақта – 109,6 мың гектар жерді құрады.

Тазалағаннан кейінгі салмақта дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдарды жалпы жинау 2015 жылдың деңгейімен салыстырғанда 10,5%-ға ұлғайды және 20634,4 мың тоннаны құрады, майлы дақылдарды тиісінше – 22,9% және 1902,4 мың тонна, ашық топырақта өсірілген көкөністерді – 6,4% және 3635,7 мың тонна, мақта – 4,7% және 286,7 мың тонна, картоп – 0,7% және 3545,7 мың тоннаны құрады.

2014 жылы ауыл шаруашылығы дақылдарының анықталған егістік алқабы жалпы 21244,6 мың гектарды құрады, бұл өткен жылға қарағанда 0,1%-ға азайды. Дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдардың жиналған алқабы 14654,5 мың гектарды немесе анықталған егістік алқаптан 95,8%-ды құрады, майлы дақылдар – тиісінше 1981,9 мың гектар, ашық топырақта өсірілген көкөністер – 136,5 мың гектарды, картоп – 185,1 мың гектарды, мақта – 127,6 мың гектарды құрады.

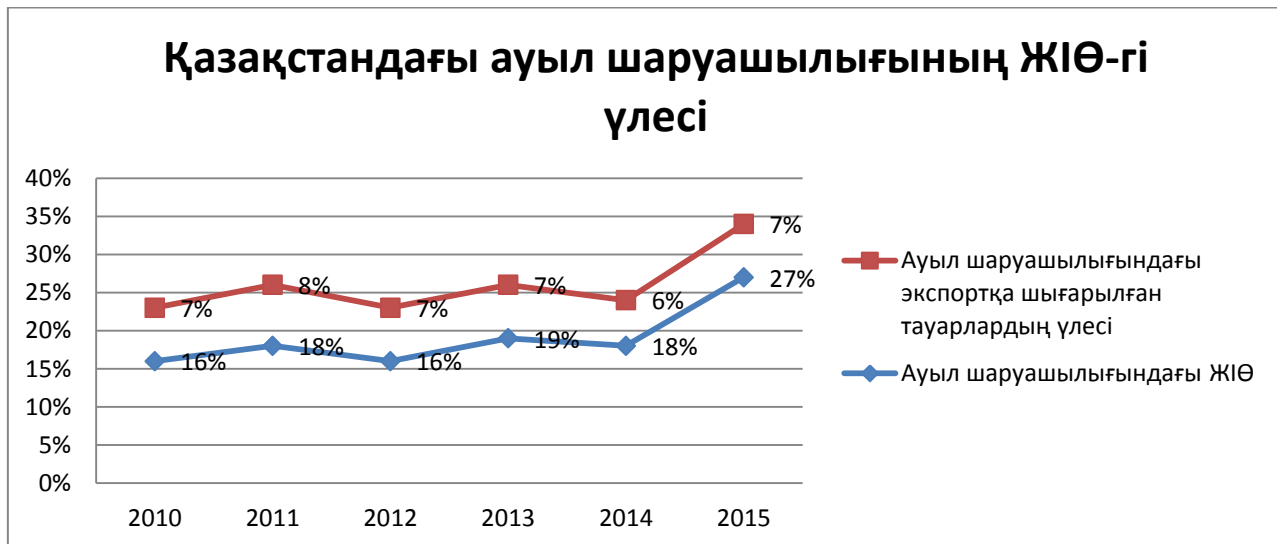
Тазалағаннан кейінгі салмақта дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдарды жалпы жинау 2013 жылдың деңгейімен салыстырғанда 5,9%-ға азайды және 17162,2 мың

тоннаны құрады. Майлы дақылдар 2013 жылғы деңгеймен салыстырғанда 3,3%-ға, картоп – 2%-ға, ашық топырақтағы көкөністер – 5,3%-ға, бақша дақылдары – 12,6%-ға артық жиналды [6].

Әлемдік экономиканың заманауи үрдістері тек әлеуметтік өндірістің мақсаты ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық прогрестің маңызды ресурсы болып табылатын адам рөлінің өзгеруін көрсетеді.

Адам капиталы – бұл елдің индустриалды-инновациялық даму жағдайында адам инвестициясын, еңбек өнімділігін көтеруге, адам өмірінің жоғарғы сапасына жету үшін бәсекеге қабілеттілік пен ұлттық экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ететін адами ресурстардың жинақталған білгірлігі, білімі, тәжірибесі, еңбек қабілеттілігі мен кәсіби шеберлігінің жиынтығы.

Егер экономикалық дамыған елдерде өндірістің заманауи технологияларды пайдалану, мәліметтер алмасу және инфрақұрылымды дамыту арқасында қалалы және ауылды жерлердегі халықтардың өмірін әлеуметтік-экономикалық деңгейде дұрыстау байқалса, онда Қазақстанның ауылшаруашылық секторындағы адам капиталы оңтайландырылған және қала жағына ауысуды қолдайды. Бұл үрдіс өндірістік процестің қысқаруымен және мезгілділігімен, жұмыспен қамтудың азаюымен байланысты пайда болды. Сондықтан жастардың көп бөлігі қаладан, яғни адам капиталының барлық элементіне қол жеткізу үшін үлкен мүмкіндіктер бар жерде жұмыс іздеуді қолдайды [7].

1-сурет

Экономикалық әдебиеттерде “адам капиталы” ұғымын беретін бірнеше анықтамаларды кездестіруге болады. Ең кең таралғандарына тоқталсақ:

Адам капиталы – халықтың еңбек өнімділігінің және табысының өсуіне ықпал ететін адам денсаулығы, қабілеті, білімі, білігі.

Адам капиталы – өнімнің қосымша бағасын қамтамасыз ететін әмбебап, жеке “өндірістік процесті” құрушы:

- биологиялық аспект (демография+денсаулық+қызмет);
- әлеуметтік аспект (білім+біліктілік+әлеуметтік ұйымдастырушылық+талапты-лық);
- экономикалық аспект (өндірістік жүйелер+әлеуметтік институттар+мүмкін-діктер инфрақұрылымы)[8].

Сонымен қатар, ғалымдар “адам капиталы” және “еңбек ресурсы” ұғымының түсініктерін ажырата білуді ұсынады:

Еңбек ресурсы - халықтың еңбектік әлеуеті, ел (аймақ) халқының шаруашылық саласында жұмыс істеуге қажетті білім деңгейі бар, дене күші толысқан және дені сау бөлігі; елдің экономикалық әлеуетінің маңызды элементі. Еңбек ресурстарының өлшемі халықтың

санына, оның өсіп өнуінің режиміне, демографиялық құрылымына байланысты барлық демографиялық процестерінің қарқындылығына сәйкес болады [9].

Адам капиталы мүмкіндіктер мен ресурстардың және жұмсалмаған резервтердің жиынтығы ретінде тұтас елді және оның өңірлерін, корпорацияны және адамның жеке тұлғасын сипаттап бере алады. Сондықтан адам капиталын бағалаған кезде үшдеңгейлі көзқарасты ескеру қажет. Соңғы кездері адам капиталын ең басты ұлттық байлық және ел игілігі ретінде макроэкономикалық деңгейде бағалаудың маңызы арта түсуде.

Адам капиталының бәсекеге қабілеттілігін арттырмайынша, оны экономикада қолдану мүмкін емес. Адам капиталының бәсекеге қабілеттілігі – бұл жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар пайдаланылатын білім беру, кадрлар дайындау және үздіксіз білім беру негізіндегі адами ресурстардың жоғары кәсіби мүмкіндіктері. Ол экономика секторларындағы еңбектің жоғары өнімділігін, ішкі және сыртқы еңбек нарығында еңбекпен қамтылу әлеуетін арттыруды қамтамасыз етеді, тұлға дамуының, лайықты еңбектің, мәдени құндылықтар мен белсенді азаматтық ұстанымның қолжетімділігіне ықпал етеді.

2-сурет

Адам капиталының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қамтамасыз ету бойынша жүргізілетін жүйелі жұмыс сараланған мемлекеттік саясатты қалыптастыруды және жүзеге асыруды талап етеді.

Адам капиталының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудегі мемлекеттік саясаттың негізгі міндеттері:

- адам ресурстарының кәсіби мүмкіндіктерінің өсу процесін жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолдана отырып, үздіксіз оқыту мен кадрлар дайындау, білімді жетілдіру негізінде реттеу экономика салаларында еңбектің жоғары қабілеттілігін қамтамасыз етеді;

- денсаулық сақтау жүйесін жетілдіру, медициналық көмектің сапасы мен қолжетімділігін қамтамасыз ету және тұрғындар денсаулығының әлеуетін қалыптастыру;
- лайықты еңбектің өзіне сәйкес төлемімен халықаралық ХЕҰ стандартына өтуі үшін жағдай жасау;
- еңбекпен қамту әлеуетін құру жолымен ішкі және сыртқы еңбек нарығында адам ресурстарының қажеттілігін арттыру үшін жағдай жасау;
- дағдарыстан кейінгі кезеңде тұлғаның дамуына, лайықты еңбектің, мәдени құндылықтарының қолжетімділігіне, белсенді азаматтық ұстаным мен азаматтық қоғамның тұрақтануын қалыптастыруға қабілеттілік беретін жағдайды қалыптастыру.

Алға қойылған міндеттерге сәйкес адам капиталының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету саясаты мынадай қағидаттардан туындайды:

- жалпылай тегін білім, кәсіби дайындық алуға, неғұрлым дарынды балалардың арнайы және жоғары білімге, элиталық мектептер мен ЖОО-на кокурстық негіздегі қолжетімділігіне тең құқылы болуы;
- білікті медициналық қызметтер көрсетілуін тең құқылы болуы;
- кадрларды кәсіби дайындау мен еңбек нарығы салаларын ХЕҰ нұсқамаларына, халықаралық нормалар мен стандарттарға сәйкестендіру;
- мамандарды оқыту, кәсіби дайындау және біліктілігін көтеру мүмкіндігінше мемлекеттік-жеке әріптестік негізінде жүзеге асырылуы тиіс.[6]

Қазақстан халқының санын ескере отырып, 2015 жылдың қорытындысымен, ауыл тұрғындарының саны 43%-ды құрады, яғни 2010 жылмен салыстырғанда 2,5%-ға төмендеген.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы жалпы халықтың өмір сүру саласы болып табылады. Осылайша, 2015 жылдың қорытындысымен жалпы экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың 18%-ы ауыл шаруашылығында жұмыс істейді. Сонымен қатар, жыл сайын ауылшаруашылығында жұмыс істеп жатқан адамдар санының жыл сайын кеміп жатқандығын айта кеткен жөн, себебі 2010 жылы ауылшаруашылығында адамдар саны 2,3 млн (28%) болса, 2014 жылы 1,6 млн адамды (18,9%) құрады.[5]

2-кесте – Ауылшаруашылығындағы жұмыскерлер, жұмыспен қамтылғандар мен жұмыссыздардың саны

Көрсеткіштер	Жылдар					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ауылшаруашылығындағы жалдамалы жұмыскерлер (аң аулау және орман шаруашылығы)	676	644,2	618,1	604,8	653,2	694,4
Мал шаруашылығында жұмыспен қамтылғандар	387,3	325	322,2	328,6	347,4	340,3
Ауылшаруашылығындағы өзін-өзі жұмыспен қамтығандар (аң аулау және орман шаруашылығы)	1660,3	1649,1	1676,8	1591,3	1519,5	1379,10
Ауыл шаруашылығындағы жұмыссыздар	131,5	117	146,5	123,3	102	92,5

Алынды –[10] (мың адам)

Елімізде ауылшаруашылығын өркендетуге кедергі болып тұрған негізгі проблемалар:

- мемлекет тарапынан ауылшаруашылығы саласына қаржылай көмек төмен деңгейде;
- агроөнеркәсіп кешені өндірісінде ҚР-ның ғылыми-зерттеу ұйымын қаржыландыру төмен;
- кейбір аймақтарда ғылыми-зерттеу ұйымдары жоқ;
- ғылыми жетістіктерді өндіріске тез және тиімді өндіру үшін ықпал ететін тетіктердің болмауы;
- ауылшаруашылығы саласында әлі күнге шейін жаңа техника мен технологиялардың төмен деңгейде болуы және ескіріп кеткен жабдықтарды қолдануы;
- ауылшаруашылығы саласында еңбек ететін фермерлер мен кәсіпкерлерге жеңілдікті субсидия мен микронесиелердің дұрыс берілмеуі;
- ауылшаруашылығына маманданған ауылдағы, елді-мекендердегі халыққа тиісті жағдайдың жасалмауы, оларды жұмыспен қамтамасыз ету деңгейінің төмен болуы [11].

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығындағы адам капиталының рөлінің қысқаруының тағы бір себебі – жалақының төмендеуі, себебі 2015 жылы жалақының номиналды мәні 70859 теңгені құрады. Ауылшаруашылығындағы қызметкерлер саны 2010 жылы 193 мың болса, 2015 жылы 98 мыңға дейін, яғни 2 есеге азайған.

Нақты секторда жұмыс істеп тұрған кәсіпорынның саны бойынша ауылшаруашылығы өңдеу өнеркәсібіне орын береді. 01.01.2016 жылғы жағдай бойынша салада 8089 ауылшаруашылық тауарын өндіруші кәсіпорындар және 177 576 шаруа қожалықтары жұмыс істеді.

National Business-ке кіретін кірісі бойынша 500 ірі компанияның құрамына 2015 жылдың есебі бойынша ауылшаруашылық өнімдерін өндіретін 9 ірі компания кірді:

3-кесте

Алған орындары	Компания	Сектор	Тапқан табыстары, млн теңге
38	ЖШС «Холдинг «Алиби»	Өндіріс және астық сату	90 373
116	АҚ «Холдинг «Казэкспортастық»	Астық және майлы дақылдарды өндіру	27 864
273	ЖШС «Медет-Холдинг»	Өндіріс және астық өңдеу	11 630
279	АҚ «Алель-Агро»	Тауарлы және асыл тұқымды жұмыртқа, құс еті	11 275
314	АҚ “Өскемен құс фабрикасы”	Жұмыртқа мен құс етін өндіру	9 784
321	ЖШС «Агрофирма ТНК»	Астық өндіру	9 420
414	АҚ Уыт зауыты «Суффле Казахстан»	Уыт өндірісі	6 795
462	ЖШС «Алатау-құс»	Құс фабрикасы	5 670
468	ЖШС «Аби-Жер»	Өсімдік шаруашылығы	5 610

Жалақы төлемі сияқты фактордың талдауына сәйкес, жалақының 1 теңге шығыны жалпы ауылшаруашылық өнімінің 32,8 теңге көлеміне сәйкес келеді. Талданып отырған

кезенде жалдамалы қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеуге бағытталған ақша қаражатының экономикалық тиімділігін байқау және жалақы қорының қабілеттілігі ел экономикасына табыс әкеледі. Осылайша, еңбек табыстылығы жалдамалы жұмысшылардың еңбегімен туындаған ауылшаруашылық кәсіпорындарының табысы олардың жиынтық жалақысын 37 рет көтереді.

Жалақысыйымдылығын көрсететін тоқыраушылық ауылшаруашылығындағы номиналды жалақы болмашы мөлшерде ғана өсетіндігін, жоғарыда айтылғандай, жалдамалы ауыл шаруашылық қызметкерлерінің еңбегі экономика саласындағы ең аз төленетін болып саналады [5].

3-сурет

Елімізде мемлекетпен ішкі инвестицияны басқаруды қалыптастыру келесідей міндеттерді шешуді қамтамасыз ету қажет:

1. Отандық ауыл шаруашылық өндірушілердің өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
2. Импорт алмасу өндірісін дамыту;
3. Алдыңғы қатарлы технология, басқару мен өткізу әдісі негізінде өндірістің ғылыми-техникалық деңгейін көтеру;
4. Шағын және орта кәсіпкерліктің дамуына қатысу;
5. Жаңа жұмыс орнын қалыптастыру мен халықты жұмыспен қамтамасыз ету [12].

Осы жылдан бастап Ауыл шаруашылығы министрлігіне 5 міндет бойынша жұмыс жасайды:

Бірінші міндет. Өсімдік және мал шаруашылықтары өнімдерін өндіру мен экспорттаудың көлемін арттыру. Мал шаруашылығындағы қолдау негізінен асыл тұқымды мал алу, тиімді және отбасылық мал бордақылау аландарын құру, қайта өңдеу кәсіпорындарын жаңғырту мен жаңадан салуға бағытталады.

Өсімдік шаруашылығы бойынша майлы, жемдік және басқа да сұранысқа ие дақылдардың егіс алқабын 540 мың га-ға (8,2-ден 8,7 млн. га) арттыру жоспарлануда.

Екінші бағыт. Сумен қамтамасыз етілген алқаптар аумағын арттыру жөніндегі екінші міндеттің аясында Ислам Даму Банкінің атсалысуымен ирригация мен дренаждарды қайта қалпына келтіру жобасы қолға алынуда. Мұның нәтижесінде 15 мың га тұрақты суару аумағы пайда болады. Айталық, 7 апатты жағдайдағы су қоймасы мен гидротехникалық құрылыстың реконструкциясы бітеді. Бұл 12 мың га суармалы жерлердің сумен қамтылуы жағдайын жақсартады.

Үшінші міндет. Ауылдарда кооперацияны дамыту.

Ағымдағы жылы 176 кооператив құру жоспарлануда. Олар өз қызметі аясына 16 мыңға жуық өзін-өзі жұмыспен қамтығандар мен жұмыссыздарды тартады деп күтілуде.

Төртінші міндет. Қайта өңдеу кәсіпорындарының жүктелімін арттыру. Атап айтқанда, сүт – 170 мың тонна (57-ден 65%), ет – 12мың тонна (54-тен 58%), өсімдік майы – 20 мың тонна (30-дан 31%), қант қызылшасының қанты – 16 мың тонна (37-ден 50%). Аталған шаралар импортқа тәуелділіктің төмендеуіне жол ашады.

Бесінші міндет. 3 көтерме-тарату орталығы құрылады. Яғни, олар Астана мен Алматы және Шымкент қалаларында ашылады. Бірінші жарты жылдықта Астанадағы орталық өз жұмысын бастайды [13].

Қазақстан Республикасы егемендігін алған жылдан бастап аграрлы реформалар жасай бастады. «Жер реформасы туралы» және «Шаруа (фермер) қожалықтары туралы» заңдар қабылданды. 1992-1997 жылдары «Кәсіпорындар туралы», «Жол туралы», 2003 жылы «Жер кодексі» заңы, сонымен қатар көптеген ауылшаруашылығын қайта қалыптастыру бойынша нормативтік және құқықтық құжаттар қабылданды. Мндай ресми құжаттар агро-өндірістік, экономикалық және еңбек қатынастарының түбегейлі өзгеруіне бағытталды, агроөнеркәсіп өндірісінде жеке меншік бағыттың жедел қалыптасуына, шаруашылықтың жаңа түрлерінің құрылуына құқықтық тұрғыдан негіз болып табылады. Келешекте агроөнеркәсіп экономикасының дамуы қабылданған заң құжаттарын іс жүзінде асыру дәрежесіне тікелей байланысты. Агроөнеркәсіп өндірісінің келешектегі экономикалық өсуі олардың өндірісті кооперация негізінде дамытып, дайын өнім дайындау, бұларды сақтау, өңдеу және өңделген дайын өнімдердің сатылуын жақсы жолға қоюға байланысты [14].

Қорытындылай келе, еліміздің ауыл шаруашылығын дамыту мен ауыл шаруашылық өнімін өндірушілердің бәсекелестігіне барынша қабілетті агроқұрылымдарын ұйымдық-құрылымдық, саяси – құқықтық, ғылыми – техникалық және иновациялы – технологияны жетілдірудің маңызы аса зор. Ауыл шаруашылық саласы – Қазақстан экономикасының негізгі буыны, ежелден келе жатқан дәстүрлі ұлттық кәсібіміз, орны толатын стратегиялық табиғи байлығымыз. Жалпы осы қарастырылған мәселелердің іші – сыртында көптеген саяси — әлеуметтік, ұйымдастыру, қаржылық, кадрлық, техникалық мәселелер жатыр. Осы мәселелерді шешуге Ауыл шаруашылық министрлігі және жергілікті атқарушы органдардың тегеурінді, тұрақты көмегі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. <http://gramotey.com/auyl-sharuashyly-nimderin-damytu-ba-yttary.html>
2. Современная политическая экономия: Учебное пособие / Т.И.Адамович, С.А.Бородич, П.С.Лемещенко и др.; Под общ. ред. П.С.Лемещенко. – Мн.: Книжный Дом; Мисанта, 2005. – 472 с. (287-бет)
3. <http://www.24.kz/ru/news/social/item/11563-v-kaz-snizilas-chislennost-selsk-naseleniya>
4. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства // 12.2012
5. Гаухар Шинкеева. / Анализ сельского хозяйства Республики Казахстан.- Алматы – 2016 (стр. 2-7)
6. stat.gov.kz
7. Глазьев С.Ю., Сәбден О.С., Арменский А.Е., Наумов Е.А./-XXI ғасырдың технологиялық жаңғыруы.-Алматы : Елорда, 2011 – 400 б.
8. Человеческий капитал Красноярского края: Форсайт-исследование – 2030 / под ред. В.С. Ефимова // Аналитический доклад. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2010. – 127 с.
9. <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
10. Статистический сборник Агентства статистики РК: Экономическая активность населения Казахстана. – Астана, – 189 с.
11. Әліпбай С. /Егемен Қазақстан/Саланы дамытудың кілті – еңбек өнімділігін арттыру.№11,2011.
12. http://www.rusnauka.com/8_NTSB_2015/Economics/12_187385.doc.htm

13. <http://naryk.kz>

14. StudFiles.ru

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ УЗБЕКИСТАНА С ТУРЦИЕЙ

Турдиалиева Назокат Алишер кизи

sattikulova_g@mail.ru

студентка 3 курса направления «Экономики», Андижанского машиностроительного
института, факультета Технологии машиностроения, Андижан, Узбекистан

Научный руководитель – Саттикулова Г.А.

Специфика национально-государственных интересов любого государства находит соответствующее выражение в выбранной экономической политике. Узбекистан на основе изучения мирового опыта конструктивно и осмысленно выработал собственную модель рыночной трансформации, предполагающую деидеологизацию и примат экономики над политикой, верховенство закона, признание ведущей роли государства как главного реформатора, необходимость сильной социальной политики, поэтапность перехода к рынку.

Внешнеэкономическая деятельность является одним из важнейших направлений государственной политики Республики Узбекистан. На современном этапе интернационализации хозяйственной жизни степень участия каждого государства в международных экономических процессах становится первостепенным фактором, от которого в значительной мере зависит его место в мирохозяйственной системе. Это в полной мере относится и к Республике Узбекистан, внешнеэкономические связи которой оказывают существенное воздействие на рост ВВП.

В системе внешнеэкономических связей Узбекистана особое место занимает Республика Турция. Углубление торгово-экономических связей с Турцией способствует повышению эффективности функционирования национальной экономики, создает благоприятные условия для обеспечения устойчивого экономического роста, а также способствует успешной интеграции в мировое хозяйство. По информации Министерства экономики Турции, на сегодняшний день турецкие строительные компании реализовали в Узбекистане 89 проектов общей стоимостью более 2 млрд долларов. ПИИ Турции в Узбекистане превысили 1 млрд долларов.

В настоящее время в Узбекистане функционируют около 500 совместных предприятий, созданных при участии инвесторов из Турции, около 100 представительств компаний этой страны, которые действуют в текстильной, пищевой и фармацевтической промышленности, в сферах гостиничного бизнеса, розничной торговли, услуг, строительства, производства стройматериалов и пластмасс. Турецкие инвестиции обеспечивают для экономики Узбекистана получение более 0,3 млрд долларов в год за счет экспорта и 50 тыс. рабочих мест.

Основную нормативную базу двусторонних торговых отношений между странами составляют межправительственные соглашения «О торговом и экономическом сотрудничестве», «О поощрении и взаимной защите инвестиций», «Об избежании двойного налогообложения». Всего между странами подписано более 60 межправительственных договоров, соглашений и документов.

В соответствии с соглашением «О торговом и экономическом сотрудничестве», подписанным 13 апреля 1998 года в двусторонней торговле между Узбекистаном и Турцией действует режим наибольшего благоприятствования.

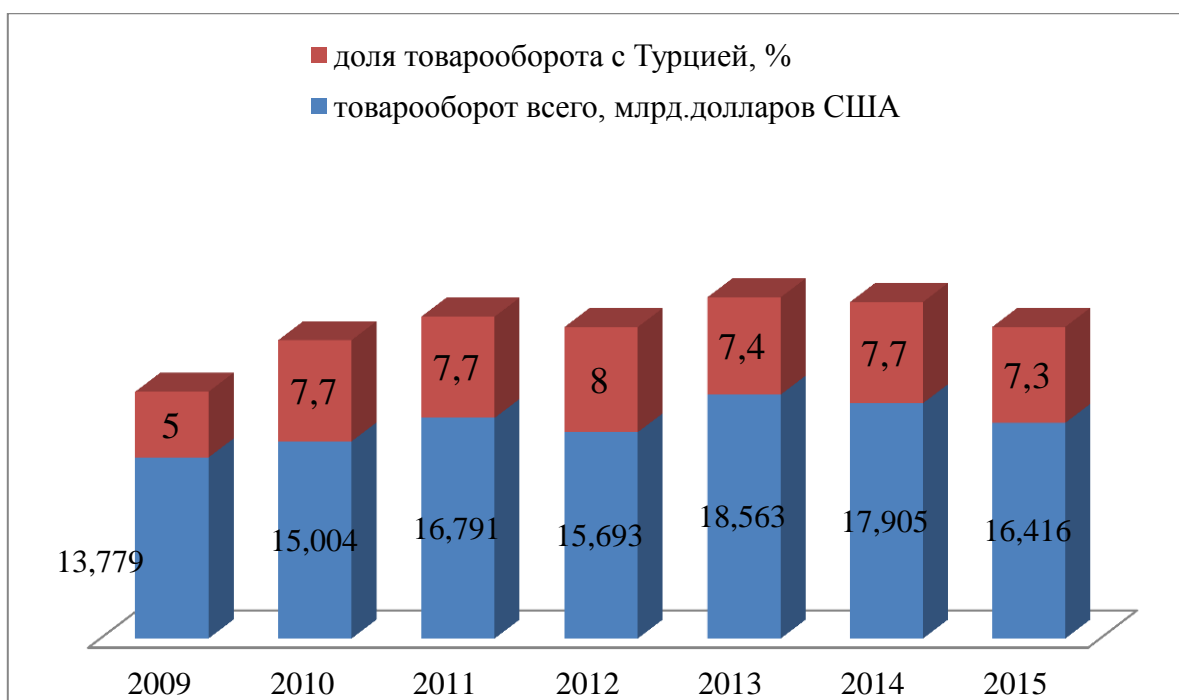

Рисунок 1 – Динамика товарооборота Узбекистана и Турции

Одной из важных отличительных особенностей взаимной торговли стран Центральной Азии является большая доля в нем сырья и полуфабрикатов, подвергшихся относительно небольшой переработке. В эту группу товаров входят минеральные энергоносители (сырая нефть и нефтепродукты, природный газ и др.), электроэнергия, руды, черные и цветные металлы, хлопок-волокно и некоторые другие товары.

Товарная структура внешней торговли Узбекистана с Турцией, (2016 г)

Импорт	Экспорт
оборудование и механизмы (25–26 %), изделия из пластмасс (11–13 %), автомобили и запчасти (5–7 %), а также красители, фармацевтика, изделия из черных металлов (по 3–5%)	медь (более 70 % экспорта), хлопок (10–15 %), цинк (8–10%), нефтепродукты (около 5 %).

Главными товарами узбекского экспорта в Турцию в последние годы являются медь, хлопок, цинк, нефтепродукты. Из Турции в Узбекистан импортируются оборудование и механизмы, изделия из пластмасс, автомобили и запчасти, а также красители, фармацевтика, изделия из черных металлов и т.д.

Как показывают данные удельный вес сырьевых товаров в экспорте в Турцию составляют большую часть всего товарного экспорта. В связи с этим, общий объем экспортных операций в Турцию во многом зависит от колебания мировых цен на эти товары.

На наш взгляд, для развития торгово-экономических связей стран Узбекистана с Турцией необходимо осуществить следующие меры:

- совершенствование и согласование нормативно-правовой базы, регулирующей внешнеэкономическую деятельность в Узбекистане;
- подготовка и принятие программы, направленной на поддержку и стимулирование экспорта продукции (услуг);
- стимулирование инвестиционных проектов;
- стимулирование предпринимателей на льготных условиях услугами объектов рыночной инфраструктуры (страховые, консалтинговые, лизинговые компании, коммерческие и частные финансово-банковские учреждения);

- создание внебюджетного фонда поддержки экспорта путем мобилизации средств населения, отечественных и зарубежных предпринимателей, международных финансовых организаций;
- создание негосударственных центров в форме консалтинговых служб, фондов, ассоциаций, союзов и других отечественными и зарубежными учредителями для оказания практической помощи экспортерам, особенно малого и среднего бизнеса;
- создание торговых домов и специализированных магазинов, небольших предприятий и цехов в зарубежных странах;
- организация ярмарок и выставок для рекламы экспортных возможностей, оказание помощи в участии предпринимателей в зарубежных ярмарках и павильонах;
- организация мониторинга экспорта и импорта продукции;
- максимальное упрощение бюрократической системы оформления документов для выхода на внешний рынок;
- заключение договоров о взаимном экономическом сотрудничестве с регионами зарубежных стран, в том числе, приграничными;
- предоставление на льготных условиях для предпринимателей свободных производственных площадей, технологических линий и цехов, машин и оборудования.

Список использованных источников

1. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». Собрание законодательства РУз, 2017 г.
2. Торгово-экономические отношения Турецкой Республики с государствами – участниками СНГ (информационно-аналитическая справка). -М.: 2017.